

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

NEGYEDÉVENKÉNT MEGJELENŐ TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

XXII. évfolyam

Főszerkesztő

CSANDA GÁBOR

A szerkesztőbizottság elnöke

ÖLLÖS LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság

Biró A. Zoltán (Románia), Fedinec Csilla (Magyarország), Holger Fischer (Németország), Gyurgyík László (Szlovákia), Hunčík Péter (Szlovákia), Petteri Laihonen (Finnország), Lampl Zsuzsanna (Szlovákia), Lanstyák István (Szlovákia), Lengyel Zsolt (Németország), Liszka József (Szlovákia), Mészáros András (Szlovákia), Simon Attila (Szlovákia), Szarka László (Magyarország), Andrej Tóth (Csehország), Végh László (Szlovákia)

Tartalom

Tanulmányok

MÁTÉ GYÖRGY

Megélhetési kényszer, alkalmazkodási forma vagy tudatos vállalkozás?

A gömői és nógrádi csempészésről 3

PULSZTER ZSUZSANNA

A közmunkások helyzete és a közfoglalkoztatás szerepe az Ormánságban 31

BÓNA LÁSZLÓ

Adalékok Késmárk etnikai változásaihoz, alkalmazkodási stratégiák

egy értelmiségi asszimilációs életpálya tükrében 55

Közlemények

LISZKA JÓZSEF

A füles fotel. Periferikus gondolatok Magyar Zoltán magyar történeti

mondakatalógusa kapcsán 85

GODZSÁK ATTILA

Adalékok az Adalékokról 97

FÜLÖP LÁSZLÓ

A nagyszombati kalmárcéh szabályzata 1547/1604-ben 101

Dokumentumok

ANGYAL BÉLA

Adatok a szlovákiai magyarok csehországi deportálásának történetéhez,
1946–1949 (3. rész) 107

Pályakép

Beszélgetés a 60 éves L. Juhász Ilona etnológussal 139

Könyvek

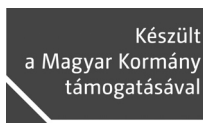
L. Juhász Ilona: Komárom emlékjelei az államfordulatok és
rendszer váltások tükrében
(A. Gergely András) 169
Kozári Monika: Andrassy Gyula
(Bodnár Krisztián) 171
Csehy Zoltán–Polgár Anikó: Gyakorlati magyar verstan
(Jablonský Benjámin) 173

Lapunk része az Európai Bölcsészettudományi és Társadalomtudományi Index (European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences – ERIH Plus) folyóirat-minősítő rendszernek. Folyóiratunk a CEEOL nemzetközi adatbázis által jegyzett.

FOND NA PODPORU KULTÚRY NÁRODNOSTNÝCH MENŠÍN

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

A szerkesztőség címe: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Park u. 4., 931 01 Somorja. E-mail: csanda@foruminst.sk • Kiadja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. IČO: 34 028 587. Felelős kiadó: Simon Attila igazgató • Nyomdai előkészítés: infopoint Kft. • Nyomta: Adepta, Kft., Csillizradvány • Megjelent a Szlovák Köztársaság Kisebbségi Kulturális Alapja támogatásával • Példányszám: 600 • Ára: 3 € • 2020. június • Nyilvántartási szám: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.forumszemle.eu>

FÓRUM SPOLOČENSKOVEDNÁ REVUE

Adresa redakcie: Fórum inštitút pre výskum menšín, Parková 4, 931 01 Šamorín. E-mail: csanda@foruminst.sk • Vydavateľ: Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín. IČO: 34 028 587. Zodpovedný: Attila Simon riaditeľ • Tlačiarenská príprava: infopoint s.r.o. • Tlač: Adepta, s.r.o., Čiližská Radvaň • S finančným príspevkom Fondu na podporu kultúry národnostných menšín • Náklad: 600 • Cena: 3 € • jún 2020 • Evidenčné číslo: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.forumszemle.eu>

MÁTÉ GYÖRGY

Megélhetési kényszer, alkalmazkodási forma vagy tudatos vállalkozás?

A gömöri és nógrádi csempészésről¹

GYÖRGY MÁTÉ

A Livelihood Compulsion, Form of Adaptation or a Calculated Enterprise? On Smuggling in Gömör and Nógrád

Indexing Terms: smugglers, smuggling, smuggling gangs, Trianon borders, Gömör, Gemer, Nógrád, Novohrad, Medvesalja, Pod Medvešom, Hangony-völgye, Hangony Valley, illegal trade, animal smuggler, exciseman, Baťa, flint, saccharin, smuggling society

A szlovák–magyar határ mentén élők körében még napjainkban is gyakran beszédtéma az egykoron virágzó csempészés. Az ezzel kapcsolatos történetek egészen az első világháború utáni időkig, tehát a trianoni határok kijelöléséig nyúlnak vissza.

Az 1920–30-as években nagy méretek öltött ez az illegális tevékenység, sokan részt vettek benne, a legaktívabban például az Ipoly mentén, a Bodrogrközben, vagy a tanulmány földrajzi kereteit jelölő, és az idézett esetek többségének a helyszínéül szolgáló gömöri és nógrádi határszakaszon csempészkedtek.²

Nem csupán az emberek emlékezetében ismert ez a jelenség, hanem történeti, néprajzi írások is születtek a témában, amelyek jól összefoglalják lényegi részeit. Ezek tudatában is arra vállalkozunk, hogy további részleteket, háttér-információkat tárunk fel a csempészésről, amelyeket a korabeli sajtóanyag áttekintésével, levéltári kutatásokkal és helyszíni gyűjtésekkel támasztunk alá.³

-
- 1 Ez az írás a FPKNM (Kisebbségi Kulturális Alap) 19-170-00670 számú Csempészet és csempészek a nógrádi és gömöri határszakaszon (Pašeráctvo a pašeráci v Gemeri a v Novohradu) című kutatási pályázat keretein belül készült.
 - 2 A vizsgált határszakasz nyugati széle a Fülektől délre eső rész, illetve magyar oldalon a Salgótarjántól északra elhelyezkedő terület. A másik széle pedig az egykori Gömör vármegye Abaúj-Torna vármegyével érintkező pontjainál jelölhető ki. Ezen belül, a szűkebben vett kutatási terület a Medvesalja és annak környezetében elhelyezkedő falvak, valamint az ezekkel a településekkel kapcsolatban álló Domaháza és környékének községei. Párhuzamos példákat közlünk más határszakaszokról is.
 - 3 Különösen értékes és gazdag forrást nyújtanak a korabeli sajtó tudósításai. A csempészekkel kapcsolatos esetek mindig az „izgalmas” hírek közé tartoztak és nem csak a bulvár típusú lapok tették ezeket közzé.

A csempészes nem minden előzmény nélkül jelent meg az 1920-as években, hiszen tulajdonképpen egyidős a vámok (adó), határzárak bevezetésével. A Kárpát-medencében a 19. században élénkült meg ez a tevékenység. Egyrészt az állami dohánymonopólium bevezetése (1850) keltette hosszú életre a dohánycsempészt, amely elsősorban nem országhatárokon keresztül zajlott. Szintén még az Osztrák–Magyar Monarchia idejére nyúlik vissza a Szerbia, de még inkább Románia felől történő állatcsempészes. Ez pedig annak a következménye volt, hogy állategészségügyi szempontból korlátozták a lábasjóságok behozatalát ezen országból.⁴ Mindez kérdéseket fogalmazott meg többekben, így például az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) részéről azt firtatták, hogy: *„érdemes-e a román határzárt fenntartani? A közéletmezés szempontjából csak örülhetünk annak, ha bejön a keleti olcsó vágóállat. A közegészségügy, az állategészségügy s az állattenyésztés érdekeinek megvédése csak illuzorikus ügyis ily esetben, hiszen egyetlenegy beteg marha megfertőztethet egész gulyát, egyetlenegy juh megmétélyezhet egész nyáját, egyetlenegy pestises sertéstől kiveszhet egész falu sertésállománya. Abban az esetben, ha a szabad állatforgalom megvan Romániával, a román állattenyésztőnek lesz annyi esze, hogy a kényelmes belépő állomásokon át, nem pedig a kényelmetlen fáradságos havasi ösvényeken hajtja be Magyarországra területére állatait.”⁵*

Tulajdonképpen az ilyen jellegű állami beavatkozások velejárója az illegalitás térnyerése. Erre talán a legmarkánsabb példa az Egyesült Államok szesztilalma, amelynek bevezetése (1920) után virágzott a feketekereskedelem, nagy méreteket öltött az alkoholcsempészet és ezáltal megerősödtek a bűnszervezetek. A prohibícióval gyakorlatilag ellenkező hatást értek el: az emberek többsége továbbra is fogyasztott alkoholt, ami az alvilágot gazdagította meg. Ennek tudatában és a további negatívumok okán 1933-ban véget vetettek ennek tilalomnak.

Nem az amerikai maffiózókhöz, gengszterekhez akarjuk hasonlítani a kutatási témát adó gömöri és nógrádi csempészeket, de kétségkívül párhuzamot lehet vonni a tiltó rendeletek társadalmi és gazdasági következményeivel kapcsolatban. Csakúgy, mint az említett amerikai alkoholtilalom, Magyarország 1920-as évekbeli vámpolitikája mesterségesen fejlesztette a csempészetet. A magas vámokkal elsősorban a hazai ipart igyekeztek védeni, de ezek az intézkedések közel sem a várt eredményt hozták: lecsökkent az import, így kevesebb vámbevétele lett az államnak, sőt, jelentősen megemelkedett az illegális behozatal. Az ezekből származó nyereség szintén nem az ország kasszáját gazdagította, a fogyasztók sem a szabályosan működő üzletekből vásároltak,

4 *„Már a[z 1800] kilencvenes évek folyamán, de különösen az 1900-as évek elején nyomatékosan tette szavá a Temesvármegyei Gazdasági Egyesület a szerb állatcsempészet nagymérvű voltát s ugyanakkor a Hunyadvármegyei Gazdasági Egyesület is felirt a földművelésügyi kormányhoz a Krassószőrényben, Hunyad és Fogaras vármegyékben rendkívüli nagy mérveket öltött román állatcsempészet megfékezése érdekében.”* Melléklet a „Köztelek” 1911. évi 88. számához. 1. p.

5 Melléklet a „Köztelek” 1906. évi 87. számához, 1. p. Egyáltalán nem elhanyagolhatóak a fent említett 1900-as évek végi, 20. század eleji esetek, de korántsem olyan mértékűek, mint a trianoni döntés után beinduló csempésztevékenységek.

így innen is kevesebb adó folyt be⁶ – és még tovább lehetne sorolni a magas vámtarifák negatív hatásait.

Az illegális tevékenységek történetében új fejezet kezdődött az 1. világháború után. A civil lakosság életkörülményei gyökeresen megváltoztak, az élelmiszerhiány törvényekbe ütköző megoldásokat gerjesztett, nagyobb szerepet kapott a feketekereskedelem és vele együtt a különféle csempészség is. Az aktuális hatalom hozzáállása nem mindig volt egyértelmű, hiszen a nagyvárosok és elsősorban Budapest élelmezése hiányt szenvedett, és szükség volt a vidékről érkező árukra.⁷ Ekkor említik először a batyuzás fogalmát, amely a 2. világháború alatt és után nagyobb méreteket öltött. Nem csupán az országon belül, hanem a határokon keresztül is sok terméket szállítottak a hatóságok kijátszásával. Közvetlenül az új határok megszilárdulása előtti években elsősorban ausztriai területekre vittek ki élő állatot és élelmet, ami egyesek számára igen csak jó jövedelmet jelentett. Ahogy egy 1918-ban íródott tudósításban lehetett olvasni: felfegyverzett csempészkaravánok hajtották a lábasjóságokat a hegyek közti kis utakon.⁸ Az élelmiszert (főként lisztet, zsírt, burgonyát stb.) szintén a zöldhatáron batyukban vagy a vonatokon a vámvizsgálat elől elrejtve csempészték.⁹

A trianoni határok kijelölése után Magyarország minden határszakaszán megjelentek a csempészek. Az esetek sűrűsége alapján azt lehet mondani, hogy a „legaktívabb” a cseh-szlovák–magyar határvonal volt. Erre vonatkozóan többen is közöltek adatokat, publikálták kutatásaikat,¹⁰ amelyek közül – lényegi szempontból – Boross Zoltán¹¹ összefoglalását vehetjük alapul. Az 1985-ben megjelent írásában a Medvesalja Magyarországtól elszakított részének nehéz gazdasági helyzetét hangsúlyozza, amely a

6 *Esti Kurir*, III. (1925) 145. 13. p.

7 Az „elnézőbb” magatartás mellett a hivatalos álláspont az illegális kereskedelem elleni fellépést szorgalmazta olyannyira, hogy még egy erre vonatkozó belügyminiszteri rendeletet is kiadtak, mely szerint a hadiállapottal nem kapcsolatos kihágásokkal szemben méltányosabban kellett eljárni, de a feketézők, azaz árdrágítók, élelmiszerhamisítók, a maximált árakat túllépők szigorúbb büntetést kaptak. (*Miskolczi Estilap*, XXVI. [1917] 24. 2. p.)

8 Az Ausztriával határos vidéken „roppant nagymérvű csempészkedés folyik. Nap-nap után kerülnek a csempészek a törvény szigora elé, de mindez hiába”. (*Pesti Napló*, LXIX. [1918] 199. 10. p.) A háború alatt a szabadságos katonákat szállító ún. „U” vonatokon is nagy méreteket öltött a csempészség. A német, osztrák és magyar bakákat szállító szerelvényeket a határokon nem ellenőrizték, sokan ezt használták ki úgy, hogy a katonákat és a vasutasokat bízták meg a csempészéssel. A fő áru a liszt és a zsír volt. (*Pesti Napló*, LXIX. [1918] 211. 9. p.) Nem csak Ausztria felé történt illegális kivitel a háború alatt. A déli területekről magyar és horvát lakosok vonaton nagy mennyiségben szállítottak lisztet Boszniába. (*Az Est*, VIII. [1917] 255. 4. p.)

9 *Pesti Napló*, LXIX. (1918) 204. 7–8. p

10 L. pl.: Dobosy 1984, Viga 1990 és 1994, Paládi-Kovács 1997 és 2006, Bozó 2006, Szűts 2008, Farkas Gy. 2012. Meg kell még említeni Kovács Nándor remek riportját (Kovács 1988), valamint Farkas Ottó regényes hangvételű munkáját (Farkas O. 2015) is.

11 Boross Zoltán (1906–1998) családja Feleden élt, édesapja itt, a járási székhelyen volt sokáig bíró. A gömri határszakaszon elfogott több csempész ügyét is a feledi járásbírószágon tárgyalták első fokon.

csempészés kialakulásához vezetett. Az itt élők fő megélhetési forrása a salgótarjáni medence szénbányászata volt, az új államhatár kijelölésével ez számukra megszűnt. Emellett a közelebbi városok, Rimaszombat és Losonc ipara is erősen visszaesett. A lakosság zöme a mezőgazdasági munkákból sem tudott tisztességesen megélni. (Boross 1985, 179. p.) Magyarországról lábasjóságokat csempészték át – sokszor egyszerre nagyobb számban –, amelyeket rendszerint az Alföldön vásároltak. Ezekre hamis járatleveleket (marhaleveleket, passzust) szereztek, és nagy haszonnal továbbadták gömöri, nógrádi vásárokon. (Boross 1985, 180–181. p.) A gabona árának jelentős különbsége is ösztönzően hatott a csempészekre, akik közül többen is bizonyos árukra specializálódtak. Ilyen volt például a magyarországi bor, pálinka vagy a szalámi, Csehszlovákiából főként az iparcikkeket vitték át. Leginkább a Baťa-cipőknek volt keletjük, erre bizonyíték, hogy a cég feledi és az ajnácskői üzleteiben bonyolították le a legnagyobb forgalmat. (Boross 1985, 182. p.) Boross Zoltán a csempészet végét a 2. világháború előtti időszakra teszi, amikor is megszigorították a határőrizetet. (Boross 1985, 182–183. p.)

Ha a további szakirodalom és a fent említett források segítségével jobban górcső alá vesszük a fentebb idézett kiváló néprajzi munka adatait, akkor további részletekkel gazdagíthatjuk eddigi ismereteinket a csempészésről, valamint a téma hátterét megvilágítva tágabban értelmezhetőek a szerző megállapításai.

Kezdeként vegyük sorra, hogy melyek voltak a leggyakoribb csempészárúk.

Magyarországról: állatok, gabona, élelmiszer

Ha az állatcsempészés előzményeit jobban megnézzük, egyértelművé válik, hogy mindezt nem csupán a – Boross Zoltán által említett – nehéz anyagi körülményekre lehet visszavezetni, hiszen már a korábbi évszázadok alatt kialakultak és működtek azok nagytáji kapcsolatok, amelyek 1920 után sem szűntek meg teljesen. Az Alföld és a Felföld közötti árucseré – amellyel Viga Gyula több munkájában foglalkozik¹² – vesztett ugyan intenzitásából, de illegális formát öltve tovább folytatódott, sokan nem törődtek bele, hogy ezek után tevékenységük tiltásba ütközött. Főként azok voltak aktívak, akiknek nagy gyakorlatuk volt az állatkereskedelemben. Ezek a kupecok folytatták a lovak, marhák, juhok és sertések felvásárlását (sok esetben hízlalását is) és észak felé közvetítését. Ennek részesei voltak mindkét ország határ mentén élő lakosai, (Paládi-Kovács 2006, 76. p.) de messzebből is bekapcsolódtak az így kialakult csempészhálózatokba.

12 Viga Gyula hangsúlyozza, hogy a Trianont követő határmódosítások utáni csempészés sok vonatkozásban természetesen folytatása, tulajdonképpen továbbélése a korábbi táji munkamegosztásnak, valamint egyfajta igazolása annak is, hogy a határvonalak kialakításakor egyáltalán nem vették figyelembe a nagy hagyományú és működőképes gazdasági-társadalmi kapcsolatokat. A csempésztett árucikkek is a korábbi termékcseré főbb vonulatát őrzik, a magyar oldalról állatok és élelmiszerek érkeznek, Csehszlovákia felől pedig különböző iparcikkek. (Viga 1990. 162. p.)

A háborús idők végén s azok után a legtöbb csempészethez köthető eset a lovakkal kapcsolatos. Az állatok, illetőleg a marhalevelek szigorodó ellenőrzése kezdetben több szabálytalanságot is kiszűrte Gömörben¹³ – később a csempészek ezt hamisításokkal ellensúlyozták.

Egy másik, a honti határszakaszhoz kapcsolódik a következő csendőrségi leírás, amely jól illusztrálja ezt az időszakot.

„A világháború végén a hévmagyarádi őrsről vissza kellett vonulni. A szárnyparancsnokság a kemencei őrsöt jelölte ki új beosztási helyemül. Itt már új országhatár volt, mivel a szomszédságban már a csehek voltak az urak. Mint minden új dolgot, ezt a helyzetet is kihasználták a csempészek. Amit csak lehetett, vitték át a túlsó oldalra. Reánk hárult az a feladat, hogy ezt – amennyire az adott viszonyok között lehetséges volt – megakadályozzuk. Portyáztuk tehát az országhatárt, s ott, ahol célszerűnek véltük, lest is tartottunk. Egy portyázás alkalmával – 1919. december 5-én – is lest tartottunk az egyik községen kívül vezető úton és sikerült tettenérni L. Miksa és egy társa megszállt területi lakosokat, mikor 8 darab szép lovat és egy kocsit akartak kicsempészni cseh megszállt területre. Értéke 62.950 korona volt. Beismerték, hogy a lovakat és a kocsit Budapesten vásárolták a Tattersallban¹⁴ s most Pozsony megyébe akarták továbbítani. Mivel a kivitelre elfelejtettek engedélyt kérni a minisztériumtól, a lovakat és kocsit velük együtt őrizetbe vettük és a kemencei őrs 491/1919. számú tényvázlatával a vámosmikolai szolgabírói hivatalnak átadtuk. A lovakat a szolgabírói hivatal a balasgyarmati katonai állomásparancsnoksághoz továbbította s ott elkobozták.”¹⁵ Ehhez hasonló esetek nagy számban fordultak elő az 1920–30-as években, sőt, korábban is kiderültek ilyen ügyletek, amelyekből jól látszik, hogy vevőként sokszor egy-egy határ menti lakost tüntettek fel, hogy így tereljék el a gyanút, ha útközben ellenőriznék az állatok papírjait.¹⁶ Az is felmerült, hogy Magyarország tulajdonképpen „tranzitország”, mivel a lovak a Tattersallra igen gyakran – csempészek és kupeczek közvetítésével – délről, Bácskából, Bánátból, Baranyából érkeztek, ahol nagyon alacsony áron lehetett hozzájutni az állatokhoz. A fővárosban megtartott lóvásárokról pedig további kereskedők közreműködésével jutottak el az északi határra még magasabb áron.¹⁷

A hirtelen nagy méreteket öltő állatcsempészet megakadályozására megjelentek a különböző kormány- és miniszteri rendeletek.¹⁸ A szabályozások mellett fizikailag is

13 Így például a Rimaszombatban 1919. szeptember 22-én megtartott országos állatvásárra S. István alsópokorági és B. Dezső helybéli lakosok nem megfelelő passzussal hoztak lovakat eladni. Rimaszombati Levéltár PK RS 952/1919.

14 A budapesti Nemzeti Lovardát – ahol a versenyek mellett vásárokat is tartottak – többször említik a csempésztett lovak kapcsán.

15 *Csendőrségi Lapok*, XXIV. (1934) 1. 18. p.

16 *Csendőrségi Lapok*, XXII. (1934) 24. 775–776. p.

17 *Az Ujság*, XVIII. (1920) 56. 4. p., *Új Barázda*, III. (1921) 51. 2. p.

18 Ilyen volt az 1920. május 30-án életbe lépő, a m. kir. kormánynak 4,160/1920. M. E. számú rendelete (Élő állatoknak külföldre vagy megszállott területre tilalom ellenére történő kivitele), valamint a m. kir. földművelésügyi miniszternek 22,419/1920. F. M. számú rendelete (Az ország állatállományának megvédése). Utóbbi bevezetőjében olvasható: „Az ország állatál-

meg kellett erősíteni a határozatát – ahogy az *Új Nemzedék* c. lap írja 1921. januárjában – „különösen a cseh vonalakon. Az utóbbi hetekben [...] annyira elszaporodott a csempészek száma s oly nagy mértékben folyt az élőállat, szesz s más fontos közellátási cikkek kicsempészése, hogy sok közszükségleti cikk teljesen eltűnt a felső vármegyék piacairól. A belügyminiszteri rendelet szerint a határon ezentúl minden kilométeren három csendőr fog őrködni. Sűrűbben váltják az éjszakai járőröket is.”¹⁹ Egy másik tudósítás 1924-ből: „A magyar–csehszlovák határon éjjeli vámőrjáratok cirkálnak. [...] Az északi határ mentén [...] Bánrévétől egész Sátoraljaújhelyig hónapok óta tömegesen ismétlődnek meg a csempészések. A vámőrség, a határőrség szinte tehetetlennek bizonyult a csempészekkel szemben, akik a nyitott határ mentén éjjel a legkülönbözőbb utakon vitték át az áruikat Csehszlovákiába. A csempészések megakadályozására most az illetékes hatóságok elrendelték a fokozottabb ellenőrzést, különösen pedig azt, hogy éjszaka az egész határ mentén állandó cirkálással akadályozzák meg a vámőrök a nagyarányú csempészés folytatását. A miskolci törvényszéken egyébként a legközelebbi napokban újból egész sereg csempészési ügy kerül főtárgyalásra”.²⁰

Mindezek ellenére – a zöldhatárt kihasználva – az állatcsempészés tovább folytatódott²¹ egészen a 2. világháború utáni időig. Volt, hogy egyénileg, de gyakoribb, hogy csoportosan, bandákba szerveződve próbálkoztak a csempészek – legtöbbször sikerrel. A megakadályozott, kiderített esetek száma sem kevés, ezek között akad olyan, amelynek 57 vádlottja volt. Ebben a szentsimoni kocsmáros, N. Sámuel játszotta a kulcsszerepet, aki pénzzel, később fenyegetéssel bírta rá falubelieket, valamint a környező vidéken élőket, hogy csempésszenek át lovakat a „cseh megszállt területre”. Az ügyben csendőrök is érintettek voltak, akik ellenszolgáltatásért szemet hunytak, illetve segítettek N. Sámuel és társait.²² Az említett példa nem egyedi erről a vidékről.²³ A

lományának megvédése érdekében multhatatlanul szükséges a szomszédos államok felé irányuló mindinkább fokozódó állatcsempészéseknek gyökeresen véget vetni, mert a most csaknem korlátlanul üzött s a rendelkezésre álló eszközökkel sikeresen meg nem akadályozható csempészés az ország amúgy is erősen megfogyatkozott állatlétszámát s ezzel egyúttal fontos állattenyésztési és közélmezési érdekeinket is a legkomolyabban veszélyezteti.” *Belügyi Közlöny*, XXV. (1920) 731. és 792–794. p.

19 *Új Nemzedék*, III. (1921) 19. 6. p.

20 *Prágai Magyar Hírlap*, III. (1924) 283. 6. p.

21 A miskolci *Reggeli Hírlap*, is kissé elhamarkodva írta 1921-ben hogy „Esett a szokol, vége a csempészvilágnak” – utalva arra, hogy a csehszlovák fizetőeszköz és a magyar korona értéke közeledett egymáshoz, így már nem éri meg a csempészés. (*Reggeli Hírlap*, XXX. [1921] 92. 10. p.) Egy esztendő elteltével a lap már újra a következőket írja: „A lócsempészlet úgy látszik a legjövendelműbb üzletágak közé tartozik, mert a csempészek az árdragítási törvény szigorú rendelkezése ellenére sem riadnak vissza ennek e kockázatos mesterségnek a folytatásától. Különösen a cseh határon folynak e kétes manipulációk és dacára a csendőrség éber elővigyázatának, az éj leple alatt, sötét rejtekhelyeken még mindig számos ló vándorol ki cseh megszállt területre.” (*Reggeli Hírlap*, XXXI. [1922] 94. 5. p.)

22 Az ügyről, amelyet „A monstre lócsempészeti per”-ként emlegettek, a miskolci sajtó folyamatosan beszámolt 1921 és 1922. évi számaiban, l.: *Reggeli Hírlap*, XXX. (1921) 253. 6. p.; 272. 4. p.; 281. 12. p.; 289. 5. p.; 295. 5. p.; XXXI. (1922) 131. 9. p.

szomszédos „Hangonyban majdnem minden ember állatcsempészettel foglalkozik és éppen a minap állapította meg a vádhatóság egyik képviselője, hogy a csempészek révén Hangonyban még a koldusok is milliomosok lettek. A veszélyes hangonyi lócsempészek között is valóságos csempész-Napoleon egy T. József nevű ember [...]”, aki a vámhatósággal is összejátszva szervezte ezt az illegális tevékenységet.²⁴ 1923-ban mintegy 20 kissikátori ember került bíróság elé, akik nagyobb mennyiségű lovat és 42 sertést csempészték ki a közeli határon.²⁵

A nőgrádi határszakon is hasonlóan nagy volt az aktivitása az állatcsempészeknek. Egy sok érdekességet tartalmazó csendőr-visszaemlékezésből idézünk: Az 1920-as évek elején a „Fő cikk a ló és szarvasmarha volt, ami odaát 3, 4-szeres áron kelt el, de vittek át más, itt olcsóbb, ott drágább holmit is és hoztak helyette cipőt, ruhaanyagot, stb-t. Nem egyszer maga a tulajdonos hajtotta át a jószágát, s azt másnap jajgatva jelentette be, mint lopást. Odaát pedig, a színmagyar községekben mindenkinek akadt 1-1 rokona, sógora, komája, aki azokat ott jól értékesíthette. [...] A csempészes a csehek tudtával történt, mert ezzel szaporodott az állatállományuk és viszontszolgálat fejében adatbeszerzésre is be tudtak szervezni egyes csempészeket”. Az említett lopások, vagy inkább állopások olyannyira megszorodtak ezen a vidéken, hogy a fent idézett magyar csendőr és társai – megegyezve az almagyi cseh kollégáikkal ugyan, de mégis – illegális, viszont sikeres nyomozást hajtottak végre a határ másik oldalán.²⁶

A gabonaárakban is jelentős különbség mutatkozott, Csehszlovákiában többet fizettek érte a kereskedők, amit a határ menti lakosság igyekezett kihasználni. Kisebb tételekben vállon, háton cipelték a zsákokat, nagyobb mennyiségben szekereken szállították a határig, illetve azon túl is. Ezt mutatja be egyik korabeli elbeszélésében Móricz Zsigmond. Az 1933-ban megjelent történet egy szegény családról szól – a lakóhelyüket pontosan nem lehet tudni –, akik az ínségesebb időszak alatt így próbálnak némi jövedelemre szert tenni. Csupán a búza volt, ami értékesíteni tudtak, de azért „nem adnak semmit. Az ára öt pengő, a boletta²⁷ három. Nyolc pengőt lehet érte legfeljebb megkapni. A csempészgazdánál tizet”, de ha valaki maga vitte át a megfelelő helyre, akkor

23 Domaháza és környéke – tágabb értelemben a Barkóság – régebb óta ismert merész népéről. Reguly Antal többször idézett, a témához is közvetve kapcsolódó 1857-ből származó jegyzete is erre utal: „A barko elevenebb, nem oly gyáva, mint a Palocz, annálfogva szeret lopni. A Domaháziaiak öszveköttetésbe vannak az alföldi ló tolvajokkal. Verpeléten van atyafiságuk, és mit a sarusoknál lopnak, azt oda viszik, és az ott lopott jószágot egész Temesvár tájékarul ide hozzák.” (Reguly 1994, 144. p.)

24 *Reggeli Hírlap*, XXXI. (1922) 235. 7. p.

25 *Reggeli Hírlap*, XXXII. (1923) 49. 6. p. A Hangony -völgyéből újabb említéseket I. Kovács 2019, 10. p., Alabán 2019, 14. p.

26 *Egyesületi Értesítő*, 1969. 31–32., 20–24. p. Az „állopás”-t később is gyakran alkalmazták a határ mindkét oldalán. Rimaszombati Levéltár RS 9452/1948.

27 Bolettának nevezték azt a gabonajegyet, amelyet a búza és a rozs kétszeres eladásához használtak. Ezt a termelő beváltotta – meghatározott áron – adó vagy más köztartozás lerovására, vagy készpénzre.

tizenhat pengőért adták el,²⁸ tehát dupla annyiért, mint amit Magyarországon fizettek érte. Ez a nagy árkülönbözet már az 1920-as években is megvolt, több helyen „*vagon-számra tolták át a magyar gabonát [...] A magyar határsávvál szomszédos területen a búza ára méter mázsánként 400 szokol. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a mai [1922] szokolárfolyam 35, úgy kiszámíthatjuk, hogy a mi pénzünk szerint a csehek által megszállott halárterületen 14.000 magyar koronát fizetnek egy métermázsa magyar búzáért, ugyanakkor, amikor Budapesten a legmagasabb búzaár eddig 6200 korona volt.*”²⁹

Ahogy Boross Zoltán is írta, a Medvesalján hasonlóan csempészték a gabonát, amit sok esetben megkönnyített az ún. kettősbirtokosság intézménye, amely úgy jött létre, hogy a határvonalak kijelölésekor kettészelték több gazda földterületét, de azok nem veszítették el a szomszédos országba került részeket. Megfelelő okmánnal (határszéli úti igazolvánnyal) művelhették tovább földjeiket. Ezt az engedélyt használhatták a gazdák a határt átlépő legeltetéshez is.³⁰ Ez a – nem is annyira – kiskapu sokak számára lehetőséget teremtett arra, hogy a terményeket (vagy akár állatokat, árucikkeket) vigyék-hozzák.³¹

A gabonacsempészés további kiváltó oka, hogy a magyar állam szabályozta a termények (termékek) forgalmát, a kiutalható mennyiséget, illetve maximálta az árakat. Ez ellen a „kötött forgalom” ellen kardoskodtak többen is, látva annak hátrányait, köztük a feketekereskedelem virágzását. „...*ha ezek a rendelkezések legalább az árucsempészsnek vetettek volna véget és az uzorát, valamint az illegitim zugügyletet gátolták volna meg s a legális kereskedelmet segítették volna fel vele, még érthető volna minden. De mit látunk?! Soha zugügylet, zugkereskedelem olyan mértékben el nem burjánzott, mint éppen az árlimitálások és rekvirálások korszakában. Soha több bűnös üzlet nem jött létre, soha nem láttunk annyi panamát, mint éppen ebben az érában, amikor az állam a maga bürokratikus közegeivel nyúlt bele a gazdasági életbe.*”³²

Magyarország felől – az állat és gabona mellett – leggyakrabban különböző élelmiszerek érkeztek csempészutakon vagy a különböző trükkökkel kijátszva a hatóságokat. A legkelendőbb volt a zsír, a szalonna, a liszt, a tojás és a baromfi. Hasonlóan jól lehetett

28 Móricz 1964, 667. p. A történet még azt is bemutatja, hogy többszöri lebukás és elkobzás után is megérte átvinni a búzát a határon, valamint hogy nem csak a szegényebb családok foglalkoztak ezzel. „*Hát így él most a határ mentén a magyar földműves. Ha már megtermette a gyönyörű búzát – el is kell adnia. Ahogy lehet.*” – zárja sorait Móricz.

29 *Uj Nemzedék*, IV. (1922) 165. 10. p.

30 A határszéli forgalomról, illetve a kettősbirtokosságról bővebben: Bencsik 1999, 2010.

31 „*Volt község, ahol a határ a szélső házak kertjein ment át, sőt tanyát is kettészelt úgy, hogy a gazda kazlai már Cseszkóba estek. Ezekben Batya cipő-csizmából és más csempészárból egész raktárt rendezett be, amiből jól pénzelt.*” *Egyesületi Értesítő*, 1969. 31–32. 20. p. Különböző trükköket is alkalmaztak azok az emberek, akiknek mindkét oldalon volt földjük, például a szekéren a trágya alatt rejtették el a csempészárut és így vitték át a határon, vagy a szalmakupacba tették a holmit, amit egyszerűen csak átgereblyéztek. (Bozó 2006, 374. p.) Az itt végzett munkák ideje alatt információcserére is alkalmuk nyílt az embereknek.

32 *Közgazdasági Szemle*, XLV. (1921) 1–4. 35. p.

keresni a bor, a pálinka és a szesz illegális kereskedésével.³³ Az 1920-tól működő uzso-rabírószágok nagyon gyakran tárgyalták ezekkel kapcsolatos ügyeket.³⁴

A 2. világháború után az élelemmel való csempészkedés visszaszorult, a vidéki lakosság a termékfelesleget a feketepiacon értékesíthette a kockázatos határátlépés nélkül. (Farkas Gy. 2012, 50. p.)

A „korai” csempészaruk között gyakran megtalálható volt az arany, vagy az éksze-rek, amelyeket a csehszlovák területeken drágábban tudtak értékesíteni.³⁵

Csehszlovákia felől: szacharin, tűzkő, cigarettapapír, Baťa-lábbelik, textil-és gyarmatáru

Az 1920–30-as évek viszonyait jól tükrözi az egyik csempészéssel kapcsolatos tudósi-tás bevezető sora: „Tűzkő-, szacharin-, kokain- és morfiuncsempészetről nagyjában minden embernek van némi tudomása.”³⁶ Egy másik, hasonlóan beszédes idézet: „Két cikk van, amelyet úgyszólván senki sem vesz rendes üzletben: a sacharin és a tűzkő.”³⁷ 1935-ben már körrendeletet adott ki a m. kir. Pénzügyminisztérium, hogy a hatóságok tartsanak minél sűrűbben razziákat a vásárokon és a forgalmasabb helyeken a csempészett áruk, úgymint a mesterséges édesítőszer, a különböző gyűjtőszerszám és a tűzkő illegális árusításának megakadályozása céljából.³⁸

Öngyűjtőkba való tűzkövet akkoriban Magyarországon nem állítottak elő, éppen ezért megfelelő iratokkal kellett azok származását igazolni.³⁹ Ráadásul nagyon magas adót róttak ki a tűzkőre, amivel nem a legális kereskedésnek kedveztek.⁴⁰ Az ilyen ren-

33 A Medvesalja településeiről gyakran jártak át a határon pálinkáért például lakodalmakra, vagy a vendégségek (búcsúk) előtt. (Farkas O. 2015, 62. p., 84. p.) A gömörszőlősiek tiszta szeszt is csempészték, amit Putnokon szereztek be, valamint a „bort hordóstól hordtak a határra, de a szekeret is megvették odaát lovastól”. (Dobosy 1984, 60. p.)

34 Az uzso-rabírószágokat az árdrágító visszaélésekről szóló 1920. évi XV. tc. végrehajtására kiadott 5.950/1920. M. E. sz. rendelettel állították fel. (Papp 2012, 154. p.) Főként kereskedőket, kofákat, illegális árusokat, spekulánsokat, feketézőket stb. állították a bíróság elé, azonban a '20-as években sok csempész felett is ítékeztek (az árucsempészet is árdrágító visszaélésnek számított).

35 Gömörrel, valamint Abaúj és Zemplén vidékéről írták 1923-ban: „Errefelé az aranycsempészség a legelőkelőbb foglalkozás. Persze nem könnyű mesterség, mert a határvámokon nagyon vigyáznak. De a leleményesség, a nyereség reményében, mindent kitalál, hogy kijátssza a hivatalos ellenőrzést.” (Budapesti Hírlap, XLIII. [1923] 183. 5. p.)

36 Magyarország, XV. (1934) 96. 5. p.

37 Nemzeti Ujság, XVI. (1936) 227. 13. p.

38 Vasvármegye Hivatalos Lapja, XXXIII. (1935) 19. 184–185. p.

39 Nemzeti Ujság, XII. (1930) 204. 16. p.

40 Az ún. tűzkőadóról (a pénzügyminiszter 15.500–1925. számú rendelete) egyöntetű véleményét fogalmaz meg a Magyar Ipar című országos hetilap: „Ilyen mérvű megadóztatás a kincstárnak jövedelmet nem jelenthet, mert az egész tűzkőkereskedelmet ezzel rendeletileg

delkezéseknek is köszönhető, hogy a tűzköcsempészsés sokáig az egyik „legvirágzóbb iparág” volt. Zsákokba, batyukba, de még zsebekben is el tudtak vinni annyi mennyiséget ebből, hogy az jól jövedelmezzen.

A szacharin – „cukorpótló”, „édes”, „ezerédes”, „ezerjó”, vagy ahogy még emlegették: a „cseh-pótló” – is nagy tételben érkezett Magyarországra. A jóval olcsóbb, mesterségesen előállított szer édesítő ereje sokszorosa volt a cukorénál, jellegzetes fémest utóíze könnyen felismerhetővé tette.⁴¹ A legtöbb háztartásba eljutott, de főként a szegényebb réteg vásárolta előszeretettel. A két világháború között az amúgy sem magas cukorfogyasztás folyamatosan apadt emiatt, amit a falusi kereskedők éreztek meg legjobban.⁴²

A cukor aktuális áráról függően érkezett egyik országból a másikba. Az 1. világháború után például Csehszlovákiából csempészték át, de 1921-ben Magyarországon már nem volt cukorhiány, és rövid ideig olcsóbb is volt itt, mint a határ túloldalán, úgyhogy ekkor megfordult a cukorcsempészsés iránya,⁴³ ami aztán később újra változott.⁴⁴

A szivarka- vagy cigarettapapír csempészsése is olyan méreteket öltött, hogy annak megakadályozására szintén rendeletet hozott a magyar pénzügyminisztérium.⁴⁵ A könnyű, kis méretű terméket – csakúgy, mint a tűzkövet – ezres nagyságrendben vásárolták és szállították hátizsákokban Magyarországra. Ezekért elég volt a határt átlépve a legközelebbi üzletig elmenni, az ottani boltosok általában fel voltak készülve a „nagybani” vásárlókra.⁴⁶

A cigaretta és a dohány csempészsésének iránya – a cukoréhoz hasonlóan – az aktuális árak és lehetőségek szerint változott.⁴⁷

A csempészsés témájának talán a legérdekesebb szála a Bata cég szerepének vizsgálata. Cipők és más termékeik az egyik legjelentősebb szerepet töltötték be a csempészsésben. Csehszlovákiából szinte mindenki hozott ebből az olcsó lábbeliből kisebb-

a csempészek kezére juttatja. A legális kereskedelem ugyanis ilyen mértékben megadóztatott cikk árusításával nem foglalkozhatik, maga az áru jellege pedig a csempészsést nagyon könnyűvé teszi.” Magyar Ipar, XLVI. (1925) 4. 3. p.

41 Egy újságíró mátrai csempészekkel találkozott 1934-ben, s miután barátságosan megkínálták „egy-egy csupor édes, veres borral”, rögtön rájött, hogy szacharin van benne: „Az első korty után benneérezem a »cseh-pótlót«”. *Nemzeti Ujság*, XVI. (1934) 90. 14. p.

42 *Kis Ujság*, XLVII. (1934) 34. 4. p. Általában féláron lehetett venni a szacharint a cukorhoz képest. *Új Nemzedék*, XIX. (1937) 255. 9. p.

43 *Reggeli Hírlap*, XXX. (1921) 92. 10. p.

44 *Világ*, XVI. (1925) 290. 6. p.

45 *Magyar Közigazgatás*, LV. (1937) 41. 3. p.

46 Az abasári csempészek például rendszeresen jártak szivarkapapírért Tajtiba. MNL Nógrád Megyei Levéltára (továbbiakban NML) J.1761/1939.

47 A 2. világháború után a Medvesalján termesztett dohányt Rimaszombatban tudták beváltani, azonban a határ túloldalán – amely jóval közelebb volt – sokkal többet fizettek érte. Ráadásul a dohányért kapott pénzt egyúttal pálinkára lehetett váltani, amelyet csehszlovák részen eladva megsokszorozódott a haszon. (Farkas O. 2015, 99. p.)

nagyobb tételben. Becslések szerint több millió pár érkezett illegálisan Magyarországra az 1920–30-as években. Ennek elég komoly következményei voltak a magyarországi csizmadiákra és cipészekre.

Az 1894-ben alapított Baťa cipőgyár gyorsan fejlődött, a gépesített üzemekben hatalmas mennyiségben készültek a lábbelik.⁴⁸ Csehszlovákiában a kézművesek, kisiparosok és a konkurens cégek sem tudták felvenni a versenyt a sok mindenben újító és gyorsan terjeszkedő Baťa-gyárakkal.⁴⁹ Sorra nyíltak az üzleteik a magyarok lakta vidékeken is.⁵⁰ A határhoz közeli boltok forgalma kiemelkedő volt – ahogy fentebb említettük, a feledie és az ajnácskőie különösen, ami egyáltalán nem véletlen.⁵¹ A cég bizonyára tisztában volt a cipőcsempészéssel – sőt, egyesek szerint nem csak hivatalos boltjaik voltak a Magyarországhoz közeli részeken –, de pontos információ nincs arról, hogy ténylegesen belekeveredett volna az illegális üzletekbe.⁵² Azért élhetünk a gyanúval, hiszen voltak, akik hangot adtak a Baťaékkal kapcsolatos tisztességtelen üzérkedéseknek. Ugyan nem a csehszlovák–magyar határszakaszon történt, de 1920-ban konkrét csempészési ügyben voltak érintettek: 20 vagon nyersbőrt foglaltak le tőlük Máramaroszigeten, amit illegálisan akartak kivinni az országból. A komoly veszteség visszaszerzésére, valamint a tekintélyes bírság kifizetésének elkerülésére azt állították, hogy a bőrt előre felhalmozták egy leendő gyár számára. A látszat kedvéért be is rendeztek egy primitív gyárépületet Máramaroszigeten, azonban az sosem kezdte meg működését.⁵³

48 A trianoni határok létrejöttével a cseh cipő kereskedelmét is új alapokra kellett helyezni. Az olcsó lábbelik illegális kivitele korán megkezdődött. Az új állam igyekezett ezt is szabályozni. „Bőrt és lábbelit csak Csehszlovákia területén lehet eladni. Külföldre való kivitelt egyedül a csehszlovák kiviteli és behozatali bizottság (Prága) enged meg.” Rimaszombati Levéltár RS PK 588/1919.

49 Az idővel több kontinensen is érdekelt „cipészkirály”, Tomáš Baťa cége igyekezett alacsony tartani termékei árát, a munkásoknak lakhatást biztosított, kórházat, iskolát épített nekik, és amit lehetett, saját maga állított elő a vállalata számára.

50 A két világháború között a felvidéki magyar településeken az idegen anyanyelű lakosok csupán a csendőrök, hivatalnokok, a posta és a vasút alkalmazottai, valamint a Csehszlovákia majdnem egészét elárasztó Baťa cipőboltok dolgozói voltak. (Simon 2014, 17. p.)

51 Az olcsó cipők árusítása az egyik legjobb üzlet volt ebben az időben, még az országhatár közvetlen közelében lévő Tajtiban is volt kereskedés. Két csempész ide tört be 1937-ben, és az ellopott 50 pár cipővel visszaszöktek Magyarországra, de értékesíteni nem tudták, mert a hatóságok közbeléptek. (Eger – Gyöngyösi Újság, XLVIII. [1937] 120. 2. p.) A csempészés gyakori velejárója volt a betöréses lopás. Főként a jól eladható áruval kereskedő üzleteket törték fel, mint például a cipőboltokat. A tótygarmati Baťa cipőraktár is ki volt téve ennek a veszélynek. MNL NML J.2216/933

52 A magyarországi cipész szakma azért ezt tényként közli: „... amikor Bata úgyszólván az egész világot behálózta árujával, akkor a közvetlen szomszédságában levő országgal kapcsolatot nem tudott találni. Boldogulását most csempészéssel próbálja kiegyensúlyozni.” (Cipőszemle, XVII. [1937] 12. 2. p.)

53 Ellenőr, XV. (1928) 20. 19. p.

Tény, hogy nagyon felemás volt a Baťa cég megítélése. A magyar állam, a kisiparosok felszólaltak a köztudott import ellen, viszont nagyon sok ember vásárolta és hordta ezeket a cipőket. „A határszélen városokban és falvakban, szegények és tehetősek egyaránt a Bata-cipőt hordják, meg kell csak állítani gyermekeket és felnőtteket, kikérdezni, hogy jutott a cipőjéhez és egy-kettőre világos lesz előttünk, hogy itt nem szórványos jelenséggel, nem véletlennel, nem egy mellékes dologgal állunk szemben, hanem egy tényleges, szélesmedrű cipőbeáradással.”⁵⁴

Valóban márkának számított a Baťa-cipő, amiről mindenki tudta, hogy nem legális úton érkezett Magyarországra. A legtöbb, kisebb tételben csempészkedő csomagijában 1-2 pár szinte mindig volt belőle,⁵⁵ de a nagyobb mennyiséget a szervezett bandák szállították. Különösen aktívak voltak e tekintetben (is) a mátrai települések, főként Abasár lakói váltak híressé a csempészség által. Ez a Heves megyei község viszonylag messze, mintegy 60 km-re van a trianoni határtól, mégis rengetegen gyakorolták ezt az illegális foglalkozást. Elsősorban bort, pálinkát, illetve oltványvesszőt vittek és cipőt, valamint egyéb árut (cigarettapapír, tűzke, szacharin) hoztak. Az 1930-as évek második felében kezdték jobban figyelni őket a pénzügyőrök, és jó néhányukat el is fogták. Nagy mennyiségben (több ezerről van szó!) foglaltak le cipőket, de az csak a töredéke volt annak, amit a környéken, illetve távolabbi alföldi településeken – sőt, még Budapesten is – értékesítettek maguk, vagy orgazdákon keresztül. Nem minden esetben mentek át a határon, mivel jól kiépített kapcsolatrendszerük volt mindkét oldalon.⁵⁶

Az illegális cipőkereskedelem – noha még az 1950-es években is folytatódott – lassacskán elsorvadt a 2. világháború alatt megépült magyarországi Baťa gyár termelésének hatására. Ezt a martfői üzemet – a későbbi Tisza Cipőgyárat – a Cikta (Cipőgyártási és Kereskedelmi Korlátolt Felelősségű Társaság) létesítette, amely az érsekújvári leányvállalata volt Baťaéknak.

Szintén kedvelt csempészárúk voltak a különféle textilek, anyagok, ruhafélék, amelyeket – a zöldhatár kihasználása mellett – gyakran a határátkelőkön próbáltak átjuttatni különböző trükkökkel. Leggyakoribb esetek azok voltak, amikor felvették a ruhákat (pl. az asszonyokon több szoknya, kendő, harisnya stb. volt), vagy magukra erősítették. Ezeket a módszereket a határőrök, pénzügyőrök is jól ismerték, a legtöbb gyanús egyént motozásnak vetették alá.

54 *Lábbelikészítők Lapja*, XX. (1938) 3. 1. p.

55 A számos példa közül egyet említve: M. Istvánné és B. Mária zabari lakosok 1-1 pár cipőt csempészték be, amikor az Alsóutas-pusztai határőrök 1933-ban elfogták őket. Az áru értéke 5-6 pengő volt. MNL NML J.105/1934.

56 *Eger – Gyöngyösi Újság*, XLVII. (1936) 53. 2-3. p.; *Magyarország*, XLIV. (1937) 113. 13. p.; *Cipőszemle*, XVII. (1937) 12. 2. p. Jól tükrözi a korabeli viszonyokat, hogy a magyarországi kisiparosok a csempésztett cipők beáramlása kapcsán még csak följelentéssel sem mertek élni, mivel látták, hogy még a legmagasabb rangú főtisztviselők is vámmentesen bejött Baťa-cipőt viseltek. (*Lábbelikészítők Lapja*, XIX. [1937] 9. 8. p.)

A leggyakoribb csempészárúk a különböző fejkendők, zsebkendők, harisnyák⁵⁷ voltak, valamint a végvásznak. A Monarchia idején is kedveltek voltak a cseh gyáripár textiltermékei, valamint a különböző ékszerek, gyöngyök, flitterek, amelyeket – főként a viseletes vidékek, települések – az öltözetekhez felhasználtak. Ezek Magyarországra való beáramlása a csempészéssel tulajdonképpen tovább folytatódott.⁵⁸

A gyarmatárúk is jelentős árkülönbséget mutattak a két ország között, ezek csempészése szintén jól jövedelmező üzletnek számított. A különböző fűszerek közül Magyarországon hiány volt a borsból, ráadásul magas vámmal illették, ennek pedig egyenes következménye az illegális behozatal. Csehszlovákiában (és Romániában) az 1930-as évek közepe táján például 1 kg bors ára 60 fillér körül mozgott. Ha legálisan akarták forgalomba hozni, akkor ehhez jött a magyar vám, ami közel 3 pengő volt, valamint a 11%-os vámforgalmi adó. Ezzel szemben a csempészek plusz költségeként csupán a fuvardíj jöhetett számításba, és így nem egészen 1 pengőért hozzájutottak 1 kilónyi borshoz, amit 4-5 pengőért értékesítettek.⁵⁹ Más kisebb árukhoz hasonlóan a mennyiségen lehetett keresni, éppen ezért a „batyuzók” próbáltak minél többet hozni a borsból,⁶⁰ de a komolyabb tételeket a szervezett bandák – kimondottan erre szakosodott csempésztársaságok – személy- és teherautókon szállították.⁶¹ A gömöri

57 A Baťa cég is gyártott textilneműt, például harisnyát, ami szintén kedvelt csempészárú volt.

58 Például a Hangony-völgyiek – akik 1920 előtt gyakran jártak Rimaszombatba textilt vásárolni – cájg-, delin-, batiszt-, grenadí-, sifon- és zefíryanagokat (Dömötör 1996, 512. p.), a nógrádi palóc vidékre pedig bársonyt, selymet, kasmírt és brünni szőtest csempészték át a két világháború között. (*Magyar Nemzet*, XIX. [1963] 166. 5. p.) Csehszlovákia nagy mennyiségben látta el ilyen termékekkel a többi szomszédos országot is, így pl. Romániába szintén csempészték nagyobb tételekben textilt. A bécsi döntés után visszaesett ez az „üzletág”, mert a szudétánémet vidéket, ahol több jelentős selyemgyár is működött, elcsatolták. (*Magyar Lapok*, VIII. [1939] 1. 7. p.) Egy-egy adat utal arra is, hogy Magyarországról Csehszlovákia irányába szállítottak textilt, de arra a kérdésre, hogy ez miért történhetett – vagyis az olcsó cseh áruval hogyan keltek versenyre a magyar termékek –, jelenleg nincs megnyugtató válasz. Farkas Gyöngyi úgy véli, hogy talán valamilyen ideiglenes hiányról lehetett szó. (Farkas Gy. 2012, 50. p.) Mivel a szerző (nyomozati) forrásai 1949–1953 közöttiek, érdemes lenne megvizsgálni, hogy mindennek nincs-e köze a polgári (városi) ruhák terjedéséhez és így a feleslegessé váló, de jó minőségű paraszti ruhadarabok értékesítéséhez. Ehhez hasonló esetekre a későbbi évtizedekből jó példa az Erdélyből Magyarországra érkező textiliák.

59 *Nemzeti Ujság*, XVI. (1936) 227. 13. p.

60 1935-ben Cered környékén elfogott három csempész szállítmánya példaként: Sz. Józsefnél 1 kg öröletlen bors, 1000 db tűzkő, 5 kg hántolt rizs, 1000 levél szivarkapapír, M. Pálnál 1 kg bors, 4700 db tűzkő, 5 méter pamutbársony, 1 db gyapjú fejkendő, míg Sz. Antalnál 1 db pamut kötőtáru, 2000 levél szivarkapapiros volt (MNL NML J.136/1941.), de gyakran előfordult, hogy valaki 10 kg, vagy annál is több borsot csempészett egy útja során. MNL NML J.2897/1942.

61 Részlet egy sokatmondó tudósításból: „Alig múlik el nap a cseh vagy a román határ mentén, hogy ne ropogna a vámorók fegyveréből sortűz a hatalmas teherautókon robogó bors csempészek után, sőt nem egy esetben valóságos véres harc fejlődik ki a csempészek és a határőrség között. A [...] gangsterek [...] nem riadnak vissza semmitől és csak nagyban, autóval, fegyverrel űzik veszedelmes mesterségüket.” (*Nemzeti Ujság*, XVI. [1936] 227. 13. p.)

vidékről rengeteg csempészárú – így például fűszer – érkezett Miskolcra,⁶² valamint a fővárosba.

Csehszlovákiában a rizs is jelentősen olcsóbb volt. Gömörszőlőn például volt olyan, aki szekérrel ment át Tornaljára, ott nagyobb mennyiségű rizst pakolt fel és átcsempészte Magyarországra, ahol busás haszonnal adta el egy kereskedőnek. Az így keresett pénzből egy nagy csúrt tudott felépíteni. (Dobosy 1984, 59. p.)

A felsorolt árukön kívül voltak egyéb termékek is, amelyekkel próbálkoztak a csempészek. Az egyedi esetek közül talán az egyik legmeglepőbb azé a miskolci sütemény-bűnszövetkezeté, akik nagyobb mennyiségű csempészett liszthez jutottak az ínséges időkben és abból kalácsot sütöttek, amit illegálisan árultak. Nem csupán a csempészéssel és a törvénytelen kereskedéssel vétettek, hanem ekkor volt hatályban egy miniszteri rendelet, amely szigorúan tiltotta olyan sütemények készítését és sütését, melyben 50 százalékon felüli mennyiségiben van tiszta liszt. Korábban is voltak hasonló kihágások, de a hatóságok elnézőek voltak azokkal a szegény asszonyokkal, akik kis mennyiségben maguk sütötték és árulták ezeket a kalácsokat, péksüteményeket. Az említett bűnszövetkezet mögött két miskolci pékmester állt, akiknél hetente 15–20 ezer sütemény készült. Ennek nagy részét Rimaszombatba szállították, kisebb részét „kofák” vették meg darabját 24 fillérért és árusították pályaudvarokon és másutt 30 filléres áron.⁶³

Egy másik, hasonlóan egyedi példa egy élelmes hangonyié, aki mintegy kétszáz pióca csempészésével próbálkozott meg 1922-ben. Miután egy ottani mocsarat lecsapolták, összefogdosta és befőttesüvegekbe tette a piócákat, majd a határ túloldalára indult, ahol darabját öt cseh koronáért értékesítette volna, de idő előtt lefűlelték.⁶⁴

A csempészekkel szemben – hatóságok, büntetések

Külön is kell szólni azokról, akik ténylegesen igyekeztek meggátolni a csempészést. Az államhatárt felügyelő katonai egységek, a vámokért felelős fináncok, valamint a rendfenntartó szervezetek működése és a lakossággal való kapcsolata nagyban befolyásolta a csempészek tevékenységét. (Külön tényező a két ország közötti mindenkori viszony.) Ezekre elég szélsőséges példák állnak rendelkezésünkre. Egyrészt beszélnek egy lazább határőrizetről, a pénzügyőrökkel, katonákkal való jó kapcsolatáról,⁶⁵ akiknek tudtával⁶⁶ – olykor segítségével⁶⁷ – zajlott a csempészés. Ha valakit mégis elkaptak,

62 *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, XLIV. (1935) 199. 2. p.

63 *Reggeli Hírlap*, XXVII. (1918) 52. 2. p.

64 *Egri Népiújság*, XXXIX. (1922) 187. 3. p.

65 A határ menti falvak lakói nemegyszer baráti viszonyt ápoltak az ott szolgálatot teljesítő fináncokkal, katonákkal, illetve azok családjával. (Farkas O. 2015, 101–103. p.)

66 Bozó 2006, 371–372. p. A különböző jutalékok még inkább elnézőbb magatartást eredményeztek. Beszédes példa az abasári borcsempész, amivel kezdetben próbálkoztak a gazdák, de mire átjutottak a határon, szinte nem maradt semmi, mert mindenki „levette a vámot”. (Kunszabó 1968, 46. p.)

annak a büntetése olyan kis mértékű volt, hogy nem tántorította el a további törvényszegéstől.

Másrészt az egyre szigorodó rendeletek kiadása is azt tükrözi, hogy komoly szembenállás volt a magyar, valamint a csehszlovák állam és az illegalitást választók között. Ez utóbbit támasztják alá a csendőrségi beszámolók, az újságok tudósításai, a nyomozati jegyzőkönyvek és más visszaemlékezések is. A két, merőben másként lefestett kép közül azért az utóbbi volt a gyakoribb. Amit viszont egyöntetűen állítanak a források, hogy a két világháború között a „cseh” fináncok keményebben léptek fel – a túlnyomó többségben magyar nemzetiségű – csempészekkel szemben, és olykor a szomszédos ország határőreivel, vámőreivel, csendőreivel is.⁶⁸

A halálos áldozatokat követelő fegyverhasználatot a magyar oldalon legtöbbször jogosulatlanak tartották. Ezek közül talán a legnagyobb vihart kavart eset az 1933. március 3-án lezajlott, három ember halálát okozó „sortűz”: a putnoki vásárból hazafele tartó nagyobb csoportra lőttek pénzügyőrök és csendőrök Sajószentkirály határában. A hatóságok akciója előre eltervezett volt, úgy tudták, hogy nagyobb létszámú csempészcsapat fog érkezni a hajnali órákban, ezért is voltak megerősített egységben.⁶⁹ Ekkoriban nem ez volt az egyetlen ilyen agresszív fellépés csehszlovák részről,⁷⁰ ami

67 A fentebb említett állatcsempészési ügyek mellett később is előfordult, hogy a hatóság emberei „segítő kezét” nyújtottak. (Farkas Gy. 2012, 51–52.)

68 Ugyan volt rá több példa, hogy a csehszlovák hatóság embereivel együtt lehetett működni – egy konkrét esetenél megjegyzik, hogy ezek magyarul tudó tót legények voltak –, de inkább az ellenséges viszony volt a jellemző. Nemezszer fegyverhasználatra is sor került a 20-as, 30-as években. Például: *Újság*, I. (1925) 119. 4. p.

69 A budapesti csehszlovák követség a hírekre reagálva azt állította, hogy a sötétben azért használták a fegyverüket járőrök, mert a csempészek a felszólításra futásnak eredtek (Budapesti Hírlap LIII. [1933] 58. 8. p.), egy másik verziójukban meg azt állították, hogy azért lőttek, mert a túlerőben lévő emberek feléjük rohantak. (*Pesti Hírlap*, LV. [1933] 59. 4. p.) Az ügynek olyan jelentősége volt, hogy a Magyar Nemzeti Párt képviselői a helyszínre utaztak és kivizsgálták az esetet, majd Szent-Ivány József interpellációt intézett a pénzügyminiszterhez és belügyminiszterhez a vérengzés tárgyában, és parlamenti vizsgálóbizottság kiküldését követelte. Szent-Iványék azt hangsúlyozták, hogy a csoport tagjai nem tanúsítottak olyan magatartást, amely indokoltá tehetné volna a fegyverhasználatot, valamint azt, hogy az áldozatok és társaik nem hivatásos csempészek voltak, hanem munkanélküli szegény emberek, akik saját maguk részére mentek át a határon élelmiszert vásárolni. (*Prágai Magyar Hírlap* XII. [1933] 74. 4. p.; *Magyarság*, XIV [1933] 63. 6. p.) A szlovenszkoói országos képviselő-testület hamarosan napirendre is vette a kérdést, ahol ugyanúgy ellenkező állítások hangzottak el az esettel kapcsolatban, majd kijelentették, hogy a fegyverhasználat jogos volt. (*Prágai Magyar Hírlap*, XII. [1933] 74. 3. p., 100. 2. p.)

70 „Nap-nap mellett történnek csempésztragédiák, amelyeknek családapák, de gyakran fiatal anyák is áldozatul esnek, akik gyermekeiket akarják megmenteni az éhhaláltól. Különösen a gömöri határ mentén lőttek agyon sok magyart a cseh vámőrök. Sajószentkirály közelében megdöbbentő sűrűn ismétlődnek meg a halálos csempésztragédiáik.” (*Függetlenség*, II. [1934] 187. 20. p.)

mögött ott rejlik az is, hogy nemegyszer ők estek áldozatul, mivel – a gyakran túlerőben lévő – csempészek egy része fel volt fegyverezve.

A második világháború után is hasonló viszonyok uralkodtak mindaddig, amíg a két ország nem stabilizálta a határőrizetet, illetve erélyesebben fel nem léptek a csempészéssel szemben.⁷¹ Magyarországon ezt az ÁVO-ra, illetve az ÁVH-ra „bízták”. Innentől kezdve a büntetések, retorziók sokkalta szigorúbbak lettek. Amíg a 20-as és 30-as években az elfogott csempészek pénzbírsággal és néhány napi – ha „bűnjelet” találtak náluk,⁷² akkor pár hónapi – elzárással „megúszták”,⁷³ addig az 50-es években több évre is bebörtönözheték őket. Ugyan a két világháború között is vannak olyan beismert vallomások, amelyeket megváltoztattak arra hivatkozva, hogy azokat a csendőrök, pénzügyőrök erőszakkal kényszerítették ki a vádlottakból, de mindezek az ÁVH módszereihez képest eltörpülnek. A határon elfogott emberekkel szemben már egyáltalán nem voltak elnézőek, ha például azzal mentegetőztek, hogy csupán a rokonaikat látogatták meg (leggyakrabban a nagyon beteg hozzátartozóikra hivatkoztak, vagy esküvőkre, temetésekre stb.), az illegális átkelésekkel kapcsolatban sokszor más vádak is felhozhatók, mint pl. a disszidálás kísérletét.⁷⁴

A lefoglalt árut – azokon kívül, amiket meg kellett semmisíteni – hasznosították. Főként az inségesebb időkben az élelmiszercikkek a lakosság kapta meg, a többi nyilvánosan elárverezték az egykori budapesti Fővámpalotában. *„A főkapu mögött óriási terem van, amelyben hatalmas mennyiségű csempészáru áll felhalmozva. Kávé, tea, rizs, bors, fahéj, bálákban, ládákban és kosarakban. Félmázsás, négyzögletes, csücskös zsákok az egyik oldalon, rajtuk több indiai jelzésű és kínai betűs, tovább pedig ceyloni teás ládák. Másutt »autópneue« lustálkodik, mellette pedig százszámra hevernek a cipők. Csempészáru valamennyi. Ott szedték el mindezt a határvidéken, derék finánca-*

71 Az 1940-es évek második felének viszonyait jól jellemzi ez a részlet: *„Kétezer kilométernyi országhatáron ötezer határőr, pénzügyőr és ötszáz vámtiszt áll őrt és ereje megfeszítésével próbálja feltartóztatni a csempészek egyre növekvő áradatát. A harc természetesen egyenlőtlen, mert egyes helyeken a vidéki »kiskirályok« is a vámhivatali tisztviselők ellen fordultak. [...] A határmenti falvak lakosságának egyrésze csempészetből akar megélni.”* (Demokrácia, V. [1946] 17. 8. p.)

72 A legtöbben tisztában voltak azzal, hogy ha el is fogják őket, akkor az árutól – még az állatoktól is – meg kell szabadulniuk, mert bizonyíték hiányában csupán tiltott határátlépésért kaphatnak büntetést. (Az eldobált holmikat azután később összeszedték, ha tudták. Sok esetben azzal védekeztek egyesek, hogy ők nem csempészek, hanem az út szélén, az erdőben vagy másutt találták a számukra ismeretlen dolgokat.)

73 A pénzbüntetést a vámjövédéki kihágás mértékéből állapították meg, annak többszörösét kellett fizetni büntetésként, de legtöbbször „leülték”. (Egy 1938-as esetben például 100 pengő büntetést 4 napi fogházzal váltottak ki. MNL NML J.1285/1938. Máskor ezt 100 pengő/napként számították. MNL NML J.1745/1939.) Érdekességként említhetjük, hogy 1921-ben a börtön mellett botbüntetésre ítélték csempészeket Szabolcs megyében. (Magyar Jövő, III. [1921] 141. 2. p.)

74 Az ÁVO (ÁVH) kihallgatási módszereiről I. pl. Kovács 1988. 107–108. p., Farkas O. 2015. 53–58. p.

ink. Sorra vizsgáljuk a csomagokat. Kiderül, hogy az áru kilencven százalékban Csehszlovákiából való.” Rengeteg cipő volt mindig, kis kivételtől eltekintve mind Baťa márkájú, valamint sok kerékpárgumi, továbbá bor és pálinka, de árverésre kerültek a lefoglalt csempészjárművek is.⁷⁵

Csempészbandák

A szervezettebb csempésztést különböző bandák, társaságok, alkalmi csoportosulások végezték. Ezeknek az irányítója, vezére rendelkezett a szükséges tőkével és általában a háttérben maradt.

Ilyen volt L. Hermann állatkereskedő is, aki egy kiterjedt hálózatot hozott létre. Rendszeresen kereste fel a határ menti falvakat és ott a gazdáktól jó áron vásárolt állatokat (lovakat, ökröket). Mindig volt olyan embere, aki áthajtotta azokat, maga sosem kockáztatott. Így például Gömörszőlőszőn 12 emberrel kötött üzletet, valamint a helyi csordást bérelte fel a csempészésre.⁷⁶

A gömői határszakasztól nem messze, Tornaszentjakab településén nagyon komolyan megszervezett csempésztársaságot lepleztek le 1928-ban. Mint később kiderült, ekkor már több éve folytatták az illegális textilkereskedelmet. A szálak egészen Prágába vezettek. Az itteni cseh gyárakból a magyar felirattal ellátott csomagokat Kassára szállították.⁷⁷ Innen vitték tovább az árut Tornahorváti, valamint Zsarnó településekre, ahol szabályos raktárépületeik voltak. Itt pakolták le a nagy mennyiségű harisnyát, zsebkendőket, fejkendőket, vásznakat és más hasonló holmit. A határon szolgálatot teljesítő csehszlovák és a magyar fináncok, valamint határőrök között is találtak megvesztegethető embereket, akik elősegítették az áru könnyebb átjutását Tornaszentjakabra. Innen vitték tovább miskolci kereskedésekbe, ahonnan az egész ország területére szállítottak ezekből az árukból.⁷⁸ Az ügyről akkoriban úgy írtak a lapok, hogy a vizsgálatok során „teljesen kibontakoztak a csempésztés hatalmas méretei, amelyekhez foghatót eddig még nem lepleztek le a trianoni határok mentén”.⁷⁹

A szervezett csempészbandák másik típusa általában betöréssel, lopással, rablással is foglalkozott. Fegyveres csoportjaik tulajdonképpen a háborúk „maradványai”, nemcsak a lakosságra, hanem a határőrökre, fináncokra, csendőrökre, rendőrökre is veszélyt jelentettek.⁸⁰

75 *Nemzeti Újság*, XIX. (1937) 248. 20. p.

76 *Reggeli Hírlap*, XXXI. (1922) 222. 4. p.

77 *Pesti Hírlap*, L. (1928). 223. 9. p.

78 *Magyar Jövő*, X. (1928) 220. 11. p.; 221. 3. p.; 223. 4. p.; 225. 3. p.; A határon 30-40 kg-os batyukban csempészték át az árut erre felbérelt emberek, akik Tornaszentjakab határában helyi fuvarosok szekereire pakolták, akik tovább szállították a szokásos miskolci címekre.

79 *Magyar Jövő*, X. (1928) 231. 5. p. Becslések szerint 200 mázsa, azaz mintegy 120 km hosszú szövetárut csempészték át ily módon.

80 Több tudósítás is beszámolt az 1. és a 2. világháború után a fegyveres csempészbandák veszélyeiről. Például: *Reggeli Hírlap*, XXXII. (1923) 25. 4. p.; *Kis Újság*, II. (1948) 108. 2. p.

Nem kevés betyárromantikával fűszerezve írnak a lapok néhány bandavezérről és társairól. Ilyen volt az 1920-as évek második felében Szokol István „Köblös”, akit Dél-Szlovenszko vagy Gömör és Nógrád Rózsa Sándorának neveztek. Szokolék azonban inkább haramiák voltak, akik pénz és értéktárgyak mellett rengeteg állatot loptak vagy raboltak el a határ mindkét oldaláról, amiket aztán Magyarországon értékesítettek ottani kapcsolatok révén. Összesen 39 marha, közel 500 juh, több mint 100 sertés, valamint lovak, kecskék, más jószágok eltulajdonítását rótták fel nekik, de feltételezhetően ennél is nagyobb számról lehetett szó. A csehszlovák és a magyar hatóságok összehangolt munkájának eredményeképpen elfogták a vezért és a banda majdnem minden tagját, akik közül többen – maga Szokol is – pásztorok voltak.⁸¹

A Mátra utolsó betyárjaként emlegették Takács Józsefet, a „Nagy Tüzes”-t, aki szintén egy Nógrád és Gömör vidékére átjáró abasári csempész volt, csak ehhez az állatokat, a bort és a pálinkát, valamint szőlőoltványokat betöréses lopásokkal, rablásokkal szerezte. Felfegyverzett bandájával Heves megyében 1930-tól garázdálkodott, 1934-ben fogták el és 3 évi szabadságvesztésre ítélték – amit később 14 hónapra csökkentettek. Szabadulása után folytatta az illegális tevékenységeit, de már nem mint veszélyes rablóbanda vezére. 1940-ben tűzkőcsempészésért került újra börtönbe. A korabeli lapok nagyon sokat cikkeztek róla és szenzációként kezelték a vele kapcsolatos híreket.⁸²

Ugyanígy voltak Okolicsányi Lászlóval is, akit a zabari Fatia Negraként emlegettek az 1920-as években. Idővel lelepleződött, hogy nemcsak gazdálkodik határ közeli birtokán a „főhadnagy”, hanem rabló- és csempészbanda irányítójaként is tevékenykedett. Úgy fosztotta ki embereivel a határ mindkét oldalán a környékbeli gazdákat, kereskedőket, boltosokat, hogy azok közben a védelmezőjüket látták benne. Csehszlovákiába főként állatokat és bort, onnan pedig cukrot csempészték. Okolicsányi egy rejtélyes budapesti gyilkosság kapcsán került igazán reflektorfénybe, a zabari ügyeket néhány hónapi börtönbüntetéssel megúszta.⁸³

A 2. világháború után is több ilyen bűnbanda tevékenykedett a nógárdi és a gömöri vidéken.⁸⁴ Jelentőségüket jól mutatja, hogy egy 1948-ban a ternaljai járási bizottság által kiadott iratban – amely az összes helyi bizottságnak el lett küldve – külön foglalkoztak a fegyveres csempészbandák ügyével. Felhívták a lakosság figyelmét, hogy ezek nagy veszélyt jelentenek és kérik, hogy segítsék a rendőrség és a pénzügyőrség mun-

81 *Prágai Magyar Hírlap*, X. (1931) 92. 7. p.; 95. 6. p. Másutt is említik, hogy a csempészeknek – csakúgy, mint régebben a betyároknak – a juhászok, kondások, gulyások segédkeztek. Erre utal: Ujváry 2002, 778. p.

82 *Eger – Gyöngyösi Újság*, XLV. (1934) 70. 2–3. p.; 75. 3. p.; 106. 2–3. p.; XLVI. (1935) 30. 3. p.; LI. (1940) 56. 2. p. Takács Tüzes Józsefről tesz említést egyik munkájában Földi Ádám, valamint bővebb írásban is foglalkozik személyével. (Földi 2010a., 2010b.)

83 Több lap is cikkezik róla, a zabari esetekkel kapcsolatban I. *Pesti Napló*, LXXVI. (1925) 83. 8–10. p., *Miskolci Napló*, XXVI. (1925) 82. 4. p.

84 A szájhagyományban ma is él Mosolygó Jani és Nagyszemű Paja fegyveres csempészbandájának emléke, akik nagyon sok állatot elhajtottak erről a vidékről. Hozzájuk hasonló volt Kerekgede környékéről a B. József és M. István vezérletével működő bűnözői csoport. MNL NML XXV. 5. 93-14051/52.

káját, valamint hozzanak létre egyfajta önvédelmi szervezetet, riadóztassák a falut, ha feltűnik valamelyik banda.⁸⁵

Csempésztársadalom

A csempészek társadalmi összetétele eléggé heterogén volt. Ott találjuk közöttük a nincstelen, kényszerből lett törvényszegőt, a módosabb parasztokat, akik vagy jövedelemkiegészítés céljából, vagy már gazdálkodási formaként üzték ezt a tevékenységet. De ott vannak a nagyobb birtokon gazdálkodó elit tagjai, valamint a vállalkozóbb szellemű polgárok, akik között feltűnően sok volt a zsidó kereskedő. Ez utóbbiak olykor maguk is átjártak a határon, de jobbra az orgazda, a megrendelő vagy az áruellátó⁸⁶ szerepét töltötték be. A „vállalkozó” felfogadott embereket a csempészésre, azaz „nap-számosa”, „csomaghordója” volt (Farkas Gy. 2012, 51. p.), de az „alkalmazottak” sokszor nem is ismerték a „befektetőt”, aki az egész üzletet pénzelte.⁸⁷

Az eddig feltárt esetek alapján az vehető ki, hogy a számbeli arányokat tekintve a szegényebb népréteg csempészei voltak többségben. A bírósági tárgyalások lezárásaként elhangzó ítélethirdetések során többször is enyhítő körülménynek vették a vádlott vagyontalanságát, „a munkanélküliségből eredő szorult anyagi helyzetét”, „nagy szegénységét” stb.⁸⁸ Az egykori kissikatori lócsempészek köréből származó érdekes példa szintén ezt illusztrálja: „Az édesapámat az egyik ilyen úton elfogták és bíróság elé citálták. Ő meztláb ment a bíróságra azért, hogy igazolja, hogy sajnos nagyon szegény és a megélhetésükhöz szükséges, hogy csempészkedjenek.”⁸⁹

A nem és a kor tekintetében is megoszlik a csempésztársadalom. A veszélyesebb vállalkozásokat (lábasjóságok, nagyobb tételek stb. csempészése) a férfiak végezték, az asszonyok a kisebb, könnyebb holmikat hozták-vitték, de gyakrabban átjártak az ismert utakon. Egy időben előszeretettel küldtek gyerekeket, fiatalkorúakat, abban a tudatban, hogy ha elkapják őket, akkor nem lesz annyira szigorú a büntetésük, mint a felnőtteké.⁹⁰ A hatóságok által lefoglalt áru negyedéves budapesti árverésein a csem-

85 Rimaszombati Levéltár OU MMV 9452/1948.

86 Számos esetben a csempészeknek megvoltak a „legális” áruforrásaik. Mindig ugyanazokban az üzletekben vásároltak, amelyeknek tulajdonosai tisztában voltak a vevők tevékenységével, sőt előfordult, hogy ők maguk is részesei voltak a „vállalkozásnak”. Erre utal: Simon 2011, 89. p.

87 „A csempészek igazi »gazdáik« nem is ismerik, mert mindegyik oldalon, különösen a mi [magyar] oldalunkon három-négy kézen is keresztül megy az áru, hogy az illető, akinek a pénze »dolgozik«, óvatosan a háttérben maradhasson.” (Nemzeti Ujság, XIX. [1937] 248. 20. p.)

88 Egy szenátor felszólalásában a csempészekkel szembeni erőszakos, halálos kimenetelű hatósági fellépések ellen tiltakozva a következő érvelés hangzott el a csehszlovák parlamentben: „Nem passzióból teszik, hanem nyilván kereset és megélhetés nélkül lévén, a nyomor taszítja őket erre a kockázatos lépésre.” (Prágai Magyar Hírlap, XIV. [1935] 142. 4. p.)

89 Kovács László (Szentsimon) gyűjtése.

90 *Határőr*, XII. (1957) 7. 7. p.; Kovács 1988, 107. p. Az 1920-as évek első felében 14 éves kor alatt nem kellett határátlépési igazolvány, a kiskorúak szabadon közlekedhettek, amit ki is tudtak használni csempészkedésre. **Világ*, XIII. [1922] 179. 6. p.)

pészek nevét is közzétették, ami a fenti megállapításokat támasztja alá. „Nagy táblán pellengérezik ki minden egyes alkalomkor a csempészeket: nevük felsorakoztatása mellett fel van tüntetve a csempészett áru minősége, súlya vagy darabszáma és a kikiáltási ár. Ahogy az egyik vámtisztviselő kalauzolása mellett végignézzük ezt a névsort, megállapítható, hogy nagyon sok név már többször szerepelt ebben a »bűnlajstromban«, vannak azután közöttük úgynevezett alkalmi csempészek is, akik nem hivatás- és üzletszerűen űzik ezt a súlyosan büntetendő mesterséget. A csempészek legnagyobb része férfi, van közöttük azonban asszony is, sőt nagyszámmal gyermekek is, 10–18 éves korúak. Ezúttal 586 csempész neve olvasható a »pellengér oszlopom«, a csempészett holmi pedig a gyarmatárutól a piperecikkgig váltakozik.⁹¹

Az ún. csempésztársadalom tagjai egy-egy településen kimondottan nagy számban voltak jelen. Az ide vonatkozó példák közül talán Gömörpéterfala az egyik, ahol sokan meg is gazdagodtak ebből a tevékenységből. A falu új templomát 1929–30-ban építették fel közadakozásból – az emlékezet szerint ezek az adakozók csempészek voltak.⁹² Gömörpéterfalához hasonlóan a medvesaljai községek – valamint környezetük – hasonlóan nagyon aktívak voltak. Külön említik a következőket: Almágy, valamint a hozzá tartozó pusztá, Bakóháza (Bozó 2006, 372.), Dobfenek, Óbást, Egyházasbást, Medveshidegkút (Illés 2006.), Vecseklő, Tajti, Cered, Utaspusztá, Zabar.

Ózd környékén szintén csempészfalvak sorakoztak. Domaháza az egyik legismertebb, de a hangonyi lócsempészeknek is nagy hírük volt.⁹³ Innen északkeletre Bánréve, Gömörszőlős, Sajószentkirály, Abafala, Sajólénártfalva települések szerepelnek többször a csempészet kapcsán.

Nem a határ közvetlen közelében volt néhány ismertebb csempésztelepülés, amelyek Gömörrel és Nógráddal álltak kapcsolatban. Ilyen a sokat emlegetett Abasár, ahol olyannyira szakmává vált ez a tevékenység, hogy egy idő után már embercsempészséssel is foglalkoztak.⁹⁴ A környék nagyobb helységei között is akadnak említésre érdemesek, mint például Miskolc,⁹⁵ vagy Balassagyarmat–Tótygyarmat.⁹⁶

91 Mivel a legnagyobb tételben mindig a Baťa-termékek és más, északi irányból érkező vagy oda szánt áruk kerültek „kalapács alá”, ezért arra következtethetünk, hogy túlnyomó többségben voltak csehszlovák–magyar határszakasz csempészei ezeken a listákon. (Nemzeti Újság, XXI. [1939] 24. 13. p.)

92 Tózsér Árpád egyik költeménye, az *Ad altere Dei* utal erre.

93 Egy elfogott nagyobb banda bírósági tárgyalásán a „kir. ügyész kiemelte, hogy olyan veszedelmes község, mint Hangony, egy sincsen az országban. Ebben a községben ma milliókkal rendelkeznek az egykori koldusok, mert a lócsempészek kilencven százaléka Hangony községből kerül ki”. (Reggeli Hírlap XXXI. [1922] 226. 4. p.)

94 Magyar Távirati Iroda Hírei, 1938. szeptember 17.

95 Miskolc, a csempészváros – ez a címe a *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap* 1937. január 24-i számában megjelent tudósításnak. (Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, XLVI. [1937] 19. 5. p.)

96 Egy Balassagyarmatról szóló riport kapcsán kérdezte az újságíró a helyieket, hogy a túlsó parton milyen község van. A válasz sokatmondó volt: „Nem község az – magyarázza egy helybéli. Ott vannak a gyarmati szőlők, azok alatt alakult egy csempészfalu: Tótygyarmat. Folytonosan nő, gazdagszik, mert, mi tagadás, a holmi olcsóbb odaát, mint nálunk, hát van

A csempészés hatásai

A határ menti csempészés közvetlen és közvetett hatásait nem csupán az abban tevékenyen részt vállaló csempészek, orgazdák, valamint a vámőrök, pénzügyőrök, csendőrök vonatkozásában érdemes megvizsgálni, hanem az érintett lakosság szempontjából is.

Egyrészt a gazdálkodók a jól eladható termékek előállítására nagyobb hangsúlyt fektettek, ez is alakított az addigi gyakorlatukon. A már többször említett abasári csempészek – akiknek elsősorban nógrádi és gömöri kapcsolataik voltak – „szőlőoltvány-vállalkozása” is ebből fakad: Ugyan korábban voltak szőlőiskolák a faluban, de csak annyi, amennyi szükséges volt a pótlásokhoz. Az 1920-as évek közepétől viszont 2–2,5 milliót oltottak évenként a csempészéshez. A rendszeres és nagyobb távolságra történő szállításhoz alkalmasabb szekértípusokat és nagyobb testű lovakat kezdtek el vásárolni és használni. (Kunszabó 1968. 46. p.)

Másrészt a csempészaruk egy részét eleve a határközeli településeken értékesíteték, ebből kifolyólag a legálisan – elsősorban a magyar oldalon – működő kereskedőknek, boltosoknak számolniuk kellett az így megjelenő konkurenciával.⁹⁷

A konkrét példák közül a szacharin elterjedésével a cukorfogyasztás (és -vásárlás) visszaesését már fentebb említettük, de ami egyértelműen mindennél nagyobb horderejű volt, az a Baťa-cipők nagy mennyiségű és széles körű csempészése.

Erre vonatkozóan több panaszos hangvételű írás is született a magyarországi iparosok tollából. A felháborodás az 1930-as években sűrűsödött, amikor már tulajdonképpen tetőzött a folyamat. „A határmenti városok és községek cipésziparosai és cipőkereskedői már hosszabb idő óta panaszolják, hogy rendkívüli módon megsínylik a Csehországból egyre erősödő cipőcsempészést.”⁹⁸ Markáns példa erre a gyöngyösi cipésmesterek „próbálkozása” (nem véletlen, hogy gyöngyösiekről van szó, hiszen a szomszédos település Abasár...). A vásári cipészek, hogy csökkentsék a lábbelik árát, papírral helyettesítettek néhány bőrrészt. Sokan vettek belőle, az esőben azonban a papírtalp szétmállott. Több településről érkezett panasz a hatóságokhoz, aminek vásári razziaák lettek a következményei. A csendőrség elő is állított 13 gyöngyösi cipészt, akiket csalás kísérlete miatt jelentettek föl. A perbe fogott iparosok természetesen azzal védekeztek, hogy a tisztabőr cipőt – aminek rendesen 14 pengő volt az ára ez idő tájt – nem tudták olyan olcsón adni, hogy az a 3,5–4 pengős csempészcipővel versenyre kelhetett volna, ráadásul a vevőket is tájékoztatták, hogy bőrtalp helyett „dekli”-t használnak. A szécsényi járásbíró – aki maga is a határ közelében lakott – tisztában volt a tényekkel és végül felmentő ítéletet hozott. Az indoklásában kiemelte, hogy „a vádlottak jogosan hivatkoznak arra, hogy a cseh cipők csempészése alig leküzdhető üzleti verseny.”⁹⁹

is a csempészeknek szüretjük. Nem hiába szóló! Most is olyan egy cipőüzlet nyílt odaát, hogy Pesten sincs különb.” (Pesti Napló, LXXXI. [1930] 284. 36. p.)

97 Ezzel kapcsolatban: *Esti Kurir*, III. (1925) 145. 13. p.; *Reggeli Hírlap*, XLII. (1933) 187. 7. p.

98 *Magyarság*, XIX. (1938) 212. 13. p.

99 *Magyarország*, XLIV. (1937) 107. 6. p., 109. 9. p.

A szakmára ilyen nagy hatással volt akkoriban a csempészet, a falusi mestereknek egyre inkább csak a javítás maradt, vagy az olyan, elkeseredést tükröző megoldások, mint a papírtalpu cipők készítése.¹⁰⁰

Egy másik, de közeli határszakaszhoz tartozó településen, Vámosmikolán szintén nagyon aktív csempészet folyt, és rengeteg Bafa-cipőt hoztak át. Az itt élő suszterek többségének mezőgazdasági munkát kellett vállalnia emiatt, amiért a parasztok haragudtak, mert tőlük vették el a kenyérkereseti lehetőséget. A cipő- és más csempészes további negatív hatása, hogy Vámosmikola megszűnt mint piaci központ, a környéken nem töltötte be ezek után már ezt a szerepet. (Szabó én., 98–99. p.)

A csempészes következménye az is, hogy az ily módon illegális forgalomba került áru egyfajta „brand” lett az emberek számára. Egy betörő Heves megyei falvakban úgy kínált eladásra lopott ruhákat, csizmákat, bakancsokat és szövetet, hogy azt Csehszlovákiából hozta át Putnok közelében kockázatos úton. Az emberek szívesen is vásárolták a „megbízható” holmikat mindaddig, amíg a csendőrök el nem fogták a bűnözőt és véget nem vetettek az illegális üzletelésnek.¹⁰¹

Csempészes: kényszerűség vagy tudatos vállalkozás?

Ha a bemutatott adatok alapján a csempészek helyét keressük a tudományos – jelen esetben néprajzi – diskurzusban, akkor mindenképpen gazdasági szempontból kell megközelítenünk ezt a problémakört. A kupecok és társaik 1920 előtti kereskedelmi kapcsolataira épülő – immáron törvénybe ütköző – kontinuos állatkereskedelme is anyagi háttérű volt. Elsősorban az Alföldről közvetítettek a Felföldre ily módon lábasjóságokat. Az új országhatárokhoz való alkalmazkodás kényszerű illegális reakciói egy idő után átalakultak kimondottan üzleti vállalkozássá. A csempészett lovak már a határ menti községek gazdáitól, vagy például a budapesti állatvásárokról származtak. De hamar nyilvánvalóvá vált, hogy további lehetőségek rejlenek a megváltozott viszonyokból adódóan. A két ország közötti árkülönbségek, a hiánycikkek és más termékek vám nélküli kivitele vagy behozatala új bevételi forrást jelentettek. Ezek csempészésében túlnyomórészt már olyanok vettek rész, akiknek korábban teljesen másfajta foglalkozásuk volt, és a gazdasági összeköttetések csak 1920 után jöttek létre.

100 „Nem csodálkozhatunk tehát azokon az eseteken, amikor szerencsétlen kisemberek a gyilkos versenyben, fulladozva és már-már elmerülve arra vetemedtek, hogy papírtalpu cipőket hoztak forgalomba, csak hogy elbírják az olcsó cipők konkurenciáját. [...] A munkátlanság pusztít most a falvakban és városokban. A kispáros ott görnyed hajnaltól éjszakáig egy halom agyonrongyolt, elnyűtt lábbeli fölött és foltozza, javítja vakulásig. De egyre kisebbedik az a halom, egyre apad a javító munka is, az olcsó csempész-cipő már-már versenyre kél a talpalással, a fejeléssel, borítással, az emberek nem nagyon költenek a lábbelijük alapos javítására sem, amikor olcsó cipőt szerezhetnek, bár törvénytelen úton.” (Lábbelikészítők Lapja, XX. [1938] 3. 1. p.)

101 Eger – Gyöngyösi Újság, XLV. (1934) 75. 3. p.

Az így kialakult réteg rendkívül heterogénnek mutatkozott a csempészés intenzitását, jellegét tekintve: ott voltak közöttük a korábbi állatkereskedők, az egyszer-kétszer átjáró szegényebb emberek, a jövedelemkiegészítés céljából rendszeresen batyukkal, zsákokkal cipekedők, az ebből élő hivatásosak, valamint a nagyobb tételben üzletelő szervezett bandák tagjai.

A csempészés több tényező találkozásának sajátos eredménye: benne rejlik az alkalmazkodás, a szűkösebb anyagi háttér, a vállalkozókedv, és a lehetőségek felismerése. Az is jól látszik, hogy különböző, korábban élénken működő üzleti tevékenységekkel mutat párhuzamot. Ha azt nézzük, hogy a csempészek is legtöbb esetben megvették azokat az árukat, amelyeket a határ másik oldalára átjuttatva értékesítettek, akkor több hasonlóságot is felfedezhetünk a felvásárló és közvetítő – vagy akár a házaló – kereskedőkkel, mint például a tyúkászokkal. (Paládi-Kovács 2000, 377–378. p.) További egyezést mutat azoknak a fuvarosoknak, szekereseknek a működése is, akik nem csupán a megfogadott fuvarot vitték-hozták, hanem egyesek saját tőkájükből is vettek szállítható árut, s a visszafelé úton sem jöttek üresen, hanem valami hasznot hozó termékkel érkeztek meg, amit aztán értékesítettek.¹⁰²

A Trianon utáni országhatár tehát egy újonnan nyíló gazdasági lehetőségnek számított, az emberek nagyobb számban, tudatosan vállalkoztak a csempészésre. Olyannyira „meghonosodott” ez az üzletág, hogy a bécsi döntés után sem csökkent vagy szűnt meg a csempészés – bár 1939-ben még így gondolták¹⁰³ –, hanem csupán északabbra tolódott.¹⁰⁴ 1940-ben elfogott abasáriak így vallottak: *„...gyalog bementünk Gyöngyösre. Ott autót fogadtunk. Gyöngyös szélén lévő kocsmánál, ahol mindegyikünk ivott egy-egy fröccsöt, beszálltunk és Szurdokpüspökibe mentünk. E. jegyet váltott Fülekig mindhármunk részére [...] gyalog Fülek kisállomásig mentünk, ahol egy kis korcsmába tértünk be, ahol [...] szalámit elfogyasztottuk és ittunk egy-egy pohár bort. E. Endrével [szintén abasári] ebben a korcsmában találkoztunk. A füleki kiskorcsmából délután négyesben nekivágtunk Szlovákiának és a magyar határt Nagydaróctól balra*

102 Ide vonatkozóan a fuvarosokról: Viga 2013.

103 A trianoni határvonal több olyan ponton lett kijelölve, ahol a földrajzi környezet kedvezett a csempészésnek. Ilyennek számított Gömör és Nógrád erdős vidéke, de például az Ipoly folyó is. Ezek módosulásával gondolhatták úgy egyesek, hogy 1938-tól visszaszorulóban volt a tiltott tevékenység. (Az Ujság, XV. [1939] 80. 7. p.)

104 Az egri kir. törvényszéken összeállították az év végi statisztikákat 1941-ben. *„Az adatok sok érdekes körülményre vetnek világot. Leginkább feltűnő, hogy az idén kevesebb ügymarab került kiosztásra. A csökkenés a jövedéki kihágások 32 százalékos apadása folytán állt elő. Ennek oka pedig egy érdekes körülményben található. Amikor a trianoni határok még a vármegye határánál húzódtak, Abasár, Markaz környéke, továbbá a pétervásárai járás határmenti községeinek népe körében rendkívül elszaporodott a csempészet s így a jövedéki kihágások felduzzadtak a törvényszéken. A trianoni határ most feljebb tolódott, s a csempészet az említett vidékek számára elveszítette helyi lehetőségeit. Így a törvényszék elé kevesebb jövedéki kihágási ügy kerül.”* (Eger, LII. [1941] 6. 3–4. p.)

léptük át és Zsaluzsánba úgy 11 óra tájban érkezünk meg. Ott Csutka nevezetű boltozhoz mentünk, akit E. felzörgetett, mert már aludt, az minket egy konyhába eresztett be. Mindenki maga részére vásárolt ennivalót és sört, azt elfogyasztottuk. Innen Csutka istállójának padlására mentünk aludni, ahol másnap estig tartózkodtunk. [...] Másnap a padlásról lejöttünk és 10 óra tájban találkoztunk D. István abasári lakossal, így ötven bementünk a Csutka boltjába és ki-ki bevásárolt...”¹⁰⁵

Azt se felejtjük el, hogy a csempészet egy olyan korszakban alakult ki és virágzott, amely sok szempontból is hátrányosan érintette a lakosságot. A Monarchia felbomlásával Magyarország elveszítette a mezőgazdasági védővámok előnyeit, illetve 1920 után az ipari termékekre magasabb vámokat állapítottak meg. Mindez tartós agráröllöt eredményezett, ami a lakosság nagyobb hányadára – így például a határ menti falvak népességére is – negatívan hatott, ugyanúgy, mint az, hogy az új határok kijelölésével egyes rétegek elveszítették addigi munkavállaló körzetüket (Gunst 1987, 10. p.), és más lehetőségek után kellett nézniük. Mindehhez jött még a nagy gazdasági világválság magyarországi lecsapódása, amely a két világháború közötti korszakra erősen rányomta a bélyegét. A megélhetés szempontjából ki-ki próbálta megtalálni a maga lehetőségeit.

Noha nem egy tipikus „paraszti foglalkozásról” beszélhetünk – hiszen különféle társadalmi csoportok tagjai üzték ezt a nem éppen veszélytelen foglalkozást –, mégis a népi joggyakorlat érhető tetten a csempészéssel kapcsolatban. Gondoljunk csak a többség számára nem életszerű – jobbára „felülről íródott” – törvények megszegésére, ez esetben a trianoni határ „semmibe vételére”, amely hasonlatos a dohánymonopólium bevezetése okozta reakciókkal, vagy a pálinkafőzési tilalommal, de még az orrvadászat, orvhalászat gyakorlatával is. (Szilágyi 2000, 710–711. p.) A hatalom s képviselőinek (pl. a fináncoknak) kijátszása a közösség jogszokása szerint nem számított bűnnek, ez a tény is közrejátszott abban, hogy a gömöri és a nógrádi vidéken is nagy méreteket öltött a csempészés.¹⁰⁶

A vizsgált jelenség – természetesen – nem csupán országosan érhető tetten, hanem világszerte, egymástól függetlenül alakult ki és a mai napig élő gyakorlata van – azt is mondhatjuk, hogy ahol határok vagy ellenőrzések, tiltások vannak, ott a csempészés is megjelenik.

105 MNL NML J.2897/1942.

106 A spekuláns, a már komolyabban üzletelőket viszont más megítélés alá helyezte a közösség. Erről szólnak Szabó Zoltán Dejtárról – szintén egy csempészfalu – íródott gondolatai: „Viszont az üzletszerűen üzött bércsempészés, mikor nem ki-ki a maga számára szerzi be olcsón, amit a határokon belől csak drágán kaphatna meg, már más és súlyosabb elbírálás alá eshetik. Ugyanígy súlyosabb a »vállalkozó-csempészés«, mikor a dejtári ideát, vagy odaát olcsón összevásárolja az árut, átviszi a határon és aztán drágábban eladja. E vakmerő »vállalkozások« már arra mutatnak, hogy a nép erkölcsi skrupulus nélkül és a parasztmult minden hagyományának sutbadobásával igyekszik úgy érvényesülni, ahogyan tud.” (Szabó én., 104–105. p.)

Amint a bevezetőben már utaltunk rá, még a trianoni határok kijelölése előtti években, azaz az 1. világháború alatt is folyt illegális (csere)kereskedelem, csempészség a vizsgálat alá vont területen.¹⁰⁷ Így akadtak már olyanok, akiknek nem volt ismeretlen a kockázatos, de jövedelmező tevékenység. Az 1930-as évek második felétől valóban szigorodott a két ország közötti határszakasz őrzése, de ez egyáltalán nem jelentette a csempészség végét, csupán visszafogottabban zajlott, például visszaszorult a lábasjóságok áthajtása. Az a fajta csempésztevékenység, amelyre most fókuszáltunk, még az 1950-es évek végéig biztosan megvolt. A visszaemlékezések és a korabeli cikkek is ezt támasztják alá.¹⁰⁸ E korszakban változtak meg gyökeresen a viszonyok: szigorúbb rendfenntartás és határőrizet – a „szocialista tábor”-ba tartozó két ország egyezményeivel –, súlyosabb büntetéskiszabások, a vámtarifák, árfolyamok alakulása, a kettősbirtolesség megszűnése, de a kollektivizáció hatásai (mind a mezőgazdaságban, mind az ipari és kereskedelmi szférában) is ide sorolandóak. A korábban föld nélküli vagy kevés földdel rendelkező szegényebb rétegek tagjai – akik közül többen csempészségből próbáltak jövedelemhez jutni – a téészekben, gyárakban, bányákban, építőiparban találtak munkát, a férfiak körében gyakorivá vált a heti ingázás. (Paládi-Kovács 1997, 408. p.) A tőkés csempészek (kereskedők, kocsmárosok, élelmiszer- és más üzlettel rendelkezők) szerepe – a gazdasági lehetőségeik elvesztése folytán – szintén visszaszorult, a csempészséssel próbálkozók jobbára a határátkelőket használták, és különböző trükkökkel igyekeztek az ellenőrző szerveket kijátszani.

A határ szabályos vagy tiltott átlépésével nemcsak árut csempészték, hanem híreket, információkat, leveleket is továbbítottak titokban, vagy lakodalmakba, temetésekre, rokonokhoz mentek át.¹⁰⁹ Mindezek már kívül esnek a jelenlegi kutatás keretein, de kétésgkívül a határ menti lét jellemzőihez tartoztak, csakúgy, mint a csempészség.

107 A különböző, az állatok fokozott ellenőrzésére irányuló országos és helyi szabályozások is az illegális kereskedelemre utalnak. Ilyen volt például az Országos Közélelmezési Vezető m. kir. miniszter 140000/VI.–1917. számú rendelete, amelyet Rimaszombat városának is szigorúan be kellett tartania. Egyebek mellett utasítani kellett „a csendőröket, hogy a lábon hajtott vagy tengelyen szállított [ez esetben] sertéseket állandóan szemmel tartsák s a marhaleveleket a hajtóktól kívánják elő.” Rimaszombati Levéltár, PK RS 353/1919. Az 1. világháború után Magyarország vámrendeletei kezdetben engedékenyebbek voltak a behozatal tekintetében (l.: 5.510/1919. M. E. számú rendelet az árukülforgalom újabb rendezéséről), azonban a nagyarányú csempészet hatására már 1920-ban szigorúbban szabályozták az exportot és az importot (Pl. 8.790/1920. M. E. számú rendelet a kiviteli és behozatali csempészet megakadályozásáról).

108 „A Magyar Népköztársaság kormányának legújabb vámkedvezménye alapján a vámvizsgáló elvtársak munkája is meggyarapodott, hiszen a külföldi és magyar állampolgárok nagyobb mennyiségű árut hozhatnak, vagy vihetnek át a határon, kedvezményes vámszámlolás alapján. Akadnak azonban sokan még olyanok is, akik nem elégednek meg ezzel a nagyfokú kedvezménnyel és megpróbálkoznak azzal, hogy árucsempészséssel jelentős anyagi előnyre tegyenek szert.” *Határőr*, XIII. (1958) 40. 9. p.

109 Tajtiak és a Hidegkútiak templomba (is) jártak Ceredre. (Farkas O. 2015, 49. p.)

Irodalom

- Alabán Péter (szerk.) 2019. *Kissikátor, az élhető település*. Kissikátor, Kissikátor Község Önkormányzata.
- Bencsik Péter 1999. A kisebb határszéli forgalom Magyarország és a szomszédos államok közt, 1898-1941. *Magyar Kisebbség*, 5. évf. 2-3. sz. 357-372. p.
- Bencsik Péter 2010. A határszéli gazdasági (kettősirtokos) forgalom megszűnése, 1945-50. *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historiae Preasidii Ordinis)*, 19. évf. 22. sz. 13-19. p.
- Boross Zoltán 1985. A csempészés emlékei a Medvesalján a két világháború között. In Ujváry Zoltán (szerk.): *Gömör néprajza. I.* Debrecen, KLTE, 179-183. p.
- Bozó Andrea 2006. A trianoni határon átívelő kapcsolatok a Medvesalján. *Palócföld*, 52. évf. 2. sz. 147-153. p.; 4. sz. 370-378. p.
- Dobosy László 1984. *Gömörzölős. Egy gömöri falu néprajzi monográfiája*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.
- Dömötör Ákos 1996. Változásvizsgálatok a Hangony-völgyi bejárók anyagi kultúrájában. (Néprajzi tanulmány). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 33-34. 495-521. p.
- Farkas Gyöngyi 2012. Csempészet a magyar-csehszlovák határon az 1950-es évek elején. *Metszetek*, 2-3. sz. 49-53. p.
- Farkas Ottó 2015. *Csempészek fináncműzben*. Dubno, Regélő Múlt Polgári Társulás.
- Földi Ádám 2010a. A csempészet néprajzi kutatásáról. *Ethnica*, 12. évf. 1. sz. 11-13. p.
- Földi Ádám 2010b. „Nagy Tüzes” és az abasári csempészhálózat. A két világháború közti, északmagyarországi betyárkép emlékezete. In Pete László (szerk.): *Juvenilia III. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 125-140. p.
- Gunst Péter 1987. *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- Illés Gábor 2006. „Ég a hidegkúti mocsolya!” *Medveshidegkút néprajzi áttekintése* [Kézirat]
- Kovács László 2019. *Hangony völgyi tanyák és helynevek*. Hangony, Hangony Jövője Egyesület.
- Kovács Nándor 1988. A csempészbajtár. *Valóság*, 31. évf. 8. sz. 101-109. p.
- Kunszabó Ferenc 1968. A világnak nincsen közepe. *Valóság*, 11. évf. 10. sz. 45-51. p.
- Móricz Zsigmond 1964. *Elbeszélések 1926-1933*. Móricz Zsigmond regényei és elbeszélései 11. Budapest, Magyar Helikon Könyvkiadó.
- Paládi-Kovács Attila 1997. Medvesalja földje és népe. *Agria. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve* 33. 391-412. p.
- Paládi-Kovács Attila 2000. Kispolgárság. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz. VIII. Társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 309-390. p.
- Paládi-Kovács Attila 2006. *A Barkóság és népe*. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság.
- Papp Attila 2012. Uzsorabíróságok Magyarországon. *Jura. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos lapja*. 18. évf. 2. sz. 148-159. p.
- Reguly Antal 1994. *Magyarországi jegyzetek*. Budapest, Néprajzi Múzeum.
- Simon Attila 2011. A kettéosztott város. Az államhatár és az etnikumok közötti választóvonal által kettéosztott Komárom a két háború között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 13. évf. 2. sz. 87-99. p.
- Simon Attila 2014. *Magyar idők a Felvidéken (1938-1945). Az első bécsi döntés és következményei*. Budapest, Jaffa Kiadó.
- Szabó Zoltán é.n. *Cifra nyomorúság*. Budapest, Cserépfalvi Kiadó.
- Szilágyi Miklós 2000. Törvények, szokásjog, jogszokás. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz. VIII. Társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 693-759. p.

- Szűts István Gergely 2008. Államhatáron innen és túl. In Becze Szabolcs–Szűts István Gergely (szerk.): *Határlét. Antropológiai tanulmányok Jabloncáról*. Miskolc, Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet, 63–90. p.
- Ujváry Zoltán 2002. *Gömöri magyar néphagyományok*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.
- Viga Gyula 1990. Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen–Miskolc, Ethnica.
- Viga Gyula 1994. A csempészet emlékei a Bodroghözben. In Ujváry Zoltán (szerk.): *Történeti és néprajzi tanulmányok*. Debrecen, Ethnica, 243–247. p.
- Viga Gyula 2013. *A tájak közötti gazdasági kapcsolatok néprajza. (A Felföld népeinek gazdasági kapcsolatai a 18–20. században)*. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó.

GYÖRGY MÁTÉ

A LIVELIHOOD COMPULSION, FORM OF ADAPTATION OR A CALCULATED ENTERPRISE? ON SMUGGLING IN GÖMÖR AND NÓGRÁD

After the demarcation of the Trianon borders, smuggling became widespread in the 1920s and 1930s and it was noticeable until the late 1950s. Many of those living near the borders took part in this illegal activity, most actively along the Ipoly (Ipel) river, in the Bodroghöz (Pobodrožie) region, or in Gömör (Gemer) and Nógrád (Novohrad), for example. The study focuses on the latter two areas. Historical and ethnographic writings on the subject have been written in the past, which summarize its essential parts well. Knowing these, we also undertake to reveal further details and background information about the smuggling, which we underpin with a review of the contemporary press material, archival research and on-site collections.

MISAD KATALIN

NYELVHASZNÁLAT KÉTNYELVŰ KÖRNYEZETBEN

Fórum Kisebbségkutató Intézet – Gramma Nyelvi Iroda

A közmunkások helyzete és a közfoglalkoztatás szerepe az Ormánságban

ZSUZSANNA PULSZTER

The Situation of Public Workers and the Role of Public Employment in Ormansag Region

Indexing Terms: Southern Transdanubia, Dél-Dunántúl, Ormansag, Ormánság, Sellye district, Sellyei járás, public employment, unemployment, disadvantaged situation

A vizsgálat relevanciája és fókuszja

A közfoglalkoztatás¹ fontos foglalkoztatáspolitikai eszközzé válik, amikor egy térség munkaerőpiaca olyannyira eltávolodik az egyensúlyközeli állapottól, hogy a még nagyobb foglalkoztatási problémákat elkerülendő, állami beavatkozásra van szükség (Csoba 2010, 27. p.). Bár az évszázadok során számtalan tartalmi és funkcióváltozáson ment keresztül és számos elnevezéssel illették, a közmunka, mai hivatalos nevén közfoglalkoztatás, a rendszerváltás óta napjainkban is kiemelkedően fontos foglalkoztatáspolitikai eszköz a munkanélküliség kezelésében Magyarországon (Makszim 2018, 64. p.). A közfoglalkoztatás a kormányzat tájékoztatója alapján egyfajta támogatott

1 A közmunka a legszegényebb és legkedvezőtlenebb helyzetű rétegek számára államilag szervezett munka, amely közérdekű munkavégzésként hazánkban a folyószabályozások munkálataihoz kapcsolódóan az 1700-as évek második felében jelent meg először (Csoba 2010, 27; Makszim 2018, 64. p.). A mai értelemben vett közfoglalkoztatás közvetlen előzményeként Magyarországon 1987-ben szerveztek elsőként két hónapos időtartamú közhasznú munkát, amelynek célja az állás nélkül maradt, „önhibáján kívül elhelyezkedni nem tudó” személyek munkába állítása volt. 1991-ben sor került az intézmény törvényi szabályozására is (Kulinyi 2012, 2. p.). 1993-tól az állam törvénybe iktatva bevonta a közfoglalkoztatás rendszerébe a máig legfontosabb szereplőt: a helyi önkormányzatokat, akik jogot, a későbbiekben pedig forrást is kaptak a közfoglalkoztatás megszervezésére és lebonyolítására (Kulinyi 2012, 2. p.; Bördös 2015, 66. p.). 1987-től kezdődően egymással párhuzamosan is futottak különböző célterületeket és -csoportokat megjelölő közfoglalkoztatási programok, amelyek azonban lényegi céljukat tekintve azonosak voltak: hátrányos helyzetű, állás nélkül maradt személyek munkára való aktivizálása. Ilyenek voltak a közhasznú foglalkoztatás rendszere 1987–2010 között, az új közmunka programok 1996 és 2010 között, a közcélú munka programok 1999 és 2010 között, valamint az Út a munkához program 2009-ben és 2010-ben (Kulinyi 2012, 2–6. p.).

„tranzitfoglalkoztatás” (KFT 2013, 1),² ám – amint arra a későbbiekben kitérek – a tranzitjelleg kevésbé tűnik reális célnak az ormánsági viszonyokat tekintve.

A korábbi közfoglalkoztatási formákat (közmunka program, közcélú munka, közhasznú munkavégzés) 2011-től az „egységes közfoglalkoztatás rendszere” váltotta fel, amely a legnagyobb változást a foglalkoztatottak jogviszonyát és bérezését tekintve hozta: a közmunkások ekkortól kezdve ugyanis nem tartoznak a Munka Törvénykönyve alá, az ő munkavégzésüket külön rendelkezés szabályozza (Makszim 2012, 66. p.). A közmunka korábban is igen alacsony bérezéssel társult, ez az intézkedés pedig jogi alapot teremtett a közfoglalkoztatási rendszer jelenlegi, bérminimumnál alacsonyabb bérszínvonalának kialakításához (Bördös 2015, 69. p.).³ Egy beszélgetőtársam beszámolója alapján a 2010-es közfoglalkoztatási bérhez viszonyítva csaknem 20%-os bércsökkenést realizáltak a program dolgozói: „(...) én dolgoztam itt az önkormányzatnál, most egy ilyen három éve körülbelül (...) 60 ezer forintért, nettó, és most dolgozok 49-ért.”⁴

2016 októberében az ormánsági Sellyei járásban volt a legmagasabb a közfoglalkoztatottak aránya Magyarországon: minden harmadik foglalkoztatott közfoglalkoztatottként volt regisztrálva, vagyis a térségben dolgozók harmada a bérminimum alatti munkabéréért volt alkalmazásban (KFBESZ 2018, 5).

A szakirodalom és a fejlesztési dokumentumok a dél-baranyai Ormánságot⁵ az ország egyik legelmaradottabb térségeként tartják számon (pl. Váradi 2008; NVS

2 „A közfoglalkoztatás a munkaviszony egy speciális formája, támogatott „tranzitfoglalkoztatás”, amelynek célja, hogy a közfoglalkoztatott sikeresen vissza-, illetve bekerüljön az elsődleges munkaerőpiacra. A közfoglalkoztatás átmeneti munkalehetőséget biztosít azok számára, akiknek az önálló álláskeresése hosszú ideig eredménytelen” (TKFR é.n.).

3 „...a 2011. szeptember 1-jét követően közfoglalkoztatásba lépők – a korábban érvényes minimálbér, illetve garantált bérminimum helyett – rendeleti úton meghatározott közfoglalkoztatási bérben (a nettó minimálbér körülbelül 76–88 százalékában) vagy a minimum középfokú iskolai végzettséget és szakképesítést igénylő munkakörben foglalkoztatottak számára fizetendő garantált közfoglalkoztatási bérben (a nettó minimálbér körülbelül 84–86 százalék) részesüljenek” (Bördös 2015, 69. p.). L.: KFP é.n.a és KFP é.n.b.

4 Részlet egy közfoglalkoztatottal készült interjúból. 2013, Markóc.

5 Az Ormánság népével, népéletével, hagyományaival, mindennapjaival számos leírás, szépirodalmi mű, néprajzi elemzés és egyéb tudományos igényű munka (Zentai J. 1966; 1971; 1978; Kiss Z. 1991) foglalkozott és foglalkozik a 19. század eleje óta. A térség a 20. század első harmadától, különösen az egykézés kapcsán demográfiai és társadalmi válságterületként, illetve kulturális örökségei révén a történeti és néprajzi kutatásoknak is homlokterébe került (Zentai T. 1983; 2014; Koloh 2018). Ha a Gunda Bélához köthető ormánsági kutatásokra, Kiss Géza, Kodolányi János vagy Móricz Zsigmond írásaira gondolunk, egy valaha szebb időket megélt, gyorsan fogyó népességű, 45 faluból álló, református magyar területként ismerjük a vidéket (Elek et al. 1936; Kiss 1937; Kodolányi 1958; 1960; Móricz 1958). Andrásfalvy Bertalan a valamikori Dráva menti ártéri gazdálkodással kapcsolatban ír az Ormánságról (Andrásfalvy 2013a; 2013b), míg a recens jelenségekre fókuszáló kutatások és elemzések elsősorban szociológiai terepként, a szegénység- és a romakutatások terepeként emlegetik a térséget (Reményi–Tóth 2009, Kovács–Váradi 2013; Feischmidt 2012; Váradi 2008; Havas 1997; Ragadics 2015). E rövid felsorolásból is kitűnik, hogy az

2012; Kovács-Váradi 2013; Ragadics 2015). Az ország rurális térségeire vonatkozó Nemzeti Vidékstratégia, „a magyar vidék alkotmánya”, a Dráva menti vidéket különösen hátrányos helyzetű térségként jelöli meg (NVS 2012, 61), és főbb problémáit a következőképpen foglalja össze: „Jelenleg a gyenge infrastrukturális ellátottsággal rendelkező aprófalvas térségben nagyon magas a munkanélküliség, és az alacsony élet színvonalból, a foglalkozási lehetőségek hiányából adódóan igen jelentős az elvándorlás. A lakosság jelentős része roma”⁶ (NVS 2012, 109). A programban megfogalmazott célok között szerepel az Ormánság program keretében az ún. Ős-Dráva programmal komplex víz- és tájgazdálkodási rendszer kiépítése, a *táji adottságokhoz igazodó mezőgazdaság fellendítése, a helyi gazdaság, szociális gazdaság, foglalkoztatás szervezése, a roma lakosság képzése, jövedelemtermelő munkához juttatása, önellátásra való képességének megteremtése* [kiemelés tőlem – P.ZS.], a leromló települések építészeti és közösségi megújítása és a turizmus fejlesztése (NVS 2012, 109).

Ahogy a Nemzeti Vidékstratégia kifejti, „házánkban a lakosság 10–15%-a szegény. A szegények közel fele vidéki környezetben él, a nagyon szegény lakosság esetében pedig kétharmados a vidéki arány. Kulcsfontosságú ezért a vidéki lakosság számára

Ormánság meghatározása, lehatárolása egyszerre több síkra vetül: létezik néprajzi, földrajzi, szociológiai-statisztikai értelemben vett Ormánság is, s bár átfedések mutatkoznak, ezek közel sem azonosak. A néprajzi értelemben vett Ormánság, amely a Kiss Géza, Zentai János és mások által definiált 45 református magyar falut foglalja magába, a vallás, nyelvjárás, szokások, néprajzi sajátosságok alapján összetartozó, néprajzi egységként kezelt területet jelenti. Ezek a települések más vallású, más nyelvű falvak szomszédságában éltek, így az Ormánságnak létezik egy történeti vetülete is, hiszen a történelem eseményei éppúgy hatottak ezekre a községekre is, így ebben az értelemben a Dráva menti horvát ajkú, katolikus vallású falvak is ide tartozhatnak. Természetföldrajzi értelemben ugyancsak más meghatározást kapunk: az Ormánság táj földrajzi lehatárolás szerint az Alföld nagytájhoz tartozó Dráva menti síkság része, amely kiterjed a Dráva-sík egészére és a Fekete-víz síkja nagy részére. Szociológiai értelemben a dél-baranyai térség valamennyi hátrányos helyzetű települését Ormánságként értelmezhetjük. Mára a néprajzi értelemben vett Ormánság települései is vegyes lakosságúak, vallási, etnikai heterogenitást mutatnak. Napjaink általánosan vett társadalomtudományos diskurzusában a szociológiai, statisztikai megközelítés a legelterjedtebb, amely az Ormánságot a dél-baranyai hátrányos helyzetű települések együtteseként kezeli vallási/etnikai/néprajzi határoktól függetlenül ideértve minden hátrányos helyzetű települést a térségben.

- 6 Sokkal inkább a szociális-szociokulturális helyzet, az egzisztenciális biztonság vagy épp annak hiánya határozza meg a térségben élők mindennapjait és stratégiáit, semmint az etnikai identitás vagy a hovatartozás. A mindennapi döntések, szövetségek, konfliktusok nem etnikai vonalak mentén, hanem érdekek és szociális törések mentén alakulnak ki (Pulszter 2015). Ragadics Tamás szerint: „a kistelepülési társadalmakon belüli határok nem a cigány és nem cigány csoportok között húzódnak, sokkal inkább az öngondoskodásra képtelenné vált, leszakadó népeség szegregálódása jelent veszélyt” (Ragadics 2015, 163). Messing Vera és Molnár Emília szerint: „a megélhetési stratégiák jellemzően nem etnikusak: a cigányosnak tételezett tevékenységeket egyáltalán nem csak a cigányok végzik. Eközben a nem cigánynak tekintett alkalmazkodási minták egyaránt jellemzik a cigány és nem cigány szegényeket” (Messing–Molnár 2011, 78. p.).

olyan foglalkoztatási – akár közfoglalkoztatási [kiemelés tőlem – P.ZS.] – és jövedelmi lehetőségek biztosítása, amely felzárkózásukat és a további szegénység kialakulásának megakadályozását jelenti” (NVS 2012, 12). Ezek alapján tehát a közfoglalkoztatás rendszere szervesen illeszkedik a Nemzeti Vidékstratégia iránymutatásaihoz; a stratégiában megfogalmazottak pedig a kiemelt hazai stratégiákhoz, az ezek megvalósítását célzó programokhoz (NVS 2012, 2–3) és az Európai Unió szabta keretekhez, elsősorban a Közös Agrárpolitika által előírt direktívákhoz igazodnak. A Közös Agrárpolitika vidékfejlesztési alapvetései között megtaláljuk a szegénység és a társadalmi kirekesztettség elleni küzdelem segítését a gazdasági fejlődés előmozdításával (Jámbor 2014, 56–60. p.), vagyis ez egy olyan cél, amely mind a hazai, mind az európai uniós fejlesztési dokumentumokban kitüntetett helyen szerepel.

Közfoglalkoztatással kapcsolatos vizsgálataimat 2013-ban kezdtem a néprajzi értelemben vett Ormánság nyugati szélén fekvő Sellyei járás egyik törpefalujában, Markócon.⁷ A lakosság jelentős része évek óta érintett valamilyen módon, ha másként nem is, családtagja(i) révén a programban, ezért kutatásom alapvető keretét az adta, hogy résztvevő megfigyelés céljából együtt dolgoztam a markóci önkormányzat alkalmazásában álló, közfoglalkoztatás keretében dolgozókkal, ahogy ők mondják, a közmunkásokkal, s részt vettem az akkor éppen aktuális – nagyrészt mezőgazdasági – munkáikban.⁸ Munkám néprajzi-antropológiai módszereken alapult, a kvalitatív kutatások sorába helyezhető,⁹ az adott közösség helyi társadalmon belüli összefüggéseinek feltárásával a szakirodalomból és a statisztikai adatokból megismert Ormánság-kép árnyalására törekedtem. 2016-tól a vizsgálat kereteit kiszélesítve a Sellyei járás településeiben (elsősorban Sellye, Bogdása, Drávafok, Markóc, Kákics, Okorág, Marócsa, Drávaiványi) végzek terepmunkára alapozott kutatást továbbra is érintve a munkanélküliség és közfoglalkoztatás témaköröket.¹⁰

7 Az „Értékrendek, megélhetési alternatívák és gazdasági stratégiák egy ormánsági faluban – életmód és mentalitás Markócon” című kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

8 Ezúton is köszönetet mondok a település akkori vezetőjének, Lantos Tamásnak és feleségének, Gedő Ibolyának, akik az Ormánság Alapítvány révén szállást biztosítottak számomra és minden segítséget megadtak, hogy sikeres munkát végezhessek. Köszönettel tartozom továbbá minden markócinak, amiért befogadtak és készségesen rendelkezésemre álltak a terepmunka során. Külön is köszönet illeti Kőrösi Sándornét, Orsós Józsefnét és családját, Óvári Ivánnét, Babud Sándort és a Nyerges családot. A kutatás első szakaszát 2014-ben zártam, de hosszabb-rövidebb időre azóta is visszajárok a településre, s figyelemmel követem a helyi folyamatokat.

9 A kutatás során lejegyzett terepnapló, a terepen rögzített különféle jegyzetek, beszélgetések, hangfelvételek alkotják elsődleges forrásaimat, melyeket elsősorban szociológiai és közgazdaságtani irodalommal, a témához kapcsolódó szakpolitikai és fejlesztési dokumentumokkal, illetve a térségre vonatkozó statisztikai adatokkal egészítettem ki.

10 E munkába egy kurzus keretében Dr. Máté Gábor vezetésével 2018 tavaszán bekapcsolódtak a Pécsi Tudományegyetem Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék hallgatói is. Ezúton

Jelen tanulmányomban ismertetni kívánom a Sellyei járás foglalkoztatáspolitikai mutatóit, az empirikus kutatás során általam megismert közfoglalkoztatási gyakorlatokat, a közmunkások helyzetét és a térség több településén készült interjúkkal kiegészülő közfoglalkoztatási képet.

A Sellyei járás helyzete

A Sellyei járás a második legrosszabb statisztikai mutatókkal rendelkező járás az országban, ezért nem csupán kedvezményezett és fejlesztendő járás, de a komplex programmal fejlesztendő járások között szerepel,¹¹ településeit pedig a 85/2013. (III. 21.), majd a jelenleg is hatályos, 1040/2016. (II. 11.) Kormányhatározat a közfoglalkoztatás szempontjából kiemelt jelentőségű településeknek minősítette.¹²

A mintegy 2400 fős lakosságú Selye egészségügyi, szociális, rendészeti és szolgáltatói intézményhálózatával ellátja a teljes járást, a városban működő intézmények és vállalkozások pedig a térség foglalkoztatási központjává is teszik (SITS 2015, 19). A járás össznépsége mintegy 16 500 fő, a helységeket tekintve csaknem 90% az 500 fő alatti lakosú települések aránya, és magas a 100 fő alatti lélekszámú falvak aránya is (11%) (KSH 2016). Az átlagos jövedelemszint megyei és országos átlag alatti értéket mutat: 2016-ban az egy adózóra jutó átlagos, éves személyi jövedelemadó alapját képező jövedelem az országos adatokat tekintve a Sellyei járásban volt a 3. legalacsonyabb összeg, 1 372 000 Ft, aminél kisebb mértékű jövedelemszintet csupán két borsodi járásban regisztráltak (KSH TER 2016).

Noha a mai vidéki társadalom marginalizálódását legfőképpen a rendszerváltás és az európai uniós csatlakozás számlájára szokás írni (Váradi 2008; Lovas Kiss 2011), nem lehet figyelmen kívül hagyni a megelőző időszakok társadalomformáló hatásait sem.¹³ Egy 1986-os baranyai fejlesztési dokumentum világosan fogalmaz arra vonatkozólag, hogy Baranya déli része már a rendszerváltást megelőzően „elmaradott térség”

is szeretnék köszönetet mondani Máté Gábor egyetemi adjunktusnak a kurzus létrejöttében és a közös kutatásban vállalt szerepéért, valamint Emesz Sára, Kricsfalusy Márk, Nagy Emese, Németh Nóra, Pozsgai Éva, Szabó Veronika és Velösy Péter hallgatóknak az interjúk készítésében való részvételükért és a kutatási anyag gyarapításáért. A szövegben * jelöli azokat az interjúrészleteket, amelyeket a hallgatók készítettek.

- 11 290/2014. (XI. 26.) Kormányrendelet a kedvezményezett járások besorolásáról: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1400290.KOR> (hozzáférés ideje: 2019.04.10.)
- 12 1040/2016. (II. 11.) Kormányhatározat a közfoglalkoztatás 2016. évi céljairól és a közfoglalkoztatás szempontjából kiemelt települések meghatározásáról: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A16H1040.KOR×hift=ffffff4&xtreferer=00000001.TXT> (hozzáférés ideje: 2019.04.10.)
- 13 E helyen csupán utalni van mód a 20. századi történelem teljes társadalmi spektrumot átalakító eseményeire és folyamataira, az első és második világháborúra, a kitelepítésekre, a földreformokra, a kollektivizálásra, a szocialista gazdaság kiépítésére és működésére, amelyek alapjaiban változtatták meg a birtokszerkezetet, a társadalmi struktúrát, az értékrendet és a szokásokat.

volt, és a gazdaság jövedelemtermelő képessége, valamint a népesség etnikai, korösszetétele és képzettsége alapján, továbbá az „életkörülmények relatív elmaradottsága”, a közlekedési és hírközlési peremhelyzet, a többszörös határmentiség (megye- és országhatár) okán, illetve a térség aprófalvas jellegéből adódó nehézkes terület- és településfejlesztés miatt társadalmi és gazdasági hátrányok jellemezték a területet (HI 2005, 120–121). A rendszerváltás után a korábbi évtizedek lappangó problémái az Ormánságban is akuttá váltak (Pulszter 2013), az 1990-es években állás nélkül maradt a térség keresőkorú lakóinak jelentős része. A *Sellye és környéke* című helyi lap adatai szerint a sellyei munkaügyi kirendeltségben 1992. április 21-én a térségi munkaadók által felkínált álláshelyek száma 63, a regisztrált munkanélküliek száma pedig 1368 fő volt (SK 1992, 2).

Több mint 25 évvel később, 2016 júniusában 962 regisztrált álláskereső volt a Sellyei járásban, s mintegy 55%-uk legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezett (BAPA 2017, 68). A KSH 2018-as adata 1046 regisztrált álláskeresőt dokumentált (KFA é.n.). A munkanélküliségi mutatók mellett jellemzően magas a közfoglalkoztatásban részt vevők száma is a térségben: 2013 és 2018 között átlagosan mintegy 1800 fő volt havonta (KFA é.n.). Ezekből az adatokból is jól látszik, hogy a rendszerváltás után megszűnt, nagy létszámot foglalkoztató létesítmények helyett az elmúlt évtizedekben nem jöttek létre – vagy ha létrejöttek is, időről időre megszűntek – olyan munkahelyek, amelyek az alacsonyan képzett rétegeknek hosszú távon, tartósan biztos megélhetést jelentenének.

2011-ben zárt be a megye egyik meghatározó munkáltatója, a multinacionális elektronikai Elcoteq cég gyára, amely a 90-es évek végétől kezdve sok ormánságinak is munkát adott. „700-an ingáztak innen, a sellyei térségből, az Elcoteqbe Pécsre, 700 ember”,¹⁴ akiknek nagy része más magyarországi városokban vagy külföldön, legfőként Nyugat-Európában próbált szerencsét a gyár bezárása után. Jellemző, hogy az agilis, fiatal munkavállalók hagyják el a térséget, tovább mélyítve ezzel a meglévő problémákat. 2013 és 2018 között a Sellyei járás munkavállalási korú népességének száma mintegy 800 fővel csökkent (KFA é.n.).

Közfoglalkoztatás a gyakorlatban

A 64 főt számláló¹⁵ Markócon hosszú évek óta a közfoglalkoztatás számít a legáltalánosabb munkaviszonynak. 2013-tól a közfoglalkoztatás ún. új rendszerében mezőgazdasági mintaprogramok (is) indultak országsszerte, ehhez csatlakozott Markóc község is a közös körjegyzőséghez tartozó Drávafokkal és Bogdásával együtt (Pulszter 2015). 2013–14-ben, a kutatás aktív időszakában a törpefalu 21 háztartásából 10 volt közvetlenül érintett a „közmunkában” – ahogy mindenki emlegeti –, s többek számára évek óta ez jelentette az egyetlen meghatározó jövedelemforrást. A létszám és a személyi állomány ugyan nem mondható konstansnak, de szinte állandó jelleggel 10-15

14 Interjúrészlet, Sellye, 2018.

15 KSH 2011.

ember dolgozik a közfoglalkoztatás keretein belül a településen.¹⁶ Ez a 10 fő körüli létszám számarányát tekintve a lakosság közel 20%-át jelenti, ha pedig a közfoglalkoztatottak háztartásait tekintjük, a családtagokkal együtt a település lakóinak nagy része érintett, s a háztartások mintegy fele kapcsolódik valamilyen módon ehhez az intézményhez. Több olyan családot is megismertem, amelyeknek munkavállaló családtagjai kutatásom ideje alatt mindannyian a közfoglalkoztatás keretén belül dolgoztak (Pulszter 2015).

A munka kezdetén napokat vett igénybe a közösségbe való beilleszkedésem és a munkafolyamatokban való szerepem közös megtalálása. A kutatás során mindvégig igyekeztem énikus szemléletmódot alkalmazva közelíteni a helyiekhez, belülről igyekeztem megismerni a lokális társadalom helyzetét, szerkezetét, mindennapi életét. 19 nap volt a leghosszabb egybefüggő időtartam, amit Markócon töltöttem, de számos további alkalommal voltam terepen három-négy napot, és néhány napos tartózkodásra vagy egy-egy napos látogatásra azóta is többször sor került. Az első hosszabb kiszállás során 11 napot töltöttem a településen. Különböző területrendezési munkálatok, a „berek” és az egykori legelő megtisztítása, gyümölcsfák gondozása, gyümölcsök dugványozása, az önkormányzat kertjének, fóliaházának gondozása és a település közterületeinek tisztán tartása volt ekkoriban a közmunkások feladata, s ezekben a munkákban vehettem részt én is. Az akkori településvezetés „hátrányból előnyt” kívánt kovácsolni a környezettudatos és önellátásra törekvő gazdálkodás preferálásával, ezért Markócon a közfoglalkoztatás keretében szervezett mezőgazdasági programra nagy hangsúlyt fektettek. A polgármester és családja központi szerepet játszott a település stratégiájának kialakításában, a gazdálkodás ösztönzése, az önellátásra való törekvés központi eleme volt saját privát stratégiájuknak is, és a település életében hasonló elvek megvalósítására törekedtek. Elképzeléseik azonban számos ponton különböztek a helyiek preferenciáitól, akiknek többsége a gazdálkodást inkább kényszerként, semmint lehetőségként élte meg.¹⁷

Markócon a közfoglalkoztatást az önkormányzat szervezi, egy közmunkás brigád dolgozik a településen. A brigádvezető nőn kívül hét nő és öt férfi volt állományban érkezésemtől. A nők közül ketten voltak 50 év alattiak, a férfiak közül négyen. Szakképzettséggel a brigádot vezető nő (bőrműves) és a brigád két férfi tagja (traktoros, hivatásos sofőr) rendelkezett, egy felsőfokú végzettségű nő (pedagógus) egyéni élethelyzete miatt volt állományban, a többiek általános iskolai végzettséggel rendelkeztek.

A markóci brigád munkái alapvetően női és férfimunkákra tagolódtak, jómagam értelemszerűen a női munkákban vettem részt. Ezek közé tartozott a fahordás, a faszedés, a szemétszedés, palánták helyének előkészítése (raklapok helyszínre hordása, papír, fólia leterítése), a magvetés – helyi szóval „magolás” a fóliásátorban, a szabadföldi magvetés, a palántázás, a kapálás, a dugványozás, könnyebb rakodómunkák,

16 A közfoglalkoztatásban részt vevők létszáma Markócon a következőképp alakult 2013 és 2018 között: 2013: 10, 2014: 14, 2015: 15, 2016: 15, 2017: 14, 2018: 12 fő. (KFA é.n.)

17 L. ugyanerről Ragadics Tamás cikkét (Ragadics 2018).

valamint a közös helyiségek takarítása. Férfimunkák voltak a favágás fejszével és fűrészsel, faapritás, nehezebb rakodómunkák, gépi kaszálás, tápkockakészítés a palántázáshoz, ásózás. A fóliaház fűtése közös feladat volt, amelyben nemtől függetlenül mindenki részt vett.

A munkaidő általában nyolc óraker kezdődött és többnyire délután két-három óráig tartott, az aktuális feladatoktól függően. Esős idő esetén bevett szokás volt a munka elnapolása, illetve a laza munkafegyelem és/vagy a munkaszervezés nehézségei¹⁸ miatt a tényleges munkakezdés több ízben későbbre csúszott.

A fóliaházban egyebek között paprika, paradicsom, káposzta, karfiol, kelkáposzta, uborka magját vetették a közfoglalkoztatottak, szabadföldi termesztésben pedig a polgármesteri hivatal telkén zöldborsót, hagymát, petrezselymet, sárgarépat veteményeztek. A magokat az önkormányzat vásárolta, a vetési munkákat és a vetemény gondozását a közmunkások végezték. Emellett szabadföldi termesztésre dinnyepalántát vásárolt az önkormányzat, amelyeket kiültetve mintegy 1/3 hektáron termeltek dinnyét, amit a korábbi gyakorlathoz hasonlóan egy felvásárlónak adott el az önkormányzat. A mezőgazdasági program keretében termelt zöldségek egy részét a drávafoki iskola konyhájára szállították, egy részét feldolgozták, egy része pedig kiosztásra került a faluban. A termesztéshez a palántákat is a közmunkások állították elő, s ezekből a felesleget ugyancsak szét szokták osztani a falu lakói között.¹⁹ Amint a közmunkások vezetője a 2013-as termelés kapcsán mondta: „...az egész falut elláttuk zöldségfélékkel, talicskában toltuk (...) igen, kiosztottuk, teljesen ingyen mint szociális juttatást.”²⁰ Emellett részesültek a termésből a közös jegyzőség dolgozói, valamint adományoztak belőle egy beteg gyerekeket segítő barcsi alapítványnak is (Pulszter 2015). A faluban az azóta eltelt időben lótartásra is vettek fel közfoglalkoztatottat, és 2018-ban létesült egy manuális brikettgyártó kis üzem is a program keretében.

A közeli Bogdása ugyancsak évek óta résztvevője a mezőgazdasági programnak, 2015-ben miniszteri dicséretben is részesült az önkormányzat a közfoglalkoztatás rendszerében megvalósított lótartásért. Két lova van a településnek, amelyekkel egyebek között a mezőgazdasági program földterületeinek művelését (vetés, betakarítás, szénahordás stb.) végzik. A lovak vásárlására is a program biztosított keretet, valamint az állatok gondozása is közfoglalkoztatásban zajlik. Bogdásán térkögyártás, gomba- és zöldségtermesztés is folyik a program támogatásával. Ezen a településen is meghatározó a polgármester értékrendje és stratégiája a programra nézve, s úgy véli, személyes jelenléte nélkül nem lenne hatékony a munkaszervezés: „nem bízhatom rá senkire,

18 A munkaszervezés nehézségei alatt értem például az egymásra épülő munkafolyamatok relatív tervezetlenségét, vagy a szükséges eszközök és anyagok beszerzésének, előkészítésének nehézségét. A munkafegyelemmel kapcsolatos meglátásaimat lásd a következő fejezetben.

19 A közfoglalkoztatottak egy része ezt igazságtalanságnak élte meg, mivel az előállított terményekből nem csupán azok részesültek, akik a termelésben részt vettek.

20 Interjúrészlet, Markóc, 2014.

mert úgy érzem, (...) hogyha nem vagyok folyamatosan a közmunkában meg mellette, akkor nem megy a munka... (...) ott kell lenni mellette.”²¹

A járás több helységében zajlik az értékteremtő mezőgazdasági program keretében kertészeti tevékenység vagy más mezőgazdasági termelőmunka, valamint állattartás. Az így megtermelt javakkal a közfoglalkoztatást szervező önkormányzatok egyrészt hozzájárulnak a közétkeztetést végző intézmények fenntartásához, másrészt a terményekből rendszerint részesítik a szociálisan rászorulókat, egyes esetekben a települési lakosság teljes egészét. Ezeknek a programoknak jellemzően zöldségtermesztés a fő profiljuk, de baromfinevelő vagy savanyítóüzem is működik a közfoglalkoztatási forrásoknak köszönhetően a járásban.

A mezőgazdasági programban dolgozók számára más közfoglalkoztatási programok érintetteivel szemben előnyt jelent a hosszabb idejű, gyakorlatilag egész éven át tartó jogviszony, és ha tehetik, a járási önkormányzatok is előnyben részesítik ezt a formát. 2014 óta a Sellyei járásban a Startmunka mintaprogramokban alkalmazott munkásoknak harmada-fele a mezőgazdasági alprogramokban vesz részt, s ez az arány évek óta tartja magát (KFA é.n.).

1. táblázat. Közfoglalkoztatásban részt vevők havi átlagos létszáma

Közfoglalkoztatásban részt vevők havi átlagos létszáma (fő)							
Sellyei járás	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019. jan
Hosszabb időtartamú közfoglalkoztatás	303	801	474	569	525	350	525
Országos közfoglalkoztatási program	140	131	215	199	156	100	84
Járási startmunka mintaprogram:	1133	911	1405	1401	1 09	936	719
– Mezőgazdaság	298	535	638	648	487	375	238
– Belvízelvezetés	317	51	193	222	184	144	115
– Mezőgazdasági földutak karbantartása	206	37	108	115	114	98	94
– Bio- és megújuló energiafelhasználás	1	0	25	27	26	16	14
– Belterületi közutak karbantartása	15	29	97	161	142	176	162
– Illegális hulladéklerakók felszámolása	32	2	-	5	2	0	-
– Téli és egyéb értékteremtő közfoglalkoztatás	113	127	10	-	-	-	-
– Helyi sajátosságokra épülő közfoglalkoztatás	150	128	333	222	139	127	96
Mindösszesen	1576	1843	2093	2169	1775	1386	1328

Forrás: KFA é.n. <http://kozfoglalkoztatatas.bm.hu/>

Preferenciák, életmód, fogyasztási szokások

A vidékfejlesztési és a szociálpolitikai programok gyakran kapcsolják össze a vidéki problémák megoldását célzó intézkedéseket az önálló, önellátásra törekvő²² mezőgaz-

21 Interjúrésztlet, Bogdása, 2018.

22 Önellátás alatt ezúttal az öngondoskodás eszközeit, az önellátásra való termelést, a kis volumenű, saját célra történő mezőgazdasági termelést értem.

dasági termelésre való ösztönzéssel – ezek az elképzelések azonban nem feltétlen találkoznak a lokális társadalom igényeivel. Tapasztalataim szerint az öngondoskodás eszközeivel azok a háztartások élnek inkább, amelyek a helyi viszonyok között kevésbé vannak erre rászorulva, és az instabil gazdasági helyzetben lévők csekély mértékben folytatnak gazdálkodást vagy más, önszervező jellegű tevékenységet.

A gazdálkodást, a saját célra történő termelést az érintettek többsége kényszerként éli meg, a lakosság többsége nem a gazdálkodást, hanem a munkavállalást mint elsődleges megélhetési stratégiát preferálja (Pulszter 2013),²³ Markócon a helyi lakosok többsége a gazdálkodási lehetőségek biztosítása és bővítése helyett a munkahelyteremtést tartaná jó megoldásnak (Pulszter 2015). Van, aki műveli a ház körüli kertet és a munkavállalás mellett rendszeresen folytat gazdálkodást: „Babtól kezdve paprika, paradicsom, karfiol, minden. Egy, ami nem volt, az a krumpli. Jó pár évig nem volt jó, és akkor azért most nem vetettünk. De majd jövőre szeretnénk.”²⁴ A többség azonban inkább a munkavállalást tekinti elfogadható megélhetésnek: „Itt milyen jövőkép van? Itt nincsen jövőkép. Ezekkel az emberekkel mit lehet? Azt hiszi, lesz neki munkahelye, nem lesz, ez álmokép. Itt, falun a földből kell megélni, meg az állattartás, de előbb a föld, mert itt az van adva. Lehetne paprikát termelni eladásra, de itt kivel tudsz összefogni? Egy se akar.”²⁵

Feljegyzéseim szerint ugyanakkor Markócon minden közfoglalkoztatott részt vett a településen végzett mezőgazdasági munkákban, és kettejük kivételével otthon (vagy az önkormányzat által biztosított, géppel előkészített területen) saját célra is folytattak a vizsgált időszakban kisebb-nagyobb volumenű kertművelést. Hármuk háztartásánál tartottak baromfit, egy háznál nyulat, egy háztartásnál pedig lovat és marhát.

A kutatás idején a lakhatási körülményeikre jellemző volt, hogy csupán egyikük lakott nemrég felújított házban, a többiek felújításra szoruló lakóingatlanokkal rendelkeztek. A házbelsőket illetően többségében avittas bútorokkal lehetett találkozni, kivételt képeztek ez alól néhány háztartásban a számítógépasztalok. Egyikük háztartásában nem volt fürdőszoba, nyáron az udvaron felállított kádban, télen bent, lavórban tisztálkodtak, és ehhez a házhoz vízóblítésem véce sem tartozott, hanem egy udvari szolgált e célra. A többi háztartásban volt vezetékes víz és fürdőszoba. Markócon minden háztartás fával fűt, a közfoglalkoztatottak háztartásaira azonban jellemző volt, hogy nagymértékben rá voltak szorulva az ún. szociális tűzifára. Elektromos áram minden háztartásban volt a kutatás idején, és minden közfoglalkoztatott háztartásában volt számítógép, csakúgy, mint műholdvevő antenna. Néhány kivétellel valamennyien okostelefont használtak. Autó két háztartásban volt, motorkerékpár is két közfoglalkoztatásban érintett családnál. Három-négy háztartás kivételével a közmunkások családjai

23 A Szociális Földprogram hasznosulását vizsgáló, 2009–2013-ban folytatott szaporcai kutatásom például azt mutatta, hogy a leginkább marginális helyzetben lévők tudták legkisebb mértékben hasznosítani a segítséget, azaz a mezőgazdasági tevékenységek ösztönzése a leginkább rászoruló körében a legkevésbé hatékony.

24 Idézet egy fiatal markóci családdal készült interjúból. 2013.

25 Idézet a markóci közmunkás brigádvezetővel készült interjúból. 2014, Sellyei járás.

hitelbe vásároltak a helyi boltból. A bolti hitelt a közfoglalkoztatási bér megérkezésekor törlesztették, 30-40 ezer forintot fizettek ki egyszerre, majd csakhamar ismét hitelért folyamodtak.²⁶ Elmondásuk alapján néhány közmunkásnak hitelintézettől felvett személyi kölcsöne is volt.

„Ezek itt már elkeseredett emberek”²⁷

Szinte minden, általam megismert településen vannak olyan közfoglalkoztatottak, akik hosszú évek, évtizedek óta nem tudnak tartósan kilépni a közmunka rendszeréből. Leggyakrabban azért vállalják az alacsony bérrel és kis presztízzsel járó státuszt, mert más környékbeli munkalehetőség híján a helyben biztosított csekély bevételt kompenzálja a családdal, gyermekkel eltölthető és a ház körüli munkákra fordítható idő. A 2013-ban megismert markóci közmunkások közül heten azóta is folyamatosan közfoglalkoztatottak a faluban. Ketten időlegesen kiléptek a közfoglalkoztatásból, de időközben újra visszatértek, ketten elköltöztek. Az egykori csapatból egy fő 2018 őszén betegségben elhunyt. Az azóta belépett személyek valamennyien olyan háztartásból érkeztek, amelynek tagjai korábban is dolgoztak már közmunkásként. A meglehetősen magas „bennragadási arányt” más kutatás is igazolni látszik, különösen az apróbb és rosszabb közlekedési helyzetben lévő települések esetében (Koltai 2018, 7. p.). Gyakori, hogy a nyílt munkaerőpiac helyett az újabb közfoglalkoztatási program indulása jelenti a következő munkaviszonyt (Bacsik 2012, 103. p.). A kilépők aránya mindössze 10% körül alakul (Bakó et al. 2014, 57–58. p.), a célként megjelölt tranzitjelleg ily módon nem érvényesül kellőképpen a valóságban.

A közmunka hatékonyságáról szólva gyakori témája mind a szakmai diskurzusnak, mind a közbeszédnek, hogy a programban végzett munka töredékes, eredményeit tekintve gazdaságtalan, piaci mércével mérve nem hatékony.

„Közmunkás 1– Azt akarom csak mondani, hogy akkora deficitest szerintem (...).

„Közmunkás 2 – Persze. De nem erről szól a történet, hanem hogy foglalkoztatják őket.”²⁸

A közfoglalkoztatásban egyébiránt rendszerszinten kódolt a „deficit”. A kormány tájékoztatója szerint a „közfoglalkoztatásban végzett tevékenység nem lehet nyereségérdekelt, piac- és profitorientált” (KFT 2013, 2). A terepen folytatott beszélgetések alapján polgármesterek, foglalkoztatottak, közfoglalkoztatottak, inaktívak egybehangzó véle-

26 A helyi bolt árai akár másfél-kétszer magasabbak voltak a távolabbi településeken elérhető nagyobb üzletek árszínvonalánál. A motorral vagy autóval rendelkezők a nagyobb bevásárlásokat a távolabbi, olcsóbb üzletekben intézték, s csak néhány apróságot vettek szükség esetén a boltostól vagy a faluba érkező mozgóboltosoktól. A helyi bolt törzsvásárlói a falu és a környező települések legszegényebb lakosaiból tevődtek össze, legfőként azért, mert a környékben egyedül itt lehetett hitelre is vásárolni.

27 Idézet a markóci brigádvezetővel készült interjúból. Markóc, 2014.

28 Közfoglalkoztatottakkal készült interjú, részlet. Sellye, 2018.

ménye az volt, hogy a közfoglalkoztatásban végzett mezőgazdasági munka kevésbé produktív, mint a „napszámokban” vagy saját célra végzett munka, s ennek legfőbb magyarázatát valamennyien az alacsony bérezésben látták (Pulszter 2015). „Rettenetesen rossz tempóban haladnak, ha közmunkáról van szó”²⁹ – mondta 2014-ben a markóci munkavezető, s hasonlóképpen nyilatkozott a polgármester is a közfoglalkoztatottak munkavégzéséről. Nem ritka eset, hogy valaki jó munkás hírében áll, a közfoglalkoztatás során azonban nem teljesít úgy, mint napszámokban vagy saját célra történő munkavégzés esetében. Tapasztalataim szerint hátráltatják a munkavégzést a hosszas munkakezdő „szertartások” (dohányzás, közös kávézás, közös reggelizés, bevásárlás intézése, egymás bevétele) és a munka közben többször tartott hosszabb-rövidebb szünetek, üresjáratok is. Résztevéő megfigyelés során a következő feljegyzést írtam ezzel kapcsolatban: „azt látom, hogy aki dolgozna, pl. cigiszünetben vagy ha kávéznak, azt is leállítják, hogy most ne dolgozzon”, s egy a brigádban dolgozó beszélgetőtársam is megerősítette ezt a vélekedésemet: „meg is kell állni, mert engem is kiutáltak két éve, amikor én többet dolgoztam.”³⁰

Mindez erősíti a közfoglalkoztatásban végzett munkák – és nem csak a mezőgazdasági programban végzett munkák – alapvetően negatív megítélését, nevezetesen azt a közvélekedést, miszerint a közmunkások nem csinálnak semmit. Egy települési program munkavezetője a következőképp reagált erre:

*„(...) aki azt mondja, hogy a közmunkás az csak ül, meg nem csinál semmit. Jöjjön oda ki, én mindig azt mondtam, nevesítse. Tehát én soha nem szeretem az általánosítást, azzal minket is, a vezetőket is minősít, hogyha azt mondja, hogy nem dolgoznak a közmunkások. (...) hogyha egyébként is a hivatalokba is megtehetik azt, hogy kimehetnek dohányozni, és ott nem számolják, hogy hányszor 15-20 percet tölt el, és tulajdonképpen effektív munkát nem végez, akkor megkérdezem, hogy a társadalomnak melyik okoz nagyobb kárt. Mert ő meg nem 54 ezer forintért ücsörög ott.”*³¹*

A jelenlegi szabályzás alapján, ha a munkarend ellen vétő embereket eltávolítják is a közfoglalkoztatási programból, a rendszer sajátossága folytán előbb-utóbb visszakerülnek. Ahogy a járás egyik településének polgármestere fogalmazott: „Azért kell a közmunkát megtartani, mert van egy olyan, azt mondom, most településenként 10-15 ember, akít nem lehet elküldeni sehova. Tehát az itt fog maradni, kaszálni fog, sóprögetni fog, a települést rendezni, ahogy.”³² Hasonlóan látja a járási központ egyik közfoglalkoztatottja is: „Most itt durván 140 fős a közmunka, én úgy gondolom, hogy ennek a 3/4 része erre alkalmas, annak a negyednek tök mindegy, hogy hol lenne, annak kampó-nérő.”*³³

29 Interjúrészlet, brigádvezető. Markóc, 2014.

30 Interjúrészlet, közfoglalkoztatott. Markóc, 2014.

31 Interjúrészlet, közfoglalkoztatott. Sellye, 2018.

32 Interjúrészlet, polgármester. Sellyei járás, 2018.

33 Közfoglalkoztatottakkal készült interjú, részlet. Sellye, 2018.

Egy közelmúltbeli kutatás szerint a „közfoglalkoztatás jelenlegi célcsoportjának elsősorban olyan munkahelyet jelenthet a közfoglalkoztatás, amely rugalmasan és toleránsan kezeli családi és egyéni helyzetükből adódó nehézségeiket. A közfoglalkoztatás sokak számára (különösen az idősebb, rossz egészségi és mentális állapotú emberek számára) a rehabilitációs vagy akár terápiás foglalkoztatáshoz hasonló irányt mutat” (Koltai 2018, 7. p.). Meglátásom szerint a közfoglalkoztatási rendszerben tapasztalható rugalmas vagy éppen rugalmatlan kezelés elsősorban az egyes munkaadók és munkavezetők toleranciájából, együttműködési készségétől vagy ezek hiányától függ. Kevésbé látszik azonban kirajzolódni a program rehabilitációs vagy terápiás jellege, s véleményem szerint ennek legfőbb oka az, hogy a közfoglalkoztatási rendszer keretei között nincs biztosítva ehhez megfelelő szakember, aki a különféle egészségügyi és mentális problémákkal küzdő közmunkásokkal mint mentoráltakkal foglalkozna. A program ereendően nem is jelöli célként a rehabilitációs vagy terápiás foglalkoztatást, csupán a közfoglalkoztatásba bevont célcsoportok megjelölésénél sorolja fel „a megváltozott munkaképességű személyek ellátásairól szóló törvény szerinti rehabilitációs ellátásban részesülő személyek”-et (TKFR é.n.).

Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a közfoglalkoztatásban részt vevőket heterogén csoportként kell értelmeznünk.³⁴ A közfoglalkoztatottak motiváltsága, alkalmassága, tudása, képzettsége és személyes habitusai terén nagy eltérések mutatkoznak, ezért érdemes lehet szakképzett mentori tevékenységet és egyéni rehabilitációs programot társítani a rendszerhez. A területről történő elvándorlás mérséklését, a szociális hátrányok leküzdését és a munkaerőpiaci helyzet tényleges javulását azonban valószínűleg csak olyan munkahelyek létesülése mozdítaná jelentősen előre, amelyek a térség alacsonyan képzett lakossága számára hosszú távon stabil egzisztenciát tudnának teremteni.

Számos interjú, beszélgetés alapján szinte minden brigádban vannak olyan közfoglalkoztatottak, akik alkoholproblémákkal küzdenek. Tapasztalataim szerint előfordul, hogy a függő közfoglalkoztatottak munkavégzés előtt s közben is fogyasztanak alkoholt, és ezt több más településről való beszélgetőtársam is problémaként említette. Terepmunkám alatt két ember kapott fegyelmet italozásért, illetve ezzel összefüggésben munkaidő alatti lógásért, a helyi boltot ugyanis munkaidőben is felkeresték a közmunkások italért.³⁵ Nem csak Markócon jelent azonban mindez problémát. Hogy az egyik közeli település polgármesterét idézzem:

„*Polgármester* – Isznak. Mindegy, hogy mikor, mindegy hogy miből, hitelre, egyéb, mindegy, isznak. Bort, hát meggybor. Hát az, amikor le van szedve, olyan meggyborokat csinálnak! Jajj, Istenem!

34 Erre hívja fel a figyelmet Heves megyei kutatási tapasztalataira alapozva Csehné Papp Imola és Mikáczó Andrea is: „A közfoglalkoztatottak életkoruk, nemük, iskolai és szakmai végzettségük, munkatapasztalataik, közfoglalkoztatásban eltöltött éveik, motivációik, mobilitási hajlandóságuk, munkakeresési aktivitásuk és szegénységük mértékének tekintetében is különböző csoportokból állnak.” (Csehné Papp–Mikáczó 2018, 33. p.).

35 A bolt időközben megszűnt, jelenleg egyetlen vállalkozás sem üzemel Markócon.

P.ZS. – És van úgy, hogy munka közben is ilyen problémák vannak?

Polgármester – Addig megállnak...³⁶

Vannak, akik munkahelyi lopások kapcsán keverednek olykor gyanúba, ami nemcsak saját magukra, hanem az egész brigádra, végsősoron pedig magára a közfoglalkoztatási programra is rossz fényt vet. Olyan gondatlan munkavégzők is akadnak, akik nem ügyelnek az eszközökre, hamar tönkremegy a kezük alatt minden,

„a fűnyírókra nem vigyáznak, madzag, drót, mindenre rámennek vele, nem érdekli őket, hogy leéghet a motor. (...) a saját otthoni gépére tud vigyázni, de az önkormányzati fűrésznek folyton valami baja van, láncot kell cserélni, meghibásodik. Nem vigyáznak az önkormányzati dolgokra, úgy tesznek, mintha ahhoz nekik semmi közük nem volna, sőt, mintha az volna a jó, ha valami elromlik.”³⁷

Noha feljegyzéseimben nem találtam erre konkrét adatot, terepmunkám alatt bennem is az a benyomás alakult ki, hogy a közfoglalkoztatásban használt eszközök a szocialista köztulajdonhoz hasonló bánásmódban részesülnek, s a munkamorál is meglehetősen szabados. Kulinyi Márton a rendszer sajátosságaként tekint erre a jelenségre, s így fogalmazza meg ezt: „A professzionizmus és az érdekeltség kikapcsolása miatt viszont igen kockázatos a termelés hatékonysága, a termék vagy szolgáltatás minősége, (akár a korábbi szocialista vállalatoknál)” (Kulinyi 2012, 9. p.). További vizsgálatok tárgya lehet, hogy a közfoglalkoztatottak személyi állománya milyen analógiákat és milyen átfedést mutat a rendszerváltás előtti üzemi kultúrán szocializálódott munkásokkal.

Munkahelyhiány – munkaerőhiány

Közmunkásokkal beszélgetve gyakran lehet hallani, hogy nincs más választásuk, mint a közfoglalkoztatás keretében dolgozni, mert nincs elég munkalehetőség a térségben. „(...) és a közmunka arra jó, hogy helybe nincs munka, akkor mégis van valami.”^{*38} A környékbeli vállalkozók, munkaadók ugyanakkor gyakran arról panaszkodnak, hogy nem találnak munkaerőt:

„nehéz találni embert, de ez nem csak az én tapasztalatom, (...) van egy jó barátom itt, állattenyésztéssel foglalkozik, szabadtartású szarvasmarha, (...) nem talál embert, aki etesse a marhákat (...) hát tavaly volt, aki Vajszlóban epezett, (...) Mohácsról hoztak embereket epret szedni. Holott akkora munkanélküliség van.”^{*39}

Megfigyeléseim alapján a viszonylag szűk helyi munkaerőpiacon való szereplést nagymértékben meghatározzák a személyes kapcsolatok, korábbi konfliktusok, valamint az

36 Interjúrészlet, kistélepülési polgármester. Sellyei járás, 2018.

37 Interjúrészlet, kistélepülési polgármester. Sellyei járás, 2014.

38 Részlet három közmunkással készült félig strukturált interjúból. 2018, Sellye.

39 Részlet egy vendéglátóipari vállalkozóval készült interjúból. 2018, Sellye.

a piaci körülmény, hogy a munkaadók zöme nem a közfoglalkoztatottak derékhadát kitevő alacsony képesítésű vagy képesítéssel nem rendelkező dolgozókat, hanem egy-egy szakmában vagy ágazatban jártas munkaerőt keres. Ehhez kapcsolódik még, hogy a fentiek alapján a szervezett képzések nem konvergálnak kellő mértékben a munkaerőpiaci elvárásokkal és lehetőségekkel.

A térség foglalkoztatási potenciáljának fejlesztésére létrehozott ún. Baranya Paktum projekt keretében 2018-ban szervezett konferencia tanulsága is alátámasztja ezt: „a Paktum projektek előkészítési és meghirdetési időszakához képest jelentős változás történt a munkaerőpiacon. Már szinte minden területen munkaerőhiány van. A szakképzett és hadra fogható tartalékok jelentősen megfogyatkoztak, és struktúrájában is átalakult a kínálat. Jelenleg a közmunkaprogram résztvevői és a megyei kormányhivatalokban nyilvántartott álláskeresők, illetve a még fel nem kutatott inaktívak jelentik az utánpótlást” (DDRPK 2018).

Számos közmunkás vállal alkalmi és időnyomunkákat a közfoglalkoztatással párhuzamosan vagy a közfoglalkoztatási programok indulása közötti hónapokban. „Most az a mákunk, hogy rohadt sokan, mindenki kimegy Angliába, németbe. (...) De nekünk ez rohadt jó, mert most az van, hogy reggel hattól este tízig lehet dolgozni nyáron például. Mert most, most van meló. Most azér van, én ennek örülök.”⁴⁰ Ezek a jövedelemkiegészítő tevékenységek többnyire rövid ideig tartó vagy alkalmi munkák, erdészeti időnyomunkák, szezonális jellegű napszámos munkák – férfiak esetében többnyire építőipari vagy mezőgazdasághoz, fakitermeléshez kapcsolódó munkák, nők esetében főként palántázás, kapálás, termények betakarítása –, amelyek általában egyszerűsített foglalkoztatás keretében zajlanak. Ezek a munkák nem igényelnek különösebb előképzettséget és a közfoglalkoztatási bérekhez mérve jól fizetnek – de nem biztosítanak rendszeres jövedelmet:

„Nekem nincs semmi szakmám, én izé, állványépítő voltam. Tehát függőhídon, meg hőszigetelő voltam. Függőhíd építése, állványépítő, úgy dolgoztam. (...) Hát x városban az xy cég, azon keresztül egy alvállalkozónak voltam, aki jó barátom is, és azon keresztül. Akkor még működött ez a panelprogram. Ez megszűnt már évekkel ezelőtt. Most hozzák vissza januártól. Akkor lehet, hogy tudok menni megint vissza. Ezelőtt egy, mikor dolgoztam én ott? Egy 6 éve. Egy olyan 6-7 éve. Akkor egy ilyen napi 10, napi 8-at kerestem. 8 alatt nem kerestem. Inkább ilyen 12-13-ra jöttem ki. Segéd munkásként. Úgy, hogy be voltam jelentve.”⁴¹

Vannak, akiknek megélhetésében a legális munkavállalás mellett az informális vagy félformális munkákból származó bevétel is fontos szerepet játszik: „(...) vannak vállalkozók, akik feketén foglalkoztatnak, öö, például minket is. (...) jó, lehet, hogy le voltak jelentve, de feketén elmegyünk dolgozni és akkor napi szinten akár lehet dolgozni. Mondjuk most nyáron történt, lehet, hogy télen 2 hónapig vegetálsz huszonhárom vagy huszonnyolcezer forintból.”⁴²

40 Interjúrészlet, közfoglalkoztatott. Sellyei járás, 2018.

41 Részlet egy közfoglalkoztatottal készült interjúból. 2013, Markóc.

42 Interjúrészlet, közfoglalkoztatott. Sellyei járás, 2018.

Ezeknek a munkáknak a szezonális és/vagy alkalmi jellege miatt azonban újra és újra a közmunka világába vezet vissza az út, és az aktív tavaszi-nyári hónapok után gyakran ismét szükség van a támogatott munkavállalásra:

„November, december, január, február, ez a négy hónap van, ami nálam ilyen lájtos. De amúgy általában nem szoktam itthol lenni. Végzek a munkával, én kész, én estig, sötétedésig. (...) Kaszálás meg favágás, veszélyes favágás. A múltkor 5 nap alatt megkerestem itt a havi fizetést. (...) És akkor nem kell itt bohóckodni napi kétezerért. Kétezer-párszáz forint. Jó ez, mert az ember tényleg itt van a családjával, meg minden, de ebből nem lehet egy családot fönntartani.”⁴³

Támogatott képzések

A Baranya Megyei Munkaügyi Központ szinte folyamatosan indít támogatott képzéseket a legkülönbébb szakterületeken,⁴⁴ ám interjúalanyaim tapasztalata szerint a tanfolyamok, képzések csak részleges eredményt hoznak. A gyakorlatban a képzéseken való részvétel csekély mértékben segít a foglalkoztatási problémákon, és nem tudja kitölteni az elsődleges munkaerőpiaci állások hiányát. A tanfolyamok elvégzése után ugyanis gyakorta szembesülhetnek a résztvevők azzal, hogy végzettségük nem biztosítja, hogy állást találjanak a térségben, aminek elsődleges oka ismét nem más, mint a munkahelyek hiánya:

„Közmunkás 1 - (...) hogy ha el is megy és van tanfolyam, attól még itt munkahely nem lesz sajnos. Tehát egyszerűen annyira, megszűnt úgymond, a Vízársulat, aki 650 fővel volt, (...) a sajtüzem, az erdőszet is lecsökkent, az ÁFÉSZ is. Tehát minden szépen összezsugorodott. És (...) elvárják, hogy akkor vagy Szigetvárra, vagy Pécsre, plusz 2 óra, plusz 3 óra útidővel járjanak el akármilyen műszakba. Na most ezt megteheti az, aki egyedül nevel, kiskorú gyereke van? Nem teheti meg. (...)

Közmunkás 2 - Pontosan ezért vagyok közmunkás.

Közmunkás 2 - Ami miatt egyszerűen nem megy, nem megy. Hozzanak munkahelyet ide, ne az embert vigyék.”⁴⁵

A támogatott képzések által megszerezhető kvalifikáció ugyanakkor nem biztosítja a szakképzésben megszerzett tudással egyenértékű ismereteket és munkaerőpiaci értéket: „Tehát még ebbe is azt mondom, hogy a közmunkást visszafogják, mert legalább ismernék el a szak-, a saját maguk által szervezett tanfolyamot, azt saját magának nem ismeri el szakmunkásbérnek. Hozzáteszem, köze nincs a régi hároméves szakmunkás-képzéshez.”⁴⁶

43 Interjúrésztlet egy közfoglalkoztatottal készült beszélgetésből. Sellyei járás, 2013.

44 2014-ben Baranya megyében mintegy 80 támogatott képzésre várták az álláskeresőket. Bővebben I. a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat programját (NFSZ 2014).

45 Részlet három közmunkással készült félig strukturált interjúból. 2018, Sellye.

46 Interjúrésztlet. Brigádvezető a Sellyei járásból. 2018.

A képzések ütemezése nem feltétlen illeszkedik a gyakorlati munkaszervezéshez. Markóci terepmunkám során a tavaszi mezőgazdasági munkák idején is sor került a településen agrárismeretek oktatására heti egy napon. A brigádvezető jelezte a képző felé, hogy a munkaszervezés szempontjából a mezőgazdasági szezonon kívül, akár tömbösítve is alkalmasabb lenne megtartani a képzést, „de ezt nem akarta megérteni a tanár úr”.⁴⁷

Más esetekben (pl. cukrásztanfolyam) az elméleti és a gyakorlati képzés is a megyeszékhelyen zajlott, ami a kedvezőtlen tömegközlekedési viszonyok miatt a kisebb ormánsági településeken élők számára megnehezítette a tanfolyamon való részvételt. A tanfolyam elvégzése után vált világossá a résztvevők számára, hogy a megszerzett képesítéssel nem tudnak a térségben munkát vállalni, egyszerűen azért, mert nincs rá munkaerőpiaci kereslet. Az egyetlen lehetőség, hogy kamatoztassák a megszerzett tudást, a vállalkozóvá válás volna, de sem elméleti, sem gyakorlati ismereteik nincsenek egy vállalkozás indításával és üzemeltetésével kapcsolatosan, s meglátásom szerint az ehhez szükséges anyagi forrásokon túl sok esetben egyéb kompetenciák, mint a vállalkozói hajlandóság, vállalkozói attitűd is hiányoznak.

„Elvégeztem a cukrász tanfolyamot jeles bizonyítvánnyal, imádtam csinálni (...) és nem tudom csinálni, mert egyszerűen háznál nem csinálhatom, mert megbüntetnek, mert az már feketemunka. Ha kiváltom, nem éri meg, mert akkor ilyen előírás, olyan előírás és nincs rá pénzem, hiába. Adnak nekem hárommilliót. Mondjuk nekem már nem, mert én már öreg vagyok ehhez, csak a fiataloknak adnak. A másik meg az, hogy járjal be hova? Hol van legközelebb cukrászüzem? Pécsen; hogyan járjak be? Nincs közlekedés, nem tudok beérni 6:00 órára Pécsre. De akkor miért ilyen képzést szerveznek? Teljesen mindegy, csak neve legyen a gyerekeknek, pedig én ezt, esküszöm, imádtam csinálni, nagyon szerettem csinálni.”⁴⁸

A 2013-ban meghirdetett mezőgazdasági startmunka mintaprogramok kötelező képzéssel egészültek ki, háztáji állattartást (egy év), háztáji növénytermesztést és tartósítást (másfél év), illetve háztáji növénytermesztést és állattartást (két év) lehetett tanulni. A képzés elméleti és gyakorlati modulra tagolódott, és (legalábbis elvi szinten) igazodott „a célcsoport speciális igényeihez (alapfokú iskolai végzettség hiányában is elsajátítható, szövegértési nehézségekkel küzdők által is használható tananyag, gyakorlatban szerzett munkatapasztalatra épülő elméleti oktatás). Az oktatás szervezésekor figyelembevételre kerültek a helyi adottságok és igények is (talaj- és éghajlati viszonyok, helyi hagyományok)” (Pulszter 2015). A valóságban azonban ez kevésbé jelentett speciális, a helyi viszonyokra és a célcsoport igényeire szabott elméleti oktatást. Résztvevő megfigyelésem tapasztalata szerint az elméleti képzés során eredményre vezetőbb lett volna speciális szaktudással rendelkező oktatót alkalmazni, aki a felnőttoktatás, azon belül is a közfoglalkoztatottak speciális pedagógiai szükségletei szerint

47 Brigádvezető. Sellyei járás, 2014.

48 Interjúrésztlet, közfoglalkoztatott nő, 43 éves. Sellyei járás, 2017.

járt volna el az oktatás során, s a tananyagot érdemes lett volna a célkitűzéseknek megfelelően a helyi sajátosságra és a képzésen részt vevők igényeire szabni. Az elméleti képzés számottevő új ismerettel nem gyarapította korábbi gazdálkodási tudásanyagukat, több eredménnyel járt a gyakorlati modul, amelynek során egy gazdálkodásban jártas szakember segítette munkájukat, akinek iránymutatásait és az általa megismertett módszereket sikeresen alkalmazták a későbbiekben a közfoglalkoztatásban végzett mezőgazdasági tevékenység során (Pulszter 2015).

„A közmunkás is ember!”⁴⁹ – A közfoglalkoztatás megítélése

A közfoglalkoztatás pozitívumaként a dolgozók általában azt említik, hogy a programban való részvételük jogosulttá teszi őket a szociális és társadalombiztosítási szolgáltatások igénybevételére, és a közfoglalkoztatásban eltöltött idő hozzáadódik a nyugdíj megállapításához szükséges munkaévekhez. Kedvező megítélés alá esik az is, hogy a munkaszervezés és -végzés során a munkavezetők általában igyekeznek rugalmasan kezelni a munkaidő beosztását, és támogatják, de legalábbis nem akadályozzák brigádjuk tagjait, hogy az adódó plusz munkalehetőségekkel élni tudjanak: „Az a szerencsénk, hogy olyan főnökünk van, hogy úgy csinálja a munkát, hogy el tudjunk menni még maszekolni is. Dolgozunk 6-tól 2-ig jó esetben, és akkor kettő óra után nyáron én akár még el tudok menni még plusz dolgokat csinálni.”^{*50}

A leginkább nehezményezett dolog a közfoglalkoztatási programok kapcsán a bérminimum alatti bérszínvonal. „Szóval ebből élni nem lehet. (...) 54 ezer forintból, aki ma azt mondja, hogy meg lehet élni, hát az mutassa meg nekem.”^{*51} Különösen azokat érinti ez érzékenyen, akik koruknál vagy egyéb körülményeiknél fogva állandó résztvevői az egymást követő közmunkaprogramoknak.

A csekély bérezésen túl negatívumként merül fel a közfoglalkoztatottak alacsony társadalmi megbecsültsége is, ami minden bizonnyal összefügg a résztvevők eleve kedvezőtlen szociokulturális körülményeivel és a végzett munkák alacsony státusával. Közmunkásokkal beszélgetve gyakran szóba került, hogy úgy érzik, munkájukat és személyüket a társadalom többi tagja lenézi, s érezteti velük, hogy ők a társadalom alsó szegmense. Egy interjúalanyom szerint „a faluban lenézik a közhasznúakat, csak a munkájuk kell.”⁵²

Kutatók részéről gyakran fogalmazódnak meg – olykor meglehetősen éles – bírálatok a közfoglalkoztatási programokkal szemben. Van, aki szerint „inkább hasonlíthatók a kora újkori dologházakhoz és a jövedelem nélküliek megsegítésére, illetve a közbiztonság védelmére kialakított ínségmunkákhoz, mint a munkavállalói készségeket fejlesztő, s az elsődleges munkaerőpiacra való belépést elősegítő modern integrációs programokhoz” (Csoba 2010, 26. p.).

49 Idézet egy közfoglalkoztatásban dolgozó hölggyel folytatott beszélgetésből. 2014, Markóc.

50 Interjúrészlet, Sellye járás. 2018.

51 Részlet három közmunkással készült félig strukturált interjúból. 2018, Sellye.

52 Interjúrészlet, közfoglalkoztatott. Markóc, 2014.

Szakmai kritikák szerint a közfoglalkoztatás a célként kitűzött elsődleges munkaerőpiaci reintegráció helyett a támogatott foglalkoztatás rendszeréhez köti az résztvevőket (Váradai 2016, 30. p.). Különösen igaz ez a gazdaságilag recessziós időszakokban és az olyan kedvezőtlen adottságú térségekben, ahol a nyílt munkaerőpiacon nem jönnek létre új munkahelyek (Kulinyi 2012, 11. p.). A térségben vannak prosperáló vállalkozások, akik sikeresen alkalmazkodtak az EU-s piaci környezethez, és élnek a pályázati és támogatási lehetőségekkel, részt vesznek az Európai Szociális Alap és a hazai központi költségvetési előirányzat által dotált munkahelyteremtő programokban. A hozzájárulások és kedvezmények jelentős mértékének (pl. akár 70–100%-os bértámogatás) köszönhetően motiváltak a támogatott célcsoport (általában álláskereső, hátrányos helyzetű személyek és inaktívak, valamint a közfoglalkoztatásban dolgozók) foglalkoztatásában, azonban csak a pályázat által támogatott időszak erejéig. Támogatott foglalkoztatásként többnyire betanított munkát kínálnak minimálbéres díjazásért a munkaadók, a támogatási és a fenntartási időszak lejárta után azonban így is nagy az esélye, hogy a munkáltató érdekeltségének megszűntével a dolgozók ismét alanyaivá válnak a soron következő foglalkoztatásösztönző programoknak.

Összegzés

Tanulmányomban az ország egyik leghátrányosabb térségében, a Sellyei járásban folytatott, résztvevő megfigyelésen alapuló kutatásom közfoglalkoztatással kapcsolatos eredményeit, a terepen tapasztalt helyzetet mutattam be és a tapasztaltak alapján levont következtetéseimet kívántam ismertetni. A vizsgált területen a lakosság jelentős része kedvezőtlen szociokulturális körülmények között él, és évtizedek óta kirívóan magas a munkanélküliségi-közfoglalkoztatási arány, jelentős az olyan munkahelyek hiánya, amelyek az Ormánság szakképzetlen vagy alacsonyán képzett rétegeinek hosszabb távon stabil megélhetést tudnának nyújtani. Ebben a helyzetben a támogatott foglalkoztatás intézménye kiemelt jelentőséggel bír a helyi foglalkoztatási politikában, ám az elsődleges munkaerőpiac hiányzó munkahelyei miatt a program tranzitjellege nem tud érvényesülni. A közmunkások gyakorta évekre, évtizedekre „bennragadnak” a különböző közfoglalkoztatási programokban, sokak számára hosszabb idő óta a közmunka jelenti az egyetlen elérhető foglalkoztatási formát, egyúttal az egyetlen hivatalos jövedelemforrást. A közfoglalkoztatás rendszere 2011 óta a minimálbérnél alacsonyabb bérszinten tartja a résztvevőket, ezzel hozzájárul a meglévő társadalmi kontrasztok erősödéséhez. A bérszínvonal elégtelen volta miatt a közmunkások gyakran a közfoglalkoztatás mellett vállalt alkalmi munkákkal, szürke- és feketemunkával pótolják jövedelmeiket. A Startmunka mintaprogramok keretében gazdálkodási lehetőséget kínál a közfoglalkoztatás rendszere a dolgozóknak, jóllehet az érintettek többsége nem a gazdálkodást, hanem a *megélhetést biztosító* munkavállalást preferálja. A program keretében végzett munkapiaci mércével mérve nem hatékony, a közfoglalkoztatottak társadalmi megbecsültsége pedig – több tényező összjátékának köszönhetően – meglehetősen alacsony.

Az eddigi magyarországi és európai uniós fejlesztési programok, foglalkoztatásösztönző pályázatok és támogatott képzések nem hoztak figyelemre méltó eredményt a térségben, s ennek lehetséges oka, hogy az érintettek nem rendelkeznek érdekérvé-

nyesítő potenciállal, a foglalkoztatók pedig érdekeltek a hátrányos helyzetű munkavállalók után járó munkáltatói kedvezmények folyamatosságának biztosításában.

Noha a közfoglalkoztatás a kritikus foglalkoztatási helyzetet hivatott kezelni és a szociális feszültségeket hivatott csökkenteni, reintegrációs funkcióját az ormánsági esettanulmány alapján a vizsgált térségben nem tudja hatékonyan betölteni.

Irodalom

- Andrásfalvy Bertalan 2013a. Magyarország földjének és népének jelene, múltja és jövője. *Hitel*, 1. 4–24. p.
- Andrásfalvy Bertalan 2013b. A víz a magyar történelemben. *Magyar Tudomány*, 1. 1313–1321. p.
- Bacsik Mária 2012. Vissza a munka világába: A közfoglalkoztatás útján Jász-Nagykun-Szolnok megyében. *Economica* 5. Klnsz. 1. 96–104. p.
- Baksa Adrienn 2013. *A Közös Agrárpolitika Magyarországon. Tények és tanulságok*. Mezőzombor, Innosco Közhasznú Alapítvány.
- Bakó Tamás–Cseres-Gergely Zsombor–Kálmán Judit–Molnár György–Szabó Tibor 2014. *A munkaerőpiac peremén lévők és a költségvetés*. Budapest, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet. <https://www.parlament.hu/documents/126660/133966/MTA+KRTK+KTI+A+munkaer%c5%91piac+perem%c3%a9n+I%c3%a9v%c5%91k+%c3%a9s+a+k%c3%b6lts%c3%a9gvet%c3%a9s+jav%c3%adtott.pdf/ba01c982-873e-416c-8b7f-c6684fe55db8> (hozzáférés ideje: 2018.05.22.)
- Bördös Katalin 2015. A közfoglalkoztatás intézményi környezete – történeti áttekintés. *Munkaerőpiaci Tükör 2014*. Budapest, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet, 66–75. p.
- Csehné dr. Papp Imola–Dr. Mikáczó Andrea 2018. *A közfoglalkoztatás elméleti háttere és gyakorlati tapasztalatai 25 év tükrében. 1993–2018*. Gödöllő, Szent István Egyetem Kiadó.
- Csoba Judit 2010. „Segély helyett munka.” A közfoglalkoztatás formái és sajátosságai. *Szociológiai Szemle*, 20/1. 26–50. p.
- Elek Péter et al. 1936. *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete*. Budapest.
- Feischmidt Margit 2012. Kényszerek és illeszkedések. Gazdasági és szimbolikus stratégiák aprófalvakban élő romák életében. *Szociológiai Szemle*, 22/2. 54–84. p.
- Havas Gábor 1997. *A Baranya megyei teknővájó cigányok*. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/cigany_neprajzi_tanulmanyok_1997/pages/009_a_baranya_megyei_teknovajo_ciganyok.htm (hozzáférés ideje: 2019.04.20.)
- Jámbor Attila 2014. A Közös Agrárpolitika legújabb reformjai. In Jámbor Attila–Mizik Tamás (szerk.): *Bevezetés a Közös Agrárpolitikába*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 47–65. p.
- Kiss Géza 1937. *Ormánság*. Budapest, Sylvester R. T.
- ifj. Kodolányi János 1958. Problémák az ormánsági etnikai csoport körülhatárolásában. *Néprajzi Értésítő*, 40. évf. 5–18. p.
- ifj. Kodolányi János 1960. *Ormánság*. Budapest, Gondolat.
- Koloh Gábor 2018. *A születésszabályozás mint társadalomtörténeti probléma. Születésszabályozás a Dél-Dunántúlon (1790–1941)*. Doktori disszertáció, Budapest, ELTE.
- Koltai Luca (szerk.) 2018. *A közfoglalkoztatás hatása a helyi gazdaságra, helyi társadalomra*. Budapest, HÉTFÁ Kutatóintézet. https://kozfoglalkoztatatas.kormany.hu/download/f/fc/42000/BM_k%C3%B6zfoglalkoztat%C3%A1s_Tanulm%C3%A1ny_20180928-merged.pdf (hozzáférés ideje: 2019.05.23.)

- Kovács Katalin–Váradai Monika Mária szerk. 2013. *Hátrányban vidéken*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- Kulinyi Márton 2012. „Kígyónak lábsó” avagy utazás a közfoglalkoztatás céljai körül. *Munkaügyi Szemle* 2012. november http://www.munkaugyiszemle.hu/sites/default/files/kulinyi_studium.pdf (hozzáférés ideje: 2019.04.20.)
- Lovas Kiss Antal 2011. *Kisüzemi gazdaságok társadalmi szerepváltozása. Esettanulmány egy bihari településről*. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.
- Makszim Györgyné Nagy Tímea 2018. A közfoglalkoztatás, mint munkaerő-piacieszköz fejlődése. *Comitatus, nyár*, 64–77. p.
- Messing Vera–Molnár Emília 2011. Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. *Esély*, 1. 53–80. p.
- Mikó Zoltán 2010a. Agrár- és vidékfejlesztési igazgatás gyakorlatok. In Papp Zsombor–Imre Miklós–Mikó Zoltán–Boros Anita–Kristó Katalin (szerk.): *Agrár- és vidékfejlesztési igazgatás*. Budapest, Szaktudás Kiadó Ház, 13–29. p.
- Mikó Zoltán 2010b. Az Európai Unió Közös Agrárpolitikája (KAP), szabályozási rendje. In Papp Zsombor–Imre Miklós–Mikó Zoltán–Boros Anita–Kristó Katalin (szerk.): *Agrár- és vidékfejlesztési igazgatás*. Budapest, Szaktudás Kiadó Ház, 142–164. p.
- Móricz Zsigmond 1958. Az Ormánság kincse a gyermek. In Barabás Tibor et al. (szerk.): *Riportok 1936–1942*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 106–115. p.
- Pulszter Zsuzsanna 2013. Gazdasági stratégiák és értékpreferenciák egy ormánsági kistelepülésen. In Böhm Gábor–Fedeles Tamás (szerk.): *Specimina Operum Iuvenum 2. Szemlévények 2. Válogatás a PTE BTK XXXI. Tudományos Diákköri Konferencián (2013) első helyezést elért hallgatóinak pályaműveiből*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem BTK, 110–133. p.
- Pulszter Zsuzsanna 2015. „Hátrányból előnyt”. Markóc önkormányzati stratégiájának társadalomnéprajzi elemzése. *Tabula Online*, 2. http://tabula.neprajz.hu/pdf/2014_2_07.pdf (hozzáférés ideje: 2019.01.23.)
- Ragadics Tamás 2015. *Helyi társadalom, lokális közösségek az ormánsági kistelepüléseken*. Doktori disszertáció. Pécs, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Politikatudományi Doktori Program. <http://www.idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/ragadicstamasphd.pdf> (hozzáférés ideje: 2019.01.23.)
- Ragadics Tamás 2018. Közmunka a vidéki Magyarországon. Helyi stratégiák – kérdések és dilemmák. *Közös dolgaink – független értelmiségi platform* <http://kozosdolgaink.hu/kozmunka-videki-magyarorszagon-helyi-strategiak-kerdesek-es-dilemmak> (hozzáférés ideje: 2018.05.22.)
- Reményi Péter–Tóth József (szerk.) 2009. *Az Ormánság helye és lehetőségei*. Pécs, IDResearch Kft.
- Váradai Monika Mária (szerk.) 2008. *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Váradai Monika Mária 2016. Értékteremtő közfoglalkoztatás vidéki terekben. *Esély*, 1. 30–56. p.
- Zentai János 1966. Adatok az Ormánság néprajzi határának megállapításához. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 77–80. p.
- Zentai János 1971. Az Ormánság nyugati határa és belső tagolódása. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. 199–206. p.
- Zentai János 1978. Baranya megye magyar néprajzi csoportjai. *Ethnographia*, 89/4. 519–557. p.
- Zentai Tünde 1983. *Ormánsági hiedelmek*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- Zentai Tünde 2014. *A Dél-Dunántúl himes templomai*. Pécs, Pro Pannónia Kiadói Alapítvány.

Felhasznált források

- BAPA 2017. Baranya Paktum. „Foglalkoztatási Szövetkezés Baranya Felzárkózásáért 2020”. Foglalkoztatási Stratégia és Akcióterv. <https://www.baranyapaktum.hu/dokumentum/7> (hozzáférés ideje: 2019.01.23.)
- DDRPK 2018. Dél-Dunántúli Regionális Paktum Konferencia, Ajánlások, Pécs, 2018. december 3. <https://www.baranyapaktum.hu/hirek/32/del-dunantuli-regionalis-konferencia-tapasztalatai-es-ajanlasai-az-iranyito-hatosag-fele> (hozzáférés ideje: 2019.03.25.)
- HI 2005. Háttér információ – Baranya megye gazdaságilag elmaradott térségeinek társadalmi-gazdasági fejlesztési programja. Dr. Füzes Miklós [et al.] (szerk.) *Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből*. Pécs: Baranya Megyei Levéltár, 120–121. p.
- KFA é.n. Közfoglalkoztatás főbb adatai. Közfoglalkoztatásban részt vevők havi átlagos létszáma. <http://kozfoglalkoztatasi.kormany.hu/> (hozzáférés ideje: 2019.01.23.)
- KFP é.n.a. Közfoglalkoztatási Portál. <http://kozfoglalkoztatasi.kormany.hu/mekkora-a-kozfoglalkoztatasi-ber-osszege> (hozzáférés ideje: 2019.02.18.)
- KFP é.n.b. Közfoglalkoztatási Portál. <http://kozfoglalkoztatasi.kormany.hu/a-kozfoglalkoztatottak-is-jogosultak-tarsadalombiztositasra-es-nyugellatasra> (hozzáférés ideje: 2019.02.18.)
- KFT 2013. Amit a közfoglalkoztatásról tudni kell... Tájékoztató anyag. <http://www.kormanyhivatal.hu/download/d/b3/70000/Amit%20a%20k%3B%20foglalkoztat%3A%20a%20k%3B%20tudni%20kell.pdf> (hozzáférés ideje: 2019.02.18.)
- KFBESZ 2018. Beszámoló a 2017. évi közfoglalkoztatásról. Belügyminisztérium Közfoglalkoztatási Statisztikai, Elemzési és Monitoring Főosztálya, Budapest. http://kozfoglalkoztatasi.kormany.hu/download/c/7a/32000/Beszamol%C3%B3_2017_20180621.pdf (hozzáférés ideje: 2019.01.23.)
- KSH 2011. 2011. évi népszámlálás. 3. Területi adatok. 3.3. Baranya megye. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_03_2011.pdf (hozzáférés ideje: 2019.01.23.)
- KSH 2016. Éves településstatisztikai adatok 2016-os településszerkezetben. Magyarország települései. Terület: Sellyei járás. <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haViewer.jsp> (hozzáférés ideje: 2019.01.23.)
- KSH TER 2016. Területi Statisztikai Évkönyv 2016. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/evkonyv/teruleti_evkonyv_2016.pdf (hozzáférés ideje: 2019.02.12.)
- NFSZ 2014. Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat Baranya Megyei Kormányhivatal Munkaügyi Központja, képzések a TÁMOP 2.1.6-12 „Újra tanulok” program keretében. http://baranya.munka.hu/engine.aspx?page=baranya_kepzesiajanlatok_allaskereseknek (hozzáférés ideje: 2019.02.12.)
- NVS 2012. Nemzeti Vidékstratégia 2012-2020. Vidékfejlesztési Minisztérium. http://videkstrategia.kormany.hu/download/4/37/30000/Nemzeti_Videkstrategia.pdf (hozzáférés ideje: 2019.01.23.)
- SITS 2015. Sellye Integrált Településfejlesztési Stratégia I. kötet. Terra Studio Kft. http://www.sellye.hu/core/f7177163c833dff4b38fc8d2872f1ec6/files/dokumentumtar/paly_Sellye_ITS/Sellye_MV_BM_VEGLEGES.pdf (hozzáférés ideje: 2019.01.23.)
- TKFR é.n. <http://kozfoglalkoztatasi.kormany.hu/tajekoztato-a-kozfoglalkoztatasi-rendszerrol> (hozzáférés ideje: 2019.04.20.)
- SK 1992. *Sellye és környéke c. folyóirat*, 1992. május, III/4.

ZSUZSANNA PULSZTER

THE SITUATION OF PUBLIC WORKERS AND THE ROLE OF PUBLIC EMPLOYMENT IN ORMANSAG REGION

This study presents the results of participatory observation research in one of the most disadvantaged regions of Hungary, Ormansag in South Baranya, in the district of Sellye, related to public employment. The examined field has a high proportion of the low-skilled population with an unfavourable socio-cultural situation, a high unemployment rate, a significant number of people employed in—to put it in common parlance—public works, and this is well reflected in the structure of local society. Public employment means a very low income, a wage level below the minimum wage, the primary labour market is characterized by a lack of jobs, and due to the multiple marginalized situation, many are stuck in the public employment system for decades, although public employment was originally intended to serve as a transit employment only. In addition to exploring the situation, the study discusses the practical implementation of public employment programs, the perception of public workers, the employer environment and many other aspects that are related to public works based on the experience in the Sellye district.

KÖRÖS ZOLTÁN

„MA ESTE INDULUNK A FRONTRA...”

Felvidékiek naplói és memoárjai
a második világháborúból

ELBESZÉLT TÖRTÉNELEM 6.

Fórum Kisebbségkutató Intézet

Alkalmazkodási stratégiák, értelmiségi asszimilációs életutak

Adalékok a dualizmuskori Késmárk etnikai történetéhez

LÁSZLÓ BÓNA

Adaptation Strategies and Assimilation Careers of Intellectuals. Patterns of Ethnic History of Késmárk in the Period of Dualism

Indexing Terms: Késmárk, Kežmarok, Käsmark, assimilation, ethnic changes, identity

Kutatási módszerek

Késmárk azoknak a kiegyezéskori felső-magyarországi városoknak a csoportját képviselte, ahol az 1880–1910-es népszámlálás adatai szerint a szlovákok (átlagosan +12,55%), és a magyarok (átlagosan +7,91%) aránya egyaránt növekedett, a németek pedig jelentősen csökkent (átlagosan -18,10%). Ebben a csoportban 22 városi települést találunk: például Gölnicbányát, Vágújhelyt és mostani esettanulmányom tárgyát – Késmárkot is. A csoportot – a másik négy függvényében a szlovák és a magyar etnikum térnyerése miatt – „inkább szlovákosodó városoknak” neveztem.¹

A kutatást a társadalmi-gazdasági fejlődését vizsgáló szlovák és 20. század eleji magyar szakirodalom elemzésével kezdtem. A 19–20. századi szakirodalom főképp magyar és német történészekről származik. Szlovák szerzők ezzel a témával sokáig nem foglalkoztak, mivel Késmárkot a második világháborúig nem tekintették szlovák városnak, hanem inkább németnek, sőt magyarnak. (Baráthová–Fábrová–Kučerová–Vráblik 2012, 159. p.) Ugyanez a helyzet a mai modern magyar szakirodalommal, amely jobbra a Szepességgel, nem pedig a régió konkrét városaival foglalkozik. (Szűts 2012) Késmárk dualizmuskori nemzetiségtörténetével pedig még senki sem foglalkozott behatóbban.² A tényleges kiindulópontot a korabeli város társadalmi, etnikai, gazdasági és oktatási szerkezetének levéltári anyagok segítségével történt feltérképezése jelentette. Ezek közül a legfontosabbak a városi közgyűlések jegyzőkönyvei voltak. Rajtuk kívül az iskolai felügyelői jelentéseket, minisztériumi fel- és leiratokat, polgár-

1 A város csoportokról és az esettanulmányokról bővebben lásd: Bóna 2017.

2 Bizonyos értelemben kivételnek tekinthető a korompai születésű salzburgi történésznek, a délkelet-európai német kutatások iskolateremtő professzorának, Friedrich Gottasnak a munkássága, aki dualizmuskori magyarországi kutatásainak egy részét a 19. századi Szepességnek szentelte. Pl. Gottas 2006, Gottas 2012, Gottas 2019.

mesteri és megyei levelezéseket, orvosi jelentéseket, rendőrségi jelentéseket, a városi szabályrendeleteket, szabálysértési eljárásokat, egyesületi szabályzatokat, gazdasági iratokat, a vasút, valamint a helyi Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület (FMKE) tevékenységét is megvizsgáltam. A kutatáshoz elsősorban a késmárki városi hivatalok iratait kezelő poprádi (Szepesszombat) levéltár anyagait és az Országos Széchenyi Könyvtárban található dokumentumokat használtam.³ A helyi sajtó rendkívül sokszínű volt, ám főképp az 1885-től megjelenő *Szepesi Lapok* használtam fel egészen 1904-ig.⁴ Az asszimiláci-

- 3 Konkréten: Városi jegyzőkönyvek 1880–1914 c. fond 1883–1894 és az 1910–1914 közötti évekből származó, feldolgozatlan iratait néztem át. Az 1894-es és 1907-es rendőrségi iratokat szintén megvizsgáltam, mert ezekben az években fordultak elő a városban nemzetiségi jellegű ügyek, ám jobbára csak gazdasági ügyeket találtam. Az első világháború előtti évtized iratai viszont eltűntek, így az 1910 és 1921 közötti időszakra vonatkozó fennmaradt iratok már csak egyetlen közös dobozban találhatóak. A levéltárosok szerint nincs semmi más levéltári anyag ebből a korszakból, miközben az iratok 1903-ig még teljesnek mondhatóak.
- 4 Országos Széchenyi Könyvtár, Mikrofilmtár, FM3/969 1, *Szepesi Lapok*, 1885–1919. A *Szepesi Lapok* nyíltan támogatta a magyar nemzetállami eszmét, és minden olyan nemzetiségi vonatkozású ügyről tudósított, amely a Szepességet, vagy azon belül Késmárkot érintette. A hetilap 1885-től jelent meg Iglón, kiadója és laptulajdonosa Schmidt József volt. Az első főszerkesztő egyben az iglói gimnázium magyar önképzőkörének elnöke volt. Érdeemes idéni a lap első számának vezércikkéből: „Nem hódított a magyar nyelv oly mértékben soha, mint a legújabb korban. Ennek oka korunk szellemében rejlik. [...] nemzetiség, mint uralkodó eszme, legszorosabb kapocs az állam egységei között [...] Szepes megyében mindeztidáig nem volt magyar lap, holott még Liptóban is, ahol alig van magyar lakosság, éppen itt, ahol ennyi értelmiségi él, van két német lap [az egyik vegyes nyelvű, de főleg német – BL] nem lévén politikai lap.” A szerkesztőség tehát krónikása lett ennek az „eseménynek”, sőt szívesen vettek német dolgozatot is, melyet ők lefordítottak, továbbá kifejezték reményüket, hogy a magyar érzelmű lakosság segít majd fenntartani a lapot. A következő számban a vezércikk arról dicsekedett, hogy a városok, különösen Igló és Lőcsé felkarolta ügyüket. A lapban már az első számtól találhatunk hirdetéseket pl. Szolnokról, Erdélyből a korban divatos gyermekcserére, nyelvtanulásra vonatkozóan. Végig jellemzőek a kivándorlás elleni cikkek. Ezek beszámoltak az amerikai hajútakról, az ottani árakról, visszatértek beszámolóiról, termőföldről, de még az étkezéstről, életmódról, állattenyésztésről és növénytermesztésről, sőt tudományról is tudósított a lap. Főképp Lőcsére és Iglóra koncentrált ugyan, de Késmárk is markánsan megjelent az újság hasábjain. Az 1885. november 8-i számban azt olvassuk, hogy a lapnak már „400-nál is több előfizetője van”, pedig „számosan vannak, kik a megyebeli német lapokat járattják és [...] a Szepesi Lapokat inkább a magyarosodás iránti rokonszenvből támogatják”. Két évvel később a példányszám elérte a 600-at. Pár évvel később azonban a szerkesztő elárulta, hogy már csak 370 előfizetővel futott a lap, hozzáteve, hogy az is „...szép szám, de fél éve még 470 volt és csökken”. Emiatt segítséget kért. Az 1890-es évektől kezdve alcímében kisbetűvel „Társadalmi és közművelődésügyi hetilap”-ként, majd óriásbetűvel „Szepesvármegye törvényhatóságának hivatalos közlönyeként”, majd ismét kisbetűvel „a F.M.K.E. Szepesmegyei választmányának közlönyeként” határozta meg magát. Fél évtizeddel korábban még így nyilatkozott az újság: „A Szepességet nem háborgatják nemzetiségi izgalmak, itten mindenki önkényt és örömmel nevezi és tartja magát magyarnak [...] itten nincs szükség magyarosító egyletekre [...] mert a különböző lakosok mindegyike egyformán jó magyar...” (1885. szeptember, 13. szám) Később azonban már az is előfordult,

ős folyamatok és az egyéni érvényesülés értelmezésének bemutatására Alexander Béla jó forrásadottságokkal rendelkező értelmiségi életpályáját elemeztem.

Késmárk etnikai változásai a kiegyezés korában

Míg a városnak 1880-ban 4475 lakosa volt, 1910-re ez a szám 6307-re növekedett. A klasszikus értelemben vett nyelvhatártól, a szlovák-magyar kontaktzónától messze északra fekvő város számos etnikum és vallási közösség együttélésének színhelye volt. Az 1880. évi népszámlálás szerint 72%-os német többségű településnek számított, bár a településen 16% volt a szlovákok, valamint 8% a magukat magyarnak vallók aránya. A többnyelvű város tehát a többi szepességi városhoz hasonlóan német dominanciájú volt ugyan, de multietnikus jelleget mutatott. A dualizmus idejében a település lakossága – kissé eltérően a csoportjától – az idő előrehaladtával viszonylagos gyorsasággal „vált” magyar, másodsorban szlovák nemzetiségűvé.

Az 1910. évi népszámlálás adatai alapján még éppen hogy német többségű városban (51%) a szlovákok aránya 25%, míg a magukat magyarnak valló lakosság aránya

hogy szidták az erdélyi szászokat, akik hűtlenek Magyarországhoz, pedig mindent neki köszönhetnek. 1894-ben például arról írt a lap, hogy hamarosan elérkezik a honfoglalás 1896-os évfordulója, el kellene gondolkozni azon, hogyan ünneplik majd meg a szepességi városok, hogy az méltó legyen. A lap 1895-ben ötleteket is adott azzal, hogy közölte Szolnok-Doboka vármegyék ünnepi terveit. Igaz, hogy a Szepesi Lapok nem Késmárkon jelent meg, de a késmárki *Karpaten Post* a dualizmus végéig döntően német nyelvű maradt. Az is tény, hogy a város főképp a hivatalos *Szepesi Hírnökben* és a *Karpaten Postban* hirdetett. Ugyanakkor a *Szepesi Lapok* érzékenyebben reagáltak a környék nemzetiségi élű ügyeire, s emiatt a választás rá esett. Szepes vármegyében több kísérlet is volt további, egynyelvű magyar lap indítására, ám például a Hajnóczy József kir. tanfelügyelő által szerkesztett Szepes – amely bár megszerezte a Szepesvármegye hivatalos közlönye címet – 1897-ben megszűnt. A FMKE 1896 végi gyűlésen ez komoly vitát is generált, hiszen a *Szepesi Lapok* szerkesztője, Ziman János kérdőre vonta az egyesület vezetőit, miért volt arra szükség, hogy az új lap legyen a FMKE hivatalos közlönye, mire Csáky Albin gróf elnök javaslatára a döntést elhalasztották. Végül úgy döntöttek, hogy a 200 forint támogatást egyenlő arányban osztják majd el a megye magyar lapjai között. Ez idáig a teljes összeget a *Szepesi Lapok* kapta, de azt is csak elvben, mert még akkor sem folyósították a szerkesztőségnek. A Szepes mögött állók azzal védekeztek, hogy Ziman főszerkesztő már korábban meg akart szabadulni lapjától. Ő kijelentette, hogy másfél éve bizalmas magánbeszélgetéseken valóban volt arról szó, hogy szívesen átadná a szerkesztési terheket másnak, csak hogy a lap szabadelvű irányát megtarthassa. Végül is a helyzet megoldódott a Szepes korai megszűnésével. Hasonló sorsra jutott a Szepesváralján megjelent *Szepes Védék*, amely pártolás híján szűnt meg 1898-ban, alig egy fél évfolyamnyi megjelenés után. A magyar lapok kiadásánál Lócse, Igló és Késmárk versengése érezhető, csakúgy, mint a FMKE és a Hivatalos közlöny címéért és támogatásáért szóló küzdelem. Bár egy időre mindkettőt elvesztette a *Szepesi Lapok*, végül mégis megerősödve került ki a küzdelemből. Ráadásul 1904-ben a fokozódó állami támogatás segítségével napilappá vált. Státný archív v Prešove špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči (ŠAP SA LE – a továbbiakban: Lócsei Levéltár). Spišská župa (Szepes vármegye) 35. karton, 1903. 3041/ III, és 1904 4061/222 sz.

21%-ra nőtt. A népszámlálási adatokon kívül rendelkezésünkre állnak az éves városi jegyzékek is, a *popularis ignobilumok*, melyek az 1810–1819 évektől kezdve a dualizmus végéig minden évről fennmaradtak.⁵

1. táblázat. Késmárk etnikai összetétele az 1869–1930-as népszámlálások szerint

Év	Összes népesség	Magyar	Magyarul tudók	Magyar %	Szlovák %	Német %
1784–1787	4284 (4487)	-	-	-	-	-
1857	3467 (3924)	-	-	-	-	-
1869	3938	-	-	-	-	-
1880	4475	347	815	7,75	705	15,75
1890	4897	574	1 582	11,72	1005	20,52
1900	5606	952	2 380	16,98	1074	19,16
1910	6317	1314	3 385	20,80	1606	25,42
1921	6466	280	-	4,33	2507	38,77
1930	7228	133	-	1,84	3025	41,85

2. táblázat. A késmárki népesség főbb felekezeti adatai 1880–1930⁶

Év	Összes népesség	Izraelita	Rk (Latin)	Ágostai (Evángélikus)	Református	Görög-katolikus
1869	3938	272	1684	1918	-	47
1880	4475	541	1949	1801	84	92
1890	4897	-	-	-	-	-
1900	5606	907	2829	1610	103	155
1910	6317	1050	3454	1543	95	138
1921	6466	1250	3590	1393	19	149
1930	7228	1166	4090	1533	44	227

Mint ahogyan az a kutatás során kiderült, Késmárk nem vizsgálható a Szepes megyei közeg nélkül.⁷ A város abba a csoportba tartozott, ahol ugyan növekedett a magyarság aránya, de egyértelműen inkább a német, mint a szlovák lakosság kárára. Figyelemre méltó, hogy a vizsgált térség városai közül a legmagasabb arányú szlovák lakosságnövekedést, pár más régióban található település kivételével, a Szepes vármegye kisvá-

5 Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Poprad. (ŠAP PAP – a továbbiakban: Szepesszombati Levéltár) Magistrát Mesta Kežmarok (Késmárki Városi Tanács) Ig-111, Ig 112, Popularis Ignobilum 1810–1918. A városlakók nyilvántartása a 19. század közepéig tartalmazza a házszámot, nevet, néhol a kort és a foglalkozást, kutyák és lovak számát és kivétel nélkül a vallást. 1890-től magyarul vezetve, de csak az 1910-től találunk nyelvismerteti adatokat.

6 1910-ben az rk. latin néven, míg a helvét helyett csak református, ágostai helyett ágostai hitvallású evangélikus kategória szerepel. http://library.hungaricana.hu/hu/collection/ksh_neda_nepszamlalások/, http://sodb.infostat.sk/SODB_19212001/slovak/1930/format.htm, <http://telepulesek.adatbank.sk/>

7 A szepességi városok összetartozását az adminisztratív kereteken kívül a szepességi közkórház, a szeretetház, a Szepes Megyei Történelmi Társulat, a sajtó megyei univerzalitása és számos további egyesület is jelzi.

rosai adták.⁸ Michal Kaľavský szlovák történész a szepességi falvak esetében a szlovákok 18. századi térnyeréséről írt, ami mind a német, mint a lengyel-gorál lakosság kárára történt. (Kaľavský 1993, 54. p.) Ugyanezt a *Szepesi Lapok* több cikke is megerősítette.

Késmárk városát azonban a legtöbb forrás szintiszta német, zipszer vagy szász városként definiálta.⁹ A 19. századra azonban már markánsabbá vált a várost körülölelő régió etnikai összetételének a változása. A szepességi szlovák Mišik Štefan 1903-ban a következőket rögzítette: „Ma mindenféle túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a szepességi németek napjai megvannak számlálva, a szlovákok és lengyelekhez képest egy ideig tartják még magukat...” (Otčenás 1995, 123. p.) Hasonlót jegyzett le 1901-ben Sváby Frigyes, Szepes megye levéltárnoka is: „Késmárkon szomorú szociális jelenségnek lehetünk tanúi, századok óta honos családok és nevek kivesznek, mert a szegényebbek kivándorolnak, mert nem akarnak mezei foglalkozáshoz szokott munkásként beállni a gyárba, de tény, hogy létesült gyáraink számára tulajdonosaik munkásokat Cseh- és Morvaországból, Sziléziából és Galíciából hoznak...” (Sváby 1901, 68. p.)

A kiegyezés utáni évtizedben gazdaságilag tengődő város az 1880-as években rohamos fejlődésnek indult. A korábban jobbára a céhek fennmaradásért, a hivatalokért és a helyben lévő katonaságért küzdő városban ekkor építették ki a csatornahálózatot, majd közel féltucatnyi iskolát nyitottak.¹⁰ Az 1890-es évek első felében elkészültek a főbb utcák kövjárdái. Addig sáros földutak, jobb esetben homokkőből készült járdák szolgálták a városlakókat. Az 1890-es évek közepén a város egy részében bevezették a villanyvilágítást, fásították a köztereket, és a „távbeszélő” is megérkezett. Ekkor egyébként a közeli Magas-Tátrában már több mint egy évtizede épülgettek a turista-utak és a turistaházak a Magyar Tatra Egyesület ügyosztálya jóvoltából. A Poprád-

-
- 8 „Duránd, Felka, Leibitz, Majorka, Menhárd, Szepeslaszi, Szepesszombat, Szepesváralja, Szepesremete: kivándorlás folyton tart, [...] Leibitz, Duránd [...] „a kath. tótok beözönlése még mindig tart, a német ev. elem pedig pusztul és kivándorol [...] In: A Szepes városi ágost. hitv. ev. egyházmegye 1906. évi július hó 13-án Krompachon megtartott rendes évi közgyűlésének jegyzőkönyve, Budapest, 1906. 26-27. Más jelenség – Szepes Béla, Sztrázsa, Szepes Olasziban és más városokban – ahol a népcsera tényezője az Amerikából pár száz forinttal visszatérő »falusi tót«, a ki falujában nem talál eladó telket, a szomszéd – eddigi német – városban vásárol házat [...] melyen megtelepszik. Ez magában örvendetes jelenség volna, ha nem járna egyidejűleg az illető városok eltötosodásával és elparasztosodásával [...] pár évtized múlva alig lesz nyoma (a németeknek).” Sváby 1901, 69. p. Vö. Ablonczy 2010.
- 9 Kérdéses, hogy beszélhetünk-e egyáltalán egy kategóriaként a magyarországi németekről. Az egyik legkevésbé homogén etnikumként ugyanis más-más korokban, egymástól távol eső területekről érkezett, különböző nyelvjárásokat beszélő, felekezetiileg megosztott, gyakran eltérő életmódú és kultúrájú, ráadásul az ország területén szétszórta élő közösségek alkotják ezt a kisebbséget. Eltérően tekintettek az egy politikai nemzet koncepciójára is, hiszen amíg az erdélyi szászok inkább negatívan viszonyultak hozzá, a szepességi németek legtöbbje azonosult a koncepcióval.
- 10 Pl. Szepesbéla és Késmárk között versengés a királyi járásbíróság helybeni hollétéről, amely a csatározás végén Késmárkon maradt. Vagy a szolgabírói hivatal elhelyezésének kérdése Podoliinnal és Ólublóval 1883-ban.

Késmárk-vasútvonal pedig az ipart is fellendítette, a város nemhiába áldozott erre 160 000 forintnyi tőkét.

A 20. század fordulójára, főképp a textiliparnak köszönhetően, mintegy 1700–1800 állandó gyáripari munkahely létesült a városban. Évente mintegy 50 fő körül mozgott a város lakosságának évenkénti természetes szaporulata.¹¹ Megnőtt a város tekintélye és vonzereje, amit jól jelzett, hogy a környék falvai és kisvárosai csak Késmárkot tekintették városnak, „Stadt”-nak. „Az e vidéken lakó ember nem mondja sohasem, hogy Késmárkra megy, Késmárkról jön, hanem: a »városba« indul, a »városból« tér vissza.” (Bruckner–Bruckner 1912, 12. p.) Ennek ellenére Késmárk a korszak végére gyakorlatilag a fizetésképtelenség határára sodródott. A város lakosságának hatalmas gondot és szociális problémát jelentett az alkohol és a tömeges alkoholizmus.¹²

Egyesület a lokálpatriotizmus jegyében

A millenniumi ünnepekkel egész Magyarországon felerősödtek a városi terek nemzeti-esztétét célzó kezdeményezések, mozgalmak. Késmárkon ezt a helyi történelmi társulat példája mutatja meg legjobban: a helyi polgárságon belül kialakult a lokális identitáskonstrukció igénye. Varga Bálint szerint a múzeum, a megyei és városi történelmi monográfia, valamint a történelmi társaságok létrehozása volt a legalkalmasabb és leggyakrabban használt eszköz arra, hogy a városokat és vármegyéket elhelyezze a nemzeti történelem és az ezredévnek hódoló történettudomány diskurzusában. (Varga 2014, 179–202. p.)

Meg kell azonban jegyezni, hogy a Szepességnek négy évszázadon át létező saját regionális történetírása volt, erős lokális tudattal. Legjelesebb képviselői a 16–17. századi kiterjedt szepességi krónikairódalom képviselői, mint pl. Hain Gáspár, Conrad Sperfogel mellett a magyarul és németül egyaránt fontos könyveket író Weber Samu (1835–1909), Alexander Münnich (1848–1918), Demkó Kálmán (1852–1918), Bal Jeromos, Bruckner Győző (1877–1962) és Pitkó János voltak. A késmárki születésű Frölich Dávid (1595–1648) például azt kutatta, hogy a szepességi szászok dialektusa a német szász Meissen környékének lakóiéhoz hasonló.¹³ Vendelín Jankovič szerint ez az elmélet mindenféle lehetetlen és áttételes gondolatok eredménye csupán. Jankovič szerint egyébként azért volt a Szepességnek saját történetírása, mert a magas urbanizációs fok és a rendkívül kifejtett társadalmi kapcsolatok elősegítették a lokális identitás kialakulását. (Jankovič 1974, 169. p.)

A *Szepes Megyei Történelmi Társulat* viszonylag korán, 1883-ban alakult meg. Késmárk városa a társulat felhívására három évre rendes tagként lépett be az egyesület-

11 *Szepesi Lapok*, 1897. január 17. Népesedési adatok: Késmárkon 198 fő született, 154 elhunyt.

12 Ez azonban korántsem volt elszigetelt eset a dualizmuskori Magyarországon.

13 *Der uralte Deutch-ungarisch Zipserische und Siebenbürgische Landsman*. 1651, 2. p. Idézi Jankovič 1974, 159–172. p.

be, majd ígéretet tett, hogy a tagfelhívást házról házra fogja köröztetni.¹⁴ A város tagságát aztán hatévente rendre megújította, befizetve ezzel az évi 10 forintos hozzájárulását a társulat működéséhez. E tagsági megújítások indoklásául „[...] hazafias kötelességnek és nemes czélnak [...]” tett eleget a város.¹⁵ A lokálpatriotizmus ugyanígy tetten érhető egyébként a *Magyar Országos Kárpátégylet* 1883-as menházépítési kérelmében, melyet hazafias kötelességből szintén támogatott a közgyűlés. A történelmi társulat 4 alapító és 95 rendes taggal indult. 1889-ben 9 alapító tagja és 213 rendes tagja volt, de problémák voltak a tagdíj befizetésnél: „sajnos tapasztaljuk [...] hogy [...] hazánk számos vidékén lévő megyei történelmi társulatok mindeniknek van 500–700 tagja [...] [míg a Szepes megyei] Demkó Kálmán szerint egyenesen tengődik.” (Demkó 1889, 179. p.) Nem véletlen, hogy éppen Demkó Kálmán állt az élére 1882-ben a Szepes vármegyei Történelmi Társulat létrehozásának.¹⁶

Ennek ellenére az egylet a dualizmus folyamán 14 évkönyvet, 11 közleményt és 7 millenáris kiadványt adott ki.¹⁷ Az egyesület tevékenységében számos közszereplő is részt vett. A társulat első elnöke, gróf Csáky Albin 1889-ben a vallás- és közoktatási miniszteri állása végett mondott le az elnöki tisztségről. Ekkor a szepesi püspök, Császa György lett az elnök, aki székfoglaló beszédében az egy nemzet – egy hazát tartotta mérvadónak. A választmányi üléseket negyedévenként tartották olyan Szepes megyei városokban, ahol legalább 20 tag élt. A tagok száma aztán fokozatosan növekedett, 1895-re 356-ra, 1900-ra 500 főre, majd 555-re nőtt, 1908-ban azonban 485 tagra csökkent.¹⁸ A korszak második felére a társulat rendelkezett saját régiséggyűjteménnyel, könyvtárral, a millenniumra pedig nagy megyemonográfiát terveztek. E célból próbáltak az összes szepességi várostól kieszközölni hatéves időtartamra évente újabb 10-10, a nagyközségektől 5-5, kisközségektől 2-2 forintot. A 11 rendezett tanácsú várost, 15 nagyközséget és 193 kisközséget számláló Szepességből azonban csupán négy város, 11 nagyközség és 13 kisközség küldte el hozzájárulását, illetve Lőcse küldött 500 forintot, melynek polgármestere alapító tagként volt a társulat tagja.

14 Kj, 1883, 102. sz.

15 Kj, 1889, 124. és 1895. 74 sz.

16 Erről a Magyar Történelmi Társulat folyóirata, a *Századok* 1882. évi 1. számában a következő hírt adta közre: „Szepes megye értelmisége egy igen üdvös eszmének egy Szepes megyei történelmi és régészeti egyletnek létrehozását tervezi. A kezdeményező Demkó Kálmán munkatársunk. Semmi kétség, hogy a tervezett társulat létrehozása sikerülni fog, annyival inkább, mert arra valóban nagy szükség van. Szepes megye úgyszólván annyi aknazás után is még mindig egyik leggazdagabb bányája a történelmi s régészeti emlékeknek: ezeknek ott egy muzeumba összegyűjtése valóban égető szükség.”

17 Az évkönyvek a gyűlések és egyéb egyleti aktivitás mellett a tagok tanulmányait is megjeleneti, a mintegy féltucat tanulmányt tartalmazó évkönyvek tanulmányai döntő többségben helyi közép- és kora újkori kutatásokat tartalmaznak. Ezekon kívül helyi geológiai, biológiai és irodalmi vonatkozású tanulmányokat is közöltek.

18 Demkó 1895, 280. p. (Demkó a lőcsei áll. főreáliskola igazgatója lett eddigre: Kalmár 1909, 18–25. p.)

(Demkó 1895, 42. p.) A monográfia terve azonban zátonyra futott. Az egyesület anyagi okokra hivatkozva öt kisebb monográfiát és egy térképet adatott ki helyette.

Az egyesület munkássága valóban sokrétű volt. A társulatot 1888. október 15-i határozatában a megyei törvényhatósági bizottság is megkereste „Szepesvármegye helységeinek visszamagyarosítása tárgyában”. (Demkó 1889, 179. p.) Az egyesület tagjai készségesen segédkeztek a helynevek helyénvalóságának a megállapításában. Az egyesület a helyi templomok freskóinak restaurálásában is segédkezett. Az évkönyvekben a tanulmányok szerzői a Szepesség múltjáról, a helyi levéltárak helyzetéről és a Szepesség bibliográfiájáról is írtak. A történelmi tanulmányok változó minőséget mutattak, de a kor tudományos igényességének teljesen megfeleltek.

A tanulmányok főleg a kora újkorral és középkorral foglalkoznak. A II. Rákóczi Ferenc-féle szabadságharc utáni időszak viszont szinte minden esetben választóvonalnak számított a szerzők érdeklődését illetően. Elmondható, hogy – legalábbis az ügyvezető elnök szerint – a tagok magyaroknak és lokálpatriótának vallották magukat, hiszen „minden rög a haza része” és ezért foglalkoztak Szepes megyével.¹⁹ Számos tanulmány foglalkozott gazdasági és művészettörténeti kutatásokkal, vagy a helyi közetek vizsgálatával. Áttekintve az évkönyveket, csupán egy-két nemzetiségi jellegű tanulmány található a több mint száz írás között: Hradszky József Szepes vármegye a mohácsi vész előtt tanulmánya szerint a Szepesség nem volt lakatlan a magyarok bejövetele előtt, bár valóban gyéren lakott vidékről volt szó. (Demkó 1895, 5. p.) Magyarságukra az érv az idő – mondotta –, amely „[...] a mesterséges izgatásokig – századokon át egygyüttérző nemzettesté forrasztották Magyarország összes lakóit”. (Demkó 1895, 13. p.) Ami pedig a magyarságukat illeti, a társulat tagjainak volt alkalmuk bizonyítani, ugyanis amellet, hogy a csehszlovák állam kötelékében hűek maradtak ama szepességi „röghöz”, számos tagjuk továbbra is magyar öntudat jegyében tevékenykedett.²⁰ A rendkívül polgáriasodott szepességi városkák egyébként számos további lokális intézményt alapítottak a dualizmusban, ilyen volt például a szepességi közkórház vagy a Szepes megyei szeretetház is.

A tér nemzetiesítése

A késmárki német elit a korszak végére sikeresen kapcsolta össze lokális történelmét a nagy nemzeti narratívával. A késmárki városi közönség az 1880-évek elején átnevezte pár utcáját. Az utcaelnevezések akkor még nem tükrözték a magyar nemzeti identitást, az átnevezéseknek jobbára gyakorlati okai voltak. „A város területén számos utca

19 Közlemények Szepes Vármegye Múltjából. Szerk: Dr. Fröster Jenő vármegyei levéltárnok, IV. évfolyam, 1912, Lócse, 66. p.

20 A társulatban 1918 után főleg német–magyar, de szlovákul írók is publikálnak együtt, sőt Vidor Csáky elnöknel és Pirhalla Márton alelnök felé több panasz is érkezett, hogy nem akarnak tudomást venni Csehszlovákia megalakulásáról, mert még 1921-ben is magyar nyomtatványokat küldözgettek a tagtársaknak. Az 1923–1935 között tevékenykedő új elnök, Kószeghy Elemér (eredetileg Winkler) a *Szepesi Híradó* főszerkesztője volt, akinek 1937-ben elkellett hagynia szülőföldjét irredentizmus vádjá miatt. Zmátlo 2005, 316. p.

van, melynek neve nincs [...] vagy értetlen [...] minden egyes utca külön névvel jelöltesék meg.” Az utcanevek két nyelven, nagybetűkkel kerültek a sarokházak falára.²¹ A Róza utca így vált Lyceum utcává (Lyceum strasse), a Proll utca Háromház utcára, a Stumpf tér Tűzoltótérre, a járásbíróház előtti tér pedig Thököly térre változott, amely az egyetlen lokáldentitáshoz köthető utcaelnevezés-változás az 1880-as évekbeli Késmárkon.

Az ezredévi átfogó országos „nemzetébresztés” után másfél évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy a német többségű városban a német vagy németesen hangzó utcákat átnevezzék. Ez az időpont valószínűleg összefügg az 1910. évi népszámlálás eredményeivel, amely szerint Késmárkon a magukat (inkább) németnek vallók aránya lecsökkent a lélektani 50%-os arány közelébe. A kijelölt bizottsági tagok összesen 48 „utca” nevét módosították vagy nevezték át a városi tanács javaslatát követve. Ezt a javaslatot aztán a közgyűlés kis módosítással el is fogadta. Ezek majd kétharmada azonban inkább helyesítési módosítás (utca-utca), kötőjeltoldás, „köz” vagy „tér” utótag hozzáadása és hasonlóak voltak.

Összesítve – a korábbiakban elnevezett Kossuth, Thököly teret és Erzsébet utcát, valamint az 1909-es Zrínyi Ilona teret és Thököly utcát beleszámítva – tehát 16 új utca keletkezett magyarosított névvel. Ebből a 16-ból kettő főképp lokáldentitáshoz köthető (Vértanúk útja és Vérmező – a rendi felkelésekhez), további öt pedig főképp lokáldentitáshoz (Kray, Hunfalvi, Késmárk, Lányi, Topperczer utca).²² Két utca országos (Kossuth, Erzsébet u.), további kettő pedig a legjobb példa a vegyes, tehát a lokális identitás integrálásának sikeres példája (Thököly tér és utca, Zrínyi Ilona tér). A mérleg tehát 14 magyarosított, 5 országos – és 10 lokáldentitáshoz köthető új utca.²³ Ezek közül azonban szinte mind szervesen beépíthető volt a magyar nemzeti történelem narratívájába, így tehát a késmárki lokálpatriotizmus sikeresen integrálódott a nagy nemzeti narratívába.

21 Kj. 1883, 30. sz.

22 Kj. 1902, 204. sz. A II. Rákóczi-szabadságharcban a várost védelmező polgárok kivégzése iránt a Szepesmegyei Történelmi Társulat kezdett érdeklődni 1902-ben, mégpedig a „nemzeti vértanúk sírhelyei tárgyában”. Ekkor derül ki, hogy csupán Topperczer Sebestény sírját kell felkutatni, a másik kettő ugyanis helyre van állítva. A sírokat lefényképezik, majd Kassára a Rákóczi-ünnepélyre küldik el. (Kj. 1909, 264. sz.) A polgármester méltó ünnepélyt kér, mivel a három vértanút Heister osztrák tábornok a város bevétele után december 16-án fejeztette le. (1909. december 16. díszközgyűlés: 35 képviselő, plusz „nagy számú városi férfi és hölgy, Szepesmegyei tört. társulat több tagja, Krajovai és Topolayai Kray István szegedi táblabíró elnök. Idézet a polgármester beszédéből: „Kray Jakab, Lányi Márton, Topperczer Sebestény [...] akiket az ember legtermészetesebb érzete a szabadságszeretet hajtott.” A több mint ötoldalnai jegyzőkönyv a nemzeti harc, a szabadság, a piszkos labanc jegyében íródik. Ezután elfogadják azt az indítványt, hogy a kivégzés helyét pontosan meg kell állapítani és emlékkövel ellátni.)

23 Kj. 1911, 166. sz. Később persze egy-két alkalommal még előfordul, hogy maguk a képviselők is a régi, német megnevezést használják, de az esetek döntő többségében ez nem így volt.

A dualizmuskori évtizedek bővelkedtek olyan eseményekben, melyek alkalmat adtak a városi tér és közösség nemzetiesítéséhez. A dualizmuskori Késmárk kétségkívül egyik legmaradandóbb nemzeti „élménye” vetekedett az országSZerte megtartott millenniumi ünnepséggel. Ez pedig egy megemlékezés volt, mégpedig a város díszpolgárának, Kossuth Lajosnak a halála.²⁴ A rendkívül hosszúra nyúló és magasröptű polgármesteri gyászbeszéd mellett, amely Kossuthot „hazánk legnagyobb dicső fiának” titulálta, a képviselő-testület elrendelte a temetésen való részvételt. Kossuth arcképét kifüggesztették a tanácsterembe, mindhárom felekezet részére istentiszteletet rendeltek el testületi részvétellel, és a Három híd utcát elnevezték Kossuth Lajos utcává. A mindig anyagi gondokkal küzdő város 200 forintot szavazott meg a Kossuth-szoborra. A temetés idejére bezáratta az összes boltot és ablakot a városban. A szabadságharc hőséneke tisztelete születésének 100. évfordulójára sem halványult el, a díszközgyűlés terjedelmesebb beszédekert tartalmazott, mint a millenniumi. A város határában lévő magas-tátrai Zöld-tavi-csúcsot is elnevezték Kossuth Lajosról.²⁵ Talán még ma is megtalálhatóak a Szepesszombati Levéltárban Kossuth temetési koszorújának babérlevelei, melyeket a temetésen részt vett városi előljárók erekléként hoztak haza, és a városi titkos levéltárban helyeztek el.²⁶

A Habsburg-család tagjai halálának látványosan kisebb lenyomata van a város hivatali életében. Jobbára jegyzőkönyvi emlékezéSRől vagy egy-egy rövidebb beszédről volt csupán szó. Kivételt képez ez alól Erzsébet királynő 1898-as genfi meggyilkolása, amelyhez Késmárk város közönsége szintén utcaelnevezéssel és 1901-es alapítású szegényalappal róttá le kegyeletét. Az aktuális hatalom iránti tisztelet és alázat szintén megmutatkozott az ünnepélyek súlyának mérlegelésénél, ugyanis Ferenc József megkoronázásának 25. évfordulóján szintén komolyabb megemlékezéseket tartottak. Késmárk díszkivilágítással, mindhárom felekezet számára elrendelt istentisztelettel és egy, a késmárki szegények számára alapított kiseddóvó létesítésével – melybe a város is beszállt 500 forinttal – róttá le kegyeletét.²⁷

A millenniumi ünnepséget, a polgármester indítványára, Késmárkon a következőképp ünnepelték:²⁸ A díszközgyűlésen összeült a közgyűlés összes képviselője, a városi ügyész német nyelven mondott hazafias beszédet, majd beiktatták a jegyzőkönyvbe „a

24 Kj. 1894, 39. sz.

25 Kj. 1902, 14. sz. Bár a jelenlévő képviselők száma csupán 27 fő.

26 Más szepességi városokban is hasonló jellegű megemlékezések zajlottak. Batizfalvát, Felkát, Iglót írja. A következő szám Szepesszombatot említi. (*Szepesi Lapok*, 1894. április 1.) 1902-ben megveszerte nagy ünnepélyek Kossuth Lajos születésének százéves évfordulójára. (*Szepesi Lapok*, 1902. szeptember 28. 41. sz. vezércikk.) 1906-ban azonban Kossuth összes munkáját nem rendelik meg (180 korona). Szepesszombati Levéltár, városi iratok: nem feldolgozott anyag 1906–1907.

27 Kj. 1892, 62. sz. A községi óvoda 120–140 gyermekkel 1897-ben indul, először gyermekmenhelyként. A késmárki német óvoda egyébként már 1872. nyarán alakul (1945-ig működik), később pedig a késmárki Wein cég óvodáját hozzák létre 1909-ben, mely kb. 30 gyermeket gondozott.

28 Kj. 1896, 39/49/130. sz.

magyar hazához való határtalan ragaszkodásának” passzusát, melyet aztán az összes városi képviselő aláírásával látott el a nemzeti színekbe festett közgyűlési jegyzőkönyv-oldalon. Megszavazták az állandó gyermekmenedékház felállítását is, és elfogadták Dr. Hajnóczy József királyi tanfelügyelő ajánlatát a városi monográfia német és magyar nyelven való megírására, 500 forint ellenében.²⁹ Ez a munka azonban sosem készül el.³⁰ Ez után a díszközgyűlés a főtérre vonult, ahol egy fát millenniumi fává avattak, majd mindhárom felekezet istentiszteletén vettek részt a városban székelő hatóságok képviselőivel. Az istentisztelet után egy közel 200 forint költségű népünnepélyen vesz részt a város lakossága, s felhívták a polgárok figyelmét, hogy május 9-én az ablakaikat világitassák ki, „hazafias érzelmeik kifejezését adandó”.

Mi volt a helyzet a híres késmárki születésű főúrral, a róla elnevezett rendi felkelés vezetőjével, a rövid életű, 1682-es „Orta Madzsar”, azaz a felső-magyarországi fejedelemség vezetőjével, Thököly Imrével? Annak ellenére, hogy hamvainak hazahozatala a vizsgált korszakra esik, és az ünnepek is nagyszabásúak voltak, mégsem említhetőek egy lapon a Kossuth vagy az Erzsébet királyné tiszteletére rendezett megemlékezésekkel. Thököly hamvai hazahozatalának körülményei jól mutatják a város Thökölyhöz való viszonyát és a városi elit mentalitását. Először 1904-ben, Hartmann Izidor városi képviselő adta elő a város közönségének, hogy Ő felsége Ferencz József hazaszállíttatni rendelte nevezett hamvait Nikodémiából. Hartmann szerint a „minden magyar hazafias embernek szemében ereklye” veszélybe került, ugyanis az egyik vidéki lap szerint Eperjesre kellene elhelyezni a hamvakat. Ezért kérte a közgyűlést, hogy „hasson oda” ennek megakadályozására.³¹

A közgyűlés a következő ülésre tűzte a megvitatást, melyen a képviselőknek még a harmada sem jelent meg. Késmárknak ekkor mintegy 56 képviselője volt, és csak ritkán fordult elő, hogy több mint a fele hiányzott volna.³² Az alig egyharmadnyi megjelent képviselő hálafeliratot intézett a miniszterelnöknek ez ügyben.³³ Ennek a magyarázata

29 A korábbi monográfiák mind elavultak, Dr. Hajnóczy 20 ív terjedelmet vállal magyarul, Sauter Pál késmárki könyvnyomdász és lapkiadó pedig az 1000 példányt 760 forintért kinyomtatja, sőt németre le is fordíttatja, ha azt legalább 500 példányban kinyomják.

30 Bár 1908-ban Dr. Hajnóczy R. József királyi tanfelügyelő lőcsei lakos saját bevallása szerint már írja Késmárk város monográfiáját, és azt jövő év májusban ígéri. 1910-ben azonban hiába tudakozódnak utána a képviselő-testület tagjai. Csak azt lehetett tudni, hogy a 200 koronányi előleget felvette, a magától szabott határidőt nem tartotta, nem kommunikált, ezért a felvett összeget visszakérte a város. Hajnóczy ennek a határozatnak a felfüggesztését kérte, melynek folytán további haladékot nyert. 1911-ben Dr. Alexander Béla interpellációban kezdeményezte Hajnóczy írásbeli felszólítását, hogy az előleget fizesse vissza. A képviselő-testület viszont arra kérte meg Dr. Wrchovszky Ottó polgármestert, hogy csupán szóban kérje Hajnóczytól az előleget, és álljon el a munka megírásától.

31 Kj. 1904, 130. sz.

32 Ritkán, az esetek mintegy 15%-ában. Késmárk városának a korszak elején mintegy 45–47 képviselője volt a 6 évre választott és a virilista képviselőkkel együtt (akik közül három-hat látogatta a közgyűléseket), míg a korszak végére három lépcsőben, a lakosság fokozatos növekedésével arányosan 61-re nőtt. Az egész korszakban egyébként a legtöbb képviselő a millenniumi díszközgyűlésen, és a Poprád–Késmárk-vasút tárgyalásain jelent meg.

véleményem szerint igen egyszerű, Késmárk városának kapcsolata Thököly Imrével rendkívül rossz volt, és ennek az emléke fennmaradt a városi német elit gondolkodásában. A városi emlékezet megőrizte, hogy a Thököly család taszította a várost szabad királyi városból „félíg” földesúri igába, ahonnan csak nagy nehézségek árán tudta magát kiváltani. Nemhiába nevezte Nora Baráthová (Baráthová 2014.) Késmárk legsötétebb korszakának a Thököly család uralmát, a korábbi privilégiumok elvesztését és a szepességi német város szabadságának megnyirbálását két évszázad után sem feledte el. 1905-ben például egy festő bárónő fordul Késmárkhoz abbéli ajánlatával, hogy nagyformátumú festményeivel örökítené meg Thökölyt és Zrínyi Ilonát. A közgyűlés csak Thököly 70 x 80 centiméteres mellképét festeti meg, ám a város pénzből erre adakozni nem hajlandó, csakis közadakozási pénzből.

Ugyanebben az évben érkezett a leirat, hogy Késmárkra helyezik a hamvakat, ezt a közgyűlés egyszerűen csak „tudomásul vette”. Ez nagyon szokatlan, hiszen más hasonló eseménynél beszédek, ováció, hálafeliratok, vagy legalábbis azt a passzust találtam a közgyűlési könyvekben, hogy a város közönsége örömmel vette az ismertetett eseményt.³⁴ Természetesen a helyzet megváltott, mikor is a város közönsége érzekelte a helyzet országos súlyát.³⁵ Az általános hozzáállását azonban mi sem mutatja jobban, mint hogy a Thököly-hamvak Késmárkra helyezéséért közbenjáró országgyűlési képviselőt, Gyurgyán Aladárt utólag – és nem valamely lelkes képviselő javaslatára – a városi tanács sürgető javaslatára választották meg díszpolgárnak.³⁶ Dianiska Frigyes képviselő, a késmárki evangélikus lelkész szerint egyébként inkább Szepes megyei ünnepélyként kellett volna kezelni az ünnepséget, melynek nyitóbeszédére Kossuth Ferenc

33 Kj. 1904, 138. sz. A korszakban ehhez hasonló megjelenési arányt kevesebb mint egy féltucat-szor jegyeztem fel, azok is inkább az 1880-as években fordultak elő.

34 Kj. 1905, 206. sz.

35 Kj. 1906, 207. sz. A nagyszabású ünnepségen a városi polgárok díszőrséget szerveztek, melyhez Thököly-korabeli öltönyöket vettek fel. A kormány 20 000 koronányi ünnepségi segélye valóban országos jelentőségű napot sejtet, melyen részt vettek: 1. Wekerle Sándor miniszterelnök, 2. Kossuth Ferenc kereskedelemügyi miniszter, 3. Rosziny Béla m. kir. tanácsos, 4. Báró Prónay Dezső főrendiház tag, 5. Thaly Kálmán orsz. képviselő, 6. Burgán Aladár orsz. képvis., 7. Salamon Géza főispán, 8. Dr. Nosznóczy Lajos alispán, 9. A 6. hadtest parancsnoksága, 10. A kassai csendőrkerület parancsnoksága, 11. A Kassa–Oderbergvasút igazgatósága, 12. Szepesbéla város tanácsa, 13. Leibitz város tanácsa, 14. Az ág. hitv. líceum igazgatósága, 15. Az állami polgári felső kereskedelmi igazgatósága, 16. Az állami szövőipari iskola igazgatósága, 17. Az ág. hitv. polgári leányiskola és elemi igazgatósága, 18. A róm. kat. népiskola igazgatósága, 19. Az izraelita népiskola igazg., 20. A villamosmű igazgatósága, 21. A késmárki dalárdaegylet, 22. Leibitz dalárdaegylete, 23. Szepesbéla dalárdaegylete, 24. Késmárk tűzoltótestülete. Majd sorrendben tovább Szepesbéla és Forberg tűzoltótestülete, végül a sor a falusi tűzoltótestületekkel zárul. Figyelemre méltó, hogy a városi elit milyen sorrendet állított, egyrészt látható a helyi iskolák rangsorrendje, az egyletek és szervezetek úgymond presztízsszintje. Amíg a sorrend hatodik sorszámáig átiratilag, attól lefelé a polgármester vezetés mellett személyesen mondtak köszönetet, a helyi lapban pedig a város lakosságának mondtak testületileg köszönetet.

36 Kj. 1906, 100., 142. sz.

kereskedelemügyi minisztert kérte fel a polgármester által vezetett bizottság. Thökölyt Imre hamvai fölé 1907 és 1909 között építették fel a mauzóleumot.³⁷

A tér nemzetiesítésének egyéb, korra jellemző megnyilvánulásait, mint például történeti szobrok állításának nyomát vagy erre vonatkozó tervek Késmárkon nem találtam. Csupán egyetlen alkalommal, 1901-ben szavazott meg a város a Szepes vármegyével közösen felállított Vörösmarty Mihály-szoborra 20 korona anyagi segítséget.

Az iskola mint a magyar identitás reprezentációjának kiindulópontja

A magyar szabadságharc 50. évfordulójához közeledvén, Vrchovszky József vezetésével a líceumi tanulók kérték fel a városi képviselő-testületet, hogy a városi tulajdonú és bérelhető kávéházi termet a diákság által rendezett március 15-i táncmulatságra ingyen engedje át. A diákok városi pénzből szerettek volna fáklyákat rendelni, melyre a városi képviselők azonnal reagáltak, és saját pénzükből fizették azokat ki.³⁸ A következő tárgyalási pont – mintegy felocsúdvá, Kottler Sámuel felszólalása nyomán – került napirendre: Kottler felhívta a figyelmet arra, hogy a nemzet ötvenedik évfordulóját üli, méltó módon kéne azt megünnepelni.³⁹ A közgyűlés a polgármestert kérte fel javaslatételre, akinek a javaslata alapján Késmárk csatlakozott a két helybeli középiskola által rendezett fáklyás menethez, amit a város közkivilágítása követett. Másnap az összes tanuló felvonult a városháza elé, ahonnan a díszközgyűlés után testületileg járultak a városi előljárók a régi evangélikus templomba. Ezt követte a délután folyamán a líceumi tornateremben megtartott dísztornázás, este pedig a már említett táncmulatság a kávéházi nagyteremben. A díszközgyűlés egyúttal határozat hozott a helybeli szegény sorsú 1848–49-es szabadságharcban részt vettek számára állandó jelleggel utalandó segélyről.⁴⁰ A díszközgyűlésen elhangzott beszéd – melyet a városi ügyész, Kéler Pál tartott – mondanivalójának lényege a következőképp írható le: a más nyelviség „...ne romboljon, de forrassa össze e nemzetnek minden ajkú fiát, hogy naggyá legyen a nemzet.”⁴¹

Az aktív, magyar érzelmű diákok tehát nagy befolyással bírtak a helyi rendezvények szervezésében, ám egy visszaemlékezés szerint, mikor „elmennek az alföldi magyar fiúk karácsonyi vakációra, elhalkul a magyar szó, a magyar nóta idefenn”. (Oszvald 1944, 23. p.) A tanárok vagy a diákok által kezdeményezett nemzeti jellegű ünnepélyekre több hasonló példát is találtam.

Csakugyan, valószínűleg a magyar érzelmű líceumi diákok (és/vagy a bor) számlájára írható az alábbi, valószínűleg nemzetiségi élű eset. 1907-ben az egyik közgyűlési

37 Szepesszombati Leváltár – nem feldolgozott anyag, 1907. Szobrot Thököly Imrének! Felhívás. A bizottság elnökei: Dr. Neogrady Lajos Szepes vármegyei alispán, Dr. Vrchovszky Ottó polgármester, Dr. Tátray Gergely főorvos és ág. hitv. egyházfelügyelő, Dianiska Frigyes evang. lelkész.

38 Kj. 1898, 13. sz. (február 11.)

39 Kottler Sámuel az állami szövőipari szakiskola főfelügyelője volt.

40 Kj. 1898, 21. sz. 1899-re valósul meg havi három forintban.

41 Kj. 1898, 21. sz.

képviselő egy kérdést intézett a rendőrkapitányhoz, miszerint a március 15-i felvonulást szervező fiatalok a felvonulás alkalmával a menet közepéből „békés és csendes polgárok” ablakait kődarabokkal dobták be. Sajnos, egyebet az esetről, mint hogy „a rendőrkapitány erre az interpellációra pontról pontra megfelel, amit a közgyűlés tudomásul vesz[tt]” nem tudunk meg.⁴² Úgy tűnik, a diákok zokon vehették, hogy néhány városi [német, vagy feledékeny] polgár nem világította ki ablakait e neves eseményen.

A Szepességben számos nagy múltra visszatekintő iskola működött.⁴³ Valószínűleg a késmárki líceum is – amelyhez hasonló intézményből alig pár volt a Felvidéken a 18. végétől a 19. század derekáig⁴⁴ – az 1589-es lőcsei iskola Mylius rendszabálya szerint működött. E szerint a gimnázium nyolc osztályának harmadikában már latinul kellett a diákoknak beszélniük, és csupán negyedekig oktatták a vallást németül. Ha rajtakapták őket, hogy anyanyelvükön beszélnek, akkor bőr- vagy faszamarat (signumot) kellett viselniük, míg nem találtak valakit, aki hasonlóan vétett. Ha másnap reggel is még rajta volt a signum, akkor bottal verték el, esetleg meg kellett tanulnia fejből egy latin mondókát, grammatikai szabályt. A fenti szabályokat az 1703-as iskolaszabályok is lejegyezték. Az iskolaszabály kilencedik cikkelye így szólt: „Minden diáknak, melyek más városból vagy országból származnak, testvériesen kell viselkedniük, és nem szabad törődniük más nemzetiséggel vagy azt nevetség tárgyává tenni.” (Ctibor 1971, 4. p.) A szlovák történetírók szerint is „már a 18. század kezdetén szabállyá vált, hogy a szlovák diák a saját érdekében a helyi egyházi iskola után elment [...] valami magyar városkába [...] miután a magyart megtanulta, elment németre”. (Ctibor 1971, 6. p.) A magyar nyelv először a 19. század elején kezdett markánsabban megjelenni a Szepességben.⁴⁵

Sváby Frigyes írja, hogy a 19. század elején a helyi elit magyarul vagy nem tudott, vagy csak rosszul tudott. Azt már valószínűleg szépítésként tette hozzá, hogy szerinte a helyi német elit a 18. század letűnt nyelvét, a latint a póriának tartott tót és az [Habsburg] ellenségének tartott német nyelv helyett inkább a magyart részesítette előnyben. Az 1830-as években azonban már minden nemesi kúriában akadt egy hegyaljai magyar lány, így mindenki megtanulhatta a nemzeti nyelvet. Ez alól kivételt képeztek az 50 év körüliek vagy az öregebbek, de „Szepes megmagyarosodása igazában, úgy hogy valamennyi társadalmi rétegbe behatolt, mégis csak az új aerával, 1867-ben vette kezdetét [...] ettől kezdve észrevétlenül és pressio nélkül”. (Sváby 1901, 85. p.) Sváby ezt elsősorban a népiskoláinknak, középtanodáknak, apáca-, és később az állami leányiskoláknak, valamint Csáky Albin gróf főispánnak és nejének köszönte.

42 Kj. 1907, 69. sz.

43 Öt középiskola, három főgimnázium (lőcsei, iglói, késmárki) Podolinban algimnázium, Lőcsén főreál tanoda, Iglón állami tanítóképezde működött.

44 A Felvidéken a korabeli szóhasználatnak és a népszámlások statisztikai megközelítésének megfelelően Észak-Magyarországnak a Tisza jobb parti és a Duna bal parti 16 vármegyéjét értjük, természetesen a Csallóköz és a Bodroghköz nélkül.

45 Nem számítva a szepességi lándzsás falvakat, amelyek a kora újkorban veszíthették el magyarságukat. Sváby Frigyes Nagy Fekete Antalra hivatkozik a szlovák kutatók (pl. Nora Baráthová) által is elismert lándzsás falvak magyar eredetére.

A kiegyezés utáni Késmárk esetében jelenleg még feltáratlan az iskolaalapítások és átszervezések története. A továbbiakban ezért csupán azokról az iskolákról ejtek szót, amelyekben valamiféle nemzetiségi-kisebbségi ügyszöveghez kapcsolható információt sikerült találni. Általánosságban elmondható, hogy a korszak elején még főként német iskolákat a korszak végére igazi magyar érzelmű iskolákká alakították. Hajnóczy R. József, aki több mint 25 évig volt Szepes megyei tanfelügyelő, 1912-ben úgy nyilatkozott, hogy „az akkori idegenajkú iskolákban kezdik eredményesen tanítani a magyar nyelvet [...] megcsendül a magyar szó”. (Halmos 1913, 47. p.)

Hajnóczy a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület, a FMKE helyi választmányának ügyvivő alelnöke s egyben a Szepesmegyei Történelmi Társulat titkára is volt. A dualizmuskori késmárki diákság összetartásának jó mutatója, hogy az 1918-as fordulat után iskolától független diákszövetség jött létre, mely a két világháború között is aktívan működött.⁴⁶ Magának az oktatás nyelvének fokozatos változása kisebb-nagyobb nehézségekkel ment végbe. A helyi magasabb iskolákba magyar vidékekről tömegesen jártak diákok, egyrészt éppen a német nyelv elsajátításának a céljából. Néhol a helyi diákok és magyar vidékről származók nyelvtudásbeli különbségére való tekintettel két csoportra osztották a magyar nyelv tanítását. (Belóczy 1917, 7. p.) A késmárki középiskolák, mivel a diákok átlagban alig fele vagy harmada – a líceum esetében pedig alig ötöde vagy kevesebb – volt késmárki, első ránézésre nem alkalmasak a nemzetiségi viszonyok vizsgálatánál. Viszont ami a diákok és a főképp a késmárki német nemzetiségű, de magukat többnyire magyar érzelműnek valló tanárok tevékenységét illeti, azok már több említésre méltó etnikai és mentalitástörténeti információt rejtenek. Az egyszerű etnikai vizsgálatok esetében leginkább a helyi elemi iskolák a mérvadóak, azonban a három felekezeti iskola adatai közül csupán egy esetében maradtak fel felhasználható források.⁴⁷ Az alábbi táblázat az összes elérhető iskola adatait tartalmazza.

46 Kirsch 1928: a találkozókra több mint 400-500 volt diák járt. A diákszövetség 1943-ban is működik. Kirsch és Oszvald műve a diákszövetség kiadása is. A cseh megszállást csak említik, Oszvald 1944: „400 éves gurcolás [...] protestáns kezek hordták össze a köveket és most cseh megszállás melyről politikai okokból és politikát mellőzendő okokból írni nem lehet.”

47 Az 1900-as évek második felétől a városi honatyák törekedtek a helyi zsidó és római katolikus iskola egybeolvasztására. A két egyház rábólintott, a helyi evangélikus iskolaszék azonban ezt sokáig elutasította. Az egyesítést 1910-re sikerült tető alá hozni, 1913-ban pedig felépült az új, közös iskolaépület.

3. táblázat. A késmárki iskolák nemzetiségi és vallási adatai a dualizmusban⁴⁸

A késmárki Ág. Hiv. Ev. Népiskola			Polgári leány- iskola	Felső Ker. iskola	Ág. Hiv. ev. ker. Lyceum	Áll. Seg. Közs. Polg. Fiú Iskola
Mintavétel ideje		1895 – 1916	1895 – 1916	1892 – 1916	1866 – 1917	1911 – 1917
Mintavétel száma		5+1	5+1	1+1	6+1	1+1
Összes diákszám		1233	721	579	2132	281
Anyanyelv						
	Magyar	24,10%	26,80%	49,57%	40,62%	12,10%
	Német	73,70%	70,87%	32,12%	46,81%	77,94%
	Szlovák	1,10%	1,60%	18,13%	9,94%	3,91%
	Magy. 1914 után	19,80%	32,29%	56,02%	50,00%	8,81%
Vallás						
	R. kat.	14,44%	19,42%	28,84%	18,71%	26,33%
	Görögk.	0,81%	0,30%	1,38%	1,26%/2	0,36%
	Ág. H. Ev.	68,61%	40,92%	26,08%	49,20%	31,67%
	Ev. Ref.	1,30%	2,22%	9,84%	15,07%	2,49%
	Izraelita	14,52%	37,31%	33,33%	14,44%	33,45%
	Görögk.	0,00%	0,01%	0,35%	1,26%/2	0,00%
Városi		85,64%	57,59%	9,28%	20,97%	44,26%
Szepességi		na	na	22,16%	36,76%	33,61%
Idegen		5,92%	39,94%	68,56%	39,85%	13,93%

Figyelemre méltó, hogy némely késmárki iskolában még az 1890-es években is csupán a felekezeti hovatartozást jelölték. A táblázatban tehát a leginkább relevánsak az evangélikus népiskola adatai, melyben átlag 86% volt a városi tanulók aránya. E szerint a helyi német és a zsidó elit mintegy negyedrészenek már magyar volt az anyanyelve.

Az erkölcs, a fegyelem is rendkívül szigorúnak mondhatóak a késmárki iskolákban. A doktori disszertációmban vizsgált három város közül egyértelmű volt Késmárk elsősege e téren (Losonchoz és Besztercebányához képest). (Bóna 2017.) A rendtartási és fegyelmi szabályok között rendre megtalálhatóak voltak a vallási és anyanyelvi toleranciát hangsúlyozók. Előírták a kocsmák és kávéházak kerülését, tiltották az éjszakai vonatok elé való indokolatlan kijárást, este kilenc után, télen pedig este nyolc óra után lakáson kívül tartózkodni is tilos volt. (Belóczy 1896, 56. p.) Emellett a líceum diákjainak kötelező volt a nyilvános istentiszteleten való részvétel vasárnap és ünnepnapokon, kivéve a hideg téli hónapokban. Télen egy iskolai teremben gyűltek össze tanáraikkal, és istentisztelet mellett közös imát, éneklést tartottak s buzdító beszédeket hallgattak az egész korszakban. (Palcsó 1867, 9.; Karátsony 1908, 109. p.)

A magyarosodást többségében elősegítő és támogató tanári kar igyekezete ellenére számos iskolában okozott nehézséget a magyar nyelv ismeretének hiánya, „mert a beiratkozott tanulók majdnem kivétel nélkül német anyanyelvűek révén, s kik a magyar nyelvet legnagyobb részben meg sem értették”. (Belóczy 1896, 10. p.) Bár az iskolabi-

⁴⁸ Az iskolai értesítők adatellenőrzése során mintegy 0–2,5% hibahatárt találtam. Ezek a hibák valószínűleg tévedésből vagy az év eleji diáklétszám és a más időszakból nyert nemzetiségi adatokból adódhatnak.

zottság többször kimondta, hogy a helyi felső kereskedelmi iskolában a tannyelv német, ezt a törvény értelmében a kir. tanfelügyelőség nem engedélyezte. Hasonló cipőben járt a kereskedő és iparos-tanonciskola is, ahol a minisztériumi rendelet szerint magyarul is kellett volna tanítani, de a közgyűlésen a tisztán német tanítási nyelvet szavazták meg. A minisztérium „Késmárk város tanácsának, abbéli kérelmének, hogy a helybeli iparostanonc iskolában a tanítás német nyelven alkalmaztassák – helyt nem adott, hanem a magyar nyelven való oktatást rendelte el”. „A közgyűlés tudomásul vétetvén, szoros mihez tartás végett [...] másolatban a helybeli iparostanonc iskola bizottság elnökéhez kiadatni [rendelte].”⁴⁹ Kérvényezték, hogy a magyar nyelv tanítása által okozott költségtöbbletet a minisztérium fizesse ki.⁵⁰ Úgy látták, hogy a tanárok egyszerű fordítóká váltak, és csak fokozatosan javult a helyzet. A líceumban is „rendkívüli nehézséget okoz a vegyes ajkú (magyar, német, »tót«) tanulók tannyelvi tekintetben homogénné tétele [...] másrészt [...] a magyar ajkú tanulók a német nyelv elsajátítása végett keresik fel az intézetet” – írták 1893-ban. (Palcsó 1893, 206. p.)

Ami Késmárkon még csak-csak sikerült, a szepességi falusi iskolákban gyakorlatilag lehetetlennek bizonyult. Sváby Frigyes írta: „ne képzeljük, hogy a népiskolában behozott kötelező magyar oktatás a falusi nép magyarosodására bármi csekély befolyással volna.” (Sváby 1889, 7. p.) A magyar nyelv tanításának hiányosságaira Csáky Albin közoktatásügyi miniszter is felhívta a figyelmet, miszerint a líceumban „főleg ennek alsóbb osztályaiban a magyar nyelv tanítására kellő gond nem fordított”.⁵¹ A korszakban több nyoma is van a magyar oktatás sikertelenségének. A Szepes vármegyei tanfelügyelő szerint: „némely tanítók, rosszul értelmezik a törvényt és a tanítási eljárást [...] élettelen szóhalmaz birtokába juttatják [a diákokat], melyen a betanult nyelvtani szabályokkal uralkodni képtelenek.” Trogmayer Károly szerint pedig „az oktatás sarokpontját beszéd és értelemgyakorlatoknak kell képezniük”.⁵²

Az első késmárki iskolai magyar társaság a líceumban alakult meg. A késmárki líceumnak egyébként komoly könyvtára volt, mely több mint 15 000 kötetet tartalmazott, és 1810 és 1918 között a nyilvánosság számára is nyitva állott. A líceum önképzőkörének sok elődje volt: ilyen volt a *Magyar önképző társaság*, mely 1832-ben vagy 1833-ban alakult, és igen szigorú szabályok szerint működött. Minden felvételét kívánó tagnak úgynevezett próbamunkát kellett készítenie, s csak abban az esetben vették fel a társaságba, ha az jól sikerült. A tagság üléseit pontosan megtartották, felváltva munkálkodtak, műveket írtak, felolvasásokat tartottak és szavaltak. (Kovács-Hlaváts 1896.)

49 Kj. 1894, 28. sz. Szepesvármegye kir. Tanfelügyelőségének folyó évi 141. sz. értesítése.

50 Ennek összege az ipariskolában hetente és osztályonként 2-2 órában, összesen tehát 8 órában 315 forintot mint államsegélyt tett volna ki a város részére Kj. 1893, 146. sz.

51 1889. február. 18-án kelt, Csáky Albin közoktatásügyi miniszter Czékus István püspöknek írt levelét idézi: Palcsó 1893, 213. p.

52 Trogmayer Károly levele, kelt: 1885 szept. 15-én: „hivatalos irat a felkai egyházkerületi tanfelügyelőhöz”. (*Szepesi Lapok*, 1885. szeptember 20.)

1836-ban *Magyar Szónoklati Társaság* alakult, amelynek vezetését 1842-ben Hunfalvy Pál vállalta. 1858-ban Scholcz Frigyes vette át a vezetést, aki később a líceum magyar tanára lett. Ekkor került először diák a csoport élére. (Kovács–Hlaváts 1896, 11. p.) 1878-ben *Zsengék* címen szépirodalmi lapot is indítottak. A kör működésének előterében szerepelt a hazafiasság megünneplése, ennek érdekében szavalatokat szerveztek a március 15-i és október 6-i megemlékezésekre. Az év végén pedig elbírálták a tagok pályamunkáit, és a tagdíjból működő pénztár terhére jutalmat szavaztak meg a legjobb szerzőknek. A társaság ekkor már saját könyvtárral is bírt, amely az 1900-as évekre elérte a 2000 kötetet. (Kovács–Hlaváts 1896, 14–15. p.) A líceumi körben évente átlagban közel 20 gyűlést tartottak, és körülbelül 20-30 művet bíráltak. A tagok csak a felsőbb osztályok diákjaiból kerülhettek ki. Egészen az 1900-as évek végéig párhuzamosan léteztek Késmárkon a líceumban magyarhoz hasonló német önképzőkörök is, ám ezek fokozatosan megszűntek.

Magyar önképzőkörök egyébként szinte a minden elemnél magasabb végzettséget nyújtó késmárki iskolában működtek. A magyar önképzőkörök legfőbb célja általában „a hazafiúi érzés ápolása, mert a még tiszta s fogékony gyermeki lélekbe oltott hazaszeretet, gondos ápolás mellett oly terebélyes fává növekedhetik, mely ellenáll minden kísértésnek, minden viharak”. (Karátsony 1908, 59. p.) A szavalókör Karátsony igazgató szerint „hathatós pedagógiai eszköznek bizonyult, hogy további vezetése s fejlesztése csak gyümölcsöző s üdvös lehet, nagyobb részt idegen ajkú ifjúságunkra nézve”. (Karátsony 1908, 60. p.) A késmárki diákok visszaemlékezése szerint a *Kazinczy Kör* gyűlésein, a régi líceum legtágabb helyisége, az auditorium tömve volt. (Oszvald 1944, 17. p.) A gyűlések után az idősebb diákok Alexy bácsi – „az utolsó késmárki 48-as” – kocsmájában folytatták a vitát. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az önképzőkör által kiírt pályázatokra többnyire egy-egy, sokszor közös megegyezés után csak egy diák jelentkezett, sőt néha előleget is fizettek a kiírt jutalomból.” (Oszvald 1944, 23. p.)

Ezen önképzőkörök mellett az iskolai értesítőkből és egyéb forrásokban is megtalálhatók a késmárki polgárok, volt tanárok, hivatalnokok és vállalkozók által alapított ösztöndíjak leírása is. 1907-ben már több mint 23 ilyen, a líceum diákjai számára kiírt ösztöndíj volt, melyek az étkezési és a tandíj elengedésén felül álltak a szorgalmas diákok rendelkezésére. Ebből a huszonnégyből a döntő többség nagyon specifikus kritériumokat írt elő. Egy tucatot főképp vallási, nyolcat nyelvi, a többi pedig szociális vagy az egy tantárgyban elért eredmények alapján osztottak szét. Néhány ösztöndíjat a születési helyhez kapcsoltak. Besztercebányán például több volt a nyelvi alapú ösztöndíj, mint a vallási. A késmárki líceumban ötöt a szorgalmas evangélikus diákoknak, egyet evangélikus vagy református diákoknak, egyet pedig általában egy római katolikusnak adtak. További ötöt vallási különbségtétel nélkül, négyet pedig a jó magyar írásbeli dolgozatért vagy olyan nem magyar ajkúnak adományoztak, aki a magyar nyelv ismeretében előrehaladt. További egy ösztöndíj járt annak, aki német, görög, latin vagy főleg magyar nyelvben ért el eredményeket. Egy ösztöndíjat német pályaműre, egyet görög pályaműre osztottak ki. Egyet egy szegény diáknak adtak: amennyiben két hasonló sorsú, egyenlő körülmények között élő diák volt, akkor az izraelitát részesítettek előnyben.

A további ösztöndíjakat konkrét témaköri sikert elért, pl. a természettudományokban kiemelkedő vagy mindhárom nyelv ismeretében jártas diákok kaptak. Három nem besorolható általános ösztöndíj volt, ezek nem kívántak meg semmilyen vallási, nem-

zetiségi, szorgalmi magaviseleti szempontot. (Karátszony 1908, 67–71. p.) Egy újabb alapító – Hanvay Zoltán, aki 50. életévi évfordulójára ösztöndíjra alkalmas összeget helyezett el kamatoztatásra a líceumnál – inkább szociális alapon közelítette meg a kérdést: „miután a késmárki líceumban sohasem forgott fenn a hazafi szellem serkentésének szüksége, de szegény tanuló lesz mindig, míg a világ lesz...” (Karátszony 1908, 109. p.) Tehát mintha a korábbi 1894-es iskolakizárási esetet elfeledték volna, pedig az 1913-ban kipattant nemzetiségi élű eset pont ekkortájt volt kibontakozóban a késmárki középiskolákban.

Az ösztöndíjak mellett az ügyesebb diákoknak lehetőségük volt magántanítványokat is vállalni, ugyanis a városban erre volt igény. (Palcsó 1867, 11. p.) Ezenkívül a líceum rendkívüli büszkeséggel töltötte el a helyieket, rendkívül sok adományt kapott az iskola, az iskolai értesítőben mintegy tízoldalnyi az adományozó magánszemélyek és helyi cégek sora. (Palcsó 1867, 2. p.)

A magyarosodás lehetőségei a helyi német elit szemszögéből, egy sajtóvita tükrében

A *Szepesi Lapok* nyílt magyarosodás melletti állásfoglalása mellett kereste annak pontos mikéntjét is, ennek köszönhetően a lap különböző nézetek megvitatásának is színtere volt. A helyi elit korántsem volt egységes a magyarosodás kérdésében. A vitát 1888-ban egy nem beazonosítható szepességi plébános „*Hazafiság a germanizálásban*” című terjedelmes vezércikke indította el.⁵³ A plébános a modernizáció és a helyi nagyszámú középiskola hátrányaira mutatott rá, eszerint a szepességi németek hiába hazafiak, ha utódaik legnagyobb része tudományos pályára lép, és így széled szét a nagyvilágban. A helyben maradó lányok pedig ha nem akarnak „aggszüzeskedni”, s a szomszéd, jobbára „tót falvakból” származó férfikkal kelnek egybe.

A másik nagy probléma szerinte, hogy a helyi családok igen előzékenyek az új jövevényekkel szemben, és igyekeznek annak szlovák nyelvét törni, hiszen „a tót köztudottan csökönnyösen ragaszkodik nyelvéhez”. A harmadik nyelv, a magyar megjelenése a cikk írója szerint tovább ront a helyzeten, ugyanis a német nyelv pozícióját rontja. Emellett a magyarosodás és azon belül a magyar nyelv tanításának látszateredményeit kritizálta, mivel hiába hangos itt-ott a közélet „a falusi tót helyeken” bekövetkező nagy eredményekről, „egy-egy magyar imának elhadarása, nótának eléneklése, vers elszavalása, egy betanított magyar mondóka elrecitálása minden más lehet, csak magyarosítási eredmény nem”. Szerinte tehát a germanizálás állhatja útját legsikeresebben a szlavizmusnak, mert bár a pánszlávizmus a megyében elenyésző, a mindenáron való magyarosítás nemcsak hogy nagyobbreszt veszendőbe torkolló törekvés, hanem a szlavizmus térfoglalásának is az egyik legbiztosabb útja.

Konkrét példaként Igló városát hozta fel, melynek úgymond mindene megvan, kitűnő értelmisége, iskolái, hivatalai, de feltette a kérdést: magyarosodott-e Igló? Mivel még az 1830–40-es években „töretlen német, és e mellett fanatizmusig magyar érzel-

53 A *Szepesi Lapok*, 1888. január 29. és 1888. február 5. vezércikkei (Str.-ként írta magát alá)

mű. Aki tót volt, az ott akkoriban számba nem vett elem volt. [...] és mivel majdnem mindenki tudományos pályára megy [ment], az iparosság, az tót lesz”. Az érvelésének utolsó pontján megkérdi, hát nem volna e továbbra is üdvös német szóra küldeni a Szepességbe a szülőknek gyermeküket.⁵⁴

A következő számban az első reakció néhány idegen kifejezéssel megtoldott naiv okoskodásnak titulálta a cikket, és bár tényként ismerte el a szepességi városok elszlovákosodását, feltette a költői kérdést: „hát kevésbé hazafias érzelmű lett-e ennek következtében ezen városkák bármelyike is?”⁵⁵ Felhívta a figyelmet arra is, hogy az ilyen érvelés rosszat szül és ellenszenvet ébreszt a szlovákokkal szemben. A szerkesztő azonban védelmébe vette a vitaindítót, mivel szerinte azért van a sajtó, hogy lehetőség legyen a szabad véleménynyilvánítására, és ez a „hazafi” (értsd: a vitaindító) más megyében már bizonyított.⁵⁶ A vitaindító válasza sem maradt el, melyben ismét hangsúlyozta, hogy a Szepességben alig van magyar elem, a német jó alap volna a „tótság németesedéséhez, hiszen ma már csak a történész tudja melyik volt valamikor német falu, [...] városaink is félig tótok”. De a gyáripar is kevésbé örvedetes számára, hiszen a kisiparos nem szállhat vele szembe, és hovatovább az „urambátyámság” is elterjedt, a mesteremberek mind úri pályára adják fiaikat, üresen állnak a műhelyek, lenézik már a kétkezi munkát. A vitaindító úgy vélte, ez is érthető, hiszen „ma már mindenkiből lehet kellő szorgalommal miniszter”. A németek elvándorlása tehát nagy probléma, mert a „tót” is lehet jó „hazafia”, de mégiscsak hamarabb hozzáférnek a nemzetiségi izgatók, és szomorúan konstatálja, hogy a „szepesi németiségnek nincs elég ereje az ellenállásra”.⁵⁷

A következőkben egy másik vitázó *Magyarosodás a Szepességben* címmel kívánta kifejezni véleményét. Kiemelte az elért eredményeket: a magyar tanácskozási nyelvet néhány városban, az évi négy istentiszteletet Iglón, a magyar fürdővendégeket Poprádon, Felkán és Tátrafüreden. Lándzsát tört a magyarosodás missziószerűsége mellett – mely szerinte magától indult meg a Szepességben –, de kiemelte, hogy az anyanyelvétől senkit sem szabad megfosztani. Véleménye szerint a németiség valóban nem tud ellenállni a tót nyelv elhatalmasodásának most, hogy két nyelv terjedésével száll egyszerre szembe. A germanizálásban azonban nem látott jövőt, ha a „tótság”, eddig nem németesedett el, akkor most sem fog. Inkább magyarrá kell őket tenni, valotta. A szerkesztő ismét kommentálta a cikket, és a vitaindító abbéli állítását támadta, mely szerint a magyarosítással csak szemfényvesztés folyik, és az iskolákat hozza fel ellen példának. „Az idő és a korszellem sietve haladnak előre. Egy század múlva lehet a Szepesség vagy magyar, vagy tót lesz.”⁵⁸ A szepességi tanítók nevében Münnich Károly a *Magyar szó a népiskoláknak* c. válaszcikkében kikérte magának azokat a

54 *Szepesi Lapok*, 1888. január 29. és 1888. február 5.

55 *Szepesi Lapok*, 1888. február 19.

56 *Szepesi Lapok*, 1888. február 19. A szerkesztő megjegyzése: „A vitaindító cikkirő hazafiságához kétség sem fér.”

57 *Szepesi Lapok*, 1888. február 26. Vezércikk.

58 *Szepesi Lapok*, 1888. március 11. Vezércikk.

súlyos vádak, melyek szerint a magyar nyelv oktatásával valós sikereket nem érnek el. Münnich szerint a néptanítók napszámhoz hasonlóan terjesztik a magyar nyelvet, és a szerző nem ismeri a mai viszonyokat. Münnich azt javasolta a vitaindítónak, hogy vegyen részt a szepesi tanítók egyesületének közgyűlésein. Azt azonban Münnich is elismerte, valóban nagyon nehéz elvárni, hogy a tanulók rendesen bírják a magyart. Ezt nem tartotta lehetetlennek, de ehhez több óraszámot tartott volna üdvösnek, hiszen nem minden szülő tudja gyermekeit magyar szóra elküldeni az Alföldre cserediáknak.⁵⁹ A sajtóvita jól mutatja a helyi elit nézeteit, érveit és lehetőségeit a magyarosodást illetően a 19. századvégi Szepességben.

Közösség, erkölcsi normák, rendeletek

A kora újkori protestáns német etika és a zárt közösségű életmód hatása még tetten érhető a 19. század végi Késmárkon. Az újság és a hivatali iratok lapjai nem hemzsegnak gyilkosságoktól, rablásoktól, ám vagyon elleni büntett, a lopás vagy sikkasztás itt is gyakran előfordult. A városi, hivatali, rendőrségi, valamint egyéb forrásokat végigkutatva megállapítható, hogy összességében a klasszikus nemzetiségi kérdés a városi ügyintézésben gyakorlatilag meg sem jelent. Az ügyintézésben a város gazdasági ügyei, úgymint a helyi téglagyár és más üzemek, a különböző bérbeadások, a malom- vagy az italmérési jogok, az erdőgazdálkodási ügyek szerepeltek a legmarkánsabban. Ezek mellett többet foglalkoztak más erkölcsi ügyekkel, a gazdaság fellendülésével és a vidéki munkások számának növekedésével, amiként – a korszak második felében (Vö. Szűts 2012.) – a munkásmozgalmi, szociáldemokrata mozgalmak is egyre inkább előtérben kerültek.

A mindenkori alispán és a polgármester közötti levelezésekben azonban, a további vizsgált városokhoz hasonlóan, itt is prioritást élvezett a nemzetiségi ügy, és a sajtóban is nagyobb figyelmet szenteltek a kérdésnek. Mindez arra utal, hogy a nemzetiségi problémák kezelése – a belügyminisztériumi leiratok mellett – valószínűleg itt is főként informális keretek közt, a szóbeli utasítások, beszámolók szintjén történt. Tehát a város „német származású, de magyar öntudatú magyar” és szlovák közössége közti láthatatlan határvonalak nem feltétlenül jelentek meg a hivatalos városi ügyvitelben, azok többnyire megmaradtak a személyközi kapcsolatok szintjén.

Az elérhető iratokból, városi közgyűlési jegyzőkönyvekből, és a bizottsági ügyvezetésből nyilvánvaló, hogy a kiváló magyar nyelvtudás bizonyos pozíciókban létszükség volt. Ugyanis ahhoz, hogy a jegyzők a német tanácskozási nyelvet azonnal le tudják fordítani és írni, a legmagasabb szintű nyelvtudás volt szükséges. Ami viszont a városi albizottságokat illeti, azok a dualizmus végéig megmaradtak a német nyelvű adminisztrációnál, csupán a város felé irányuló felterjesztéseiket írták néha magyarul. A fokozatos magyar nyelvű ügyintézés bevezetésénél semmilyen ellenállásra utaló nyomot nem találtam. Lássuk tehát, milyen nyelvű volt a hosszú 19. századvégi késmárki elit:

59 *Szepesi Lapok*, 1888. március 18. Vezércikk.

3. táblázat. Késmárk szabad királyi város alaprajstroma: (az esküdtzéki szolgálatra képesített férfiak számára az 1907)⁶⁰

Az országban használatban lévő nyelvek közül	magyar-német-tót	magyar-német	csak magyar	csak német	csak tót	német-tót
melyiket beszél?	163	51	11	1	-	-
melyiket használja túlnyomóan?		6	117	102	-	1
melyik az anyanyelve?		-	82	136	8	-

Az esküdtzéki szolgáltra képesített férfiak mindegyike, tehát 226 fő írásban bírta a magyar nyelvet, ami pedig a beszédet illeti, csupán egy illető vallotta azt, hogy csak németül tud. Szlovákul mintegy 70%, németül pedig több 95% tudott. Ez azt jelenti, hogy gyakorlatilag csak azok nem tudtak németül, akik az elmúlt pár évben kerültek Késmárkra. A szlovák nyelv több mint kétharmados ismerete szintén jól jelzi a környék szlovák többségét és annak városi jelenlétét. Ennél sokkal érdekesebb adat a nyelvhasználat, azaz melyik nyelvet használták gyakrabban. A csak magyar nyelv használata nem sokkal előzi meg a németét. A táblázatban egyedüli német-szlovák kétnyelvűként a késmárki fűrésztelepes szerepelt. Ő valószínűleg a munkájából kifolyólag sokkal gyakrabban érintkezett a falusi szlovák favágó és fakereskedő vagy a helyi német iparosréteggel.

Jól mutatja a társadalom zártságát és a közösség összetartozását, hogy nagyjából a 1880-as évekig közgyűlésileg és nyilvánosan is kihirdették, ha egy a város kötelékébe tartozó helybeli polgár oklevelet szerzett, legyen az akár orvosi, akár szülésznői. A városi alkalmazásban hosszú évig dolgozók özvegyeinek szociális jellegű kérvényeit általában azonnal vagy bizottsági véleményezés után elfogadták, és állandó járadékot utaltak ki a kérelmezőnek. „Romlásra az egyszerű életmódú s jó erkölcsű helybeli lakosság keblében [...] kevesebb inger adatik.” (Palcsó 1867, 9. p.) Erkölcsi romlás és az attól való óvás szinte mindig felmerül a forrásokban, legyen ez akár generációk közötti különbség vagy az egyéb változást kísérő jelenségek következménye. Az 1880-as évek végén az éjjeli őrséget a személy- és vagyonbiztonság romlása miatt két személlyel szaporítani kellett, mert megszorodtak a lopások, és egy rablás is előfordult.⁶¹ 1889-ben a városi rendőrséget is újjászervezték. Az öt városi hajdú helyett három hivatali szolgálta, és az éjjeli őrség helyett nyolc rendőrkáplár vette át a közbiztonság felügyeletét.⁶² Az ipar fejlődése, a

60 Szepesszombati Levéltár, Késmárk város anyaga – nem feldolgozott anyag, 1906–1907, 1906. Csak németül beszélt egy magyar királyi adóellenőr. Csak magyarul egy főgimnáziumi tanár, egy ált. szakiskolai tanár, általános polgári iskolai tanár, csizmadiamester, magyar királyi adótárnok, posta- és táviratist, bordélyház-tulajdonos, polgári iskolai rajztanár, felső kereskedelmi iskolai tanár, kovácsmester, posta- és táviratellenőr. Túlnyomóan németül és szlovákul a fűrésztelepes beszélt. A nyolc, magát szlovák anyanyelvűnek valló lakos közül három római katolikus káplán vagy plébános, egy-egy személy pedig művészeti iskolai művezető, vasúti pénztáros, mozdonyvezető, ügyvéd és női szabó volt. További idegen nyelveket, mint a francia és angol nyelvismeretet nem jegyeztem.

61 Kj. 1888, 157. sz.

62 Kj. 1888, 159. sz., 1889 februárjában valósulnak meg az intézkedések. A rendőrkáplárok fizetése havi 20, a rendőrsztrázsamesternek havi 30 forint járt + hazai gyárból származó, helyi kereskedő útján vásárolt egyenruha, kard, puskaszurony és csákó.

modernizáció a lakosságszám növekedését hozta magával, ami sok új idegent hozott a városba, akikre már nem hatott a helyi közösség morálja és életmódja.

A koldusok száma is nagyon megszorodott az 1880-as években, a városi képviselő-testület ezért el akarta törölni a koldulási engedélyt, mivel egyre több nem késmárki koldult a városban. Emellett az alkohol is mind nagyobb problémákat okozott, bár rendkívül jövedelmező is volt a városnak. A városban működő haszonbérleti rendszerben például 1500 forintba került a fűrészmalom, az italmérés 600 forintba, de a pálinkamérésre 10 000 forintos pályázatok is érkeztek. A környékbeli földműveslakosság, melynek az új, ipari munkáslét – vagy annak hiánya – csalódást okozott, inkább Amerikába ment: „aki nem mehet betegség vagy kor végett, Amerika láz epeszti és jobbára pálinkás-kupicában keresi a gondúzt.” (Sváby 1901, 60. p.)

Egy késmárki értelmiségi asszimilációs életpályája

A Késmárkkal kapcsolatos személyi fondoknak csupán töredékét őrzik Szepesszombatban, a hagyatékok és az összeállított személyi anyagok a Lőcsei Levéltárban találhatóak. A vizsgált korszakra mintegy négy tucat késmárki személyiséget találtam Lőcsén. Nora Baráthová a *Késmárki személyiségek* című kötete és a saját kutatásaim alapján mintegy tucat, a kritériumoknak megfelelő, Késmárkhoz – is – köthető személyiséget sikerült azonosítanom. (Baráthová 2014.) Legtöbbjük azonban csupán itt tanult, vagy itt született és ezt követően elköltözött. A Szepességre jellemző migráció – szinte kivétel nélkül – minden ide köthető személyiséget érintett. Pár személy pedig nem közvetlenül a városhoz kötődött, hanem Szepességhez. Igyekeztem olyasvalakit választani, aki életének java részét Késmárkon töltötte. Így esett a választásom dr. Alexander Bélára.

Alexander Béla késmárki születésű volt, és iskoláit is – az egyetem kivételével – Késmárkon végezte. A budapesti orvosi egyetem abszolválása után Késmárkon vállalt orvosi állást. Személyi anyaga mintegy hat folyóméter, és mintaszerűen rendezett. Sajnos naplót nem írt, de magánleveleit, cikkeit, iratait, verseit, családi iratai és visszaemlékezéseit megőrizték az utóknak.⁶³ Alexander Béla tehát a naplón kívül megfelelő követelményeknek: a vizsgált városból vagy annak környékéről származik, ő maga ott szocializálódott, és ott is tevékenykedett. Az Alexander család tipikus szepességi német famíliának mondható, annyi kivétellel, hogy római katolikus családról van szó. Apja, Alexander Ignác Késmárk polgármestere is volt.⁶⁴

Ebből a korszakból az összes családi levelezés, hivatalos okmány és irat német nyelvű. Alexander Béla 1857. május 30-án született Késmárkon. Az elemi és a líceumot is szülővárosában végezte. Egyedül a líceum második osztályát végezte Miskolcon, mégpedig a magyar nyelv tanulása végett, mint ahogyan az akkor szokás volt.⁶⁵ Líceumi bizonyít-

63 A lehetséges jelöltek egyike sem írt naplót vagy nem kötődött kellőképpen Késmárk városához.

64 Alexander Béla anyai és apai ágon is valódi tősgyökeres késmárki családból származik, melynek ősei egészen a korai 1700-évekig datálhatóak.

65 Lőcsei Levéltár, fond A-BA 2 karton inv. 20. Kézirat: „Életrajzomat”

ványai alapján magyar nyelvi tudása először „dicséretes”, majd a harmadik osztály után „első osztályú az elsők között” volt.⁶⁶ 1875-ben az ún. Szitányi-féle ösztöndíjra jelentkezett Budapestre, melyet kitűnő jegyei mellett szegénységével indokolt: „[...] mellékelem szegénységi bizonyítványomat melyből kitűnik, miszerint atyám vagyontalansága következtében engem nem képes kitartani és így magamra vagyok hagyatva.”⁶⁷ A mintegy 250 koronányi ösztöndíjat el is nyerte.⁶⁸ Ezután több ösztöndíjra is jelentkezett, melyekre kiváló érdemjegyei és a feljebb idézett szegénysége alapján pályázott.

Az orvosi egyetemet Budapesten végezte, ahol 1876 és 1883 között tartózkodott. Évfolyamának egyik legtehetségesebb orvostanhallgatójaként már 1879-ben nagy sikert ér el, egyik nyertes pályamunkája ugyanis megjelent az *Orvosi Hetilapban* is. 1881-ben nevezték ki orvossá. Ekkor még az egyetemen maradt másodtanársegédként, és tanítást is vállalt. 1882 októberétől már első tanársegéd volt az orvosi tanszéken, „míg anyagi körülmények kényszerítettek a budapesti orvosi egyetemet elhagyni és Késmárk szülővárosomban letelepedni, mint gyakorló orvos”.⁶⁹ Egy másik dokumentum szerint szülei, pontosabban apja kívánságára érkezett haza. Már az egyetemen is „mint vagyontalan kénytelen voltam szabad órámban tanítással foglalkozni”. Feljegyezte az ösztöndíjakat, amelyeket elnyert. Ez a tény mai szemmel nehezen értelmezhető, ugyanis apja polgármesterként valószínűleg jelentősebb vagyonnal és kapcsolati hálóval rendelkezett. Lehetséges, hogy az apa úgy vélte, fiának a saját lábán kell megállnia, ugyanis csak így lehet valóban sikeres.

Hazaérkezése után szinte azonnal tiszteletbeli városi főorvosnak választották. Ezt követően két év múlva megnősült. Feleségével, Irena Schwarzal való kapcsolatáról és a házasságról nem sok derül ki az iratokból. Visszaemlékezéseiben csak egy mondat szól róla.⁷⁰ Vagy a szakmai sikereit, kutatómunkáját tartotta mérvadónak, vagy úgy vélte, a családi élet bensőségei nem tartoznak a külvilágra.⁷¹ Feleségétől öt gyermeke született, Erzsébet 1887-ben, Matild 1880-ban (később apja nyomdokaiba lépve orvos lett és Budapesten élt) Ágnes 1891-ben, ifjabb Béla 1895-ben és Imre 1902-ben.⁷²

Gyermekeinek okmányai magyar nyelvűek. Már négy saját gyermeke volt, mikor két további gyermeket, gyámkinvezési okmány szerint, gyámként „elfogadott”.⁷³ Lánya

66 Lócsei Levéltár A-BA 1 karton inv. 1-8 líceumi bizonyítványai

67 Lócsei Levéltár A-BA 1. 1875. november. 13.: Budapesti egyetemi Tanácsnak

68 Valószínűleg tévedés, ugyanis a koronát csak 1892-ben vezették be. Ebből is látszik, hogy csupán visszaemlékezésről van szó...

69 Lócsei Levéltár A-BA.

70 Elza Schwarz (szül. 1868-ban), aki a 1880-as évekbeli késmárki polgárnagy lánya, magyarul és németül is írt. Szakácskönyvében német és magyar jegyzetek váltakoznak, barátnőivel azonban főképp németül levelezett. Alexander Béla fondja tartalmazza apósa, a polgármester németül írt verseit is, melyek némelyike a helyi lapban, a *Karpaten Postban* is megjelent.

71 Lócsei Levéltár A-BA 2 karton inv. 20. Kézirat: „Életrajzomat”

72 Lócsei Levéltár A-BA 3 karton, Családi adatok

73 Lócsei Levéltár A-BA 1 karton inv. 9-10-11. 1901. november 30. Késmárk város árvaszéke: Mihályik Pál és Mihályik Károly késmárki lakosokat. „Elfogad”, mert ki lett nevezve az árvaszék által gyámnak. Ugyanitt 1901. 375 sz.

visszaemlékezése szerint azonban – melyet egy, az apjának szervezett esten olvasott fel – mindig talált időt családjára, meséket, történeteket mondott gyermekeinek. Odafigyelt gyermekei tanulmányaira és időtöltésére. Nyáron nekik és a környék fiataljainak úszásleckéket adott. Feleségével is kitűnő volt a kapcsolata.⁷⁴

Ennek ellenére úgy vélem, hogy megfeszített munkatempója miatt a háztartás és a gyermeknevelés inkább a nála tíz évvel fiatalabb feleségére hárult. A kutatóorvos halála után – az örökösödési ügye kapcsán – a késmárki ügyvéd, Dr. Mattyasovszky Elemér több levelet is küldött Alexander Béla feleségének, Alexander Elzának.⁷⁵ Ez a levelezés hol német, hol magyar nyelvű, sőt ez a kettőség a monarchia felbomlása után is megmaradt, a késmárki bank például 1923-ban is hol németül, hol magyarul ír a családtagoknak.

A kutatóorvos a szélesebb közösség érdekeit is képviselte, ugyanis számos közegészségügyi javaslat fűződik nevéhez a városi közgyűlésben. Ilyen volt például a csatornázás korszerűsítése, a városi vezetékes víz bevezettetése, a városi park vízellátása, zöldövezet bővítése a Jeruzsálem-hegyen stb. Emellett a lövészegylet, a vadászegylet és a szépítőegylet tagja is volt. Fejlett szociális érzékét a félárvák befogadása mellett a Magyarországi Munkások Rokkant és Nyugdíj Egyletének tagsága is bizonyítja. Dr. Alexander Béla a helyi FMKE választmány tagja is volt, ám hagyatékában semminemű erre vonatkozó irat vagy visszaemlékezés nem található.⁷⁶

Úgy látszik, a késmárki kutatóorvost nem igazán érdekelték a nemzetiségi jellegű ügyek, többes kötődését teljesen természetesként érzekelte. Családjában németül beszéltek, ő maga csupán az elemi iskolában találkozott először a magyar nyelvi környezettel. A tíz-tizenegy éves Béla Miskolcon kiválóan elsajátította a magyart, így további iskolai tanulmányai során már semminemű nyelvi problémája nem akadt. Leveleit a címzettől függően németül és magyarul írta. Anyjával, apjával és feleségével németül kommunikált.⁷⁷ Orvosi jegyzetei – nyilván a szaknyelv magyarul való tanulása következtében – magyar nyelvűek.⁷⁸

Némely, vélhetően publikálásra szánt kézírata vegyes, ám főképp német nyelvű. Egyik barátja levelében „Scepusiai szigorú medvének” nevezi őt.⁷⁹ Jobbára a dr. Alexander Bélának címzett levelek maradtak fent, ám pedáns ember lévén egy-két fontosabb levél esetén három piszkozatot is készített, mielőtt a végleges verziót postázta volna. Ezek a piszkozatok fennmaradtak.

Apósához hasonlóan azonban a szépirodalomra is talált időt, kéziratban több száz verset hagyott az utókorra az 1877 és 1915 közötti időszakból. Versei a helyi lapban, a *Karpaten Post*ban is megjelentek 1914. augusztus 6-tól 1916-ig. Verseit kivétel nélkül a

74 Lőcsei Levéltár A-BA 5 karton, beazonosítatlan emlékbeszéd. Szlovák és magyar nyelven egyaránt gépelve.

75 Lőcsei Levéltár A-BA 24 karton inv. 213-165 Késmárk, 1916. október 9.

76 Lőcsei Levéltár Szepesi Lapok 1895. december 8. – december 22. – FMKE névsor

77 Lőcsei Levéltár A-BA 2 karton inv. 18

78 Lőcsei Levéltár A-BA 1 karton inv. 9-11

79 Lőcsei Levéltár A-BA 2 karton inv. 18

helyi, szepesi német nyelvjárásban írta. Tematikájuk főképp a természethez és a Szepességhez kapcsolódik.⁸⁰ A háború kitörését követően az akkor már Budapesten élő kutató szociális tekintetből háborúellenes verseit olvashatjuk a *Karpaten Post* címlapján.

Az is kiderül, hogy miképp határozta meg saját magát, illetve melyik nyelvet használta a dualizmuskori Késmárkon. Úgy nyilatkozott, hogy személy szerint legtöbbit a német nyelvet használta, az anyanyelve pedig szintén a német volt.⁸¹ Egy ízben Apponyi Albertnek is írt, méghozzá egy 1907-es berlini konferencia ügyében, megköszönve a kapott úti segélyét. Három piszkozatot is készített, és a negyediket küldhette a miniszternek.⁸² Ez ugyan formális köszönőlevél, de úgy vélem, ha valaki teljesen elutasította volna azt, amit az aktuális kormány képvisel, ettől a levéltől eltekintett volna, csakúgy, mint a FMKE-tagságtól.

A korszakban mindenütt jelen lévő nemzeti szellem csupán egyetlen baráti levélben köszön vissza. A levél egyik bekezdésében megkéri közeli ismerősét, hogy megjelenés előtt álló, a kéz csontvázáról szóló dolgozatának bevezetőjét nézze át, és „ha lenne benne valami »magyarellenes« – töröld ki...”⁸³ A levél azt követően hamar témát változtatott, és a barát válaszát már nem őrizte meg az orvos személyi anyaga.

Szakmáját odaadással, sőt önpusztító módon végezte, ugyanis míg nappal orvosként rőtta a rideg időjárású Késmárk utcáit, és a szegényeket ingyen kezelte, éjszaka sokszor kutatásaival és cikkeivel foglalkozott. Bár barátai figyelmeztették az önpusztítás káros hatásaira, valódi kutatóként e figyelmeztetéseket nem szívlelte meg. Ha ideje engedte, szabadidejében kertészettel foglalatzkodott. Különösen megnőtt kutatói kíváncsisága a Wilhelm Röntgen által felfedezett, akkor még X-sugárnak nevezett technológia iránt.⁸⁴

Szakmai és kutatói érdeklődése mellett Alexander tagja volt a helyi Szepesi Orvosok és Gyógyszerészek egyletének, sőt annak tevékenységében aktív szerepet is vállalva ő szerkesztette az egyesület évkönyvét. A helyi szakmai tudományosság művelése mellett az egylet az ő kérésére 1896-ban megvásárolta azt a kezdetleges röntgenkészüléket, mely az ő további szakmai pályáját meghatározta. Az új készülék az orvoskutató figyelmét teljesen lekötötte. Tucatszámra írta a cikkeit, publikációit, képeket készített és tucatszámra látogatott meg Európa-szerte. Innentől kezdve legtöbb publikációja német volt, ám több magyar cikke is megjelent. A személyi fondja, melyet ő maga és a családja gyűjtött, mint már említettem, markánsan a kutatói életpálya, a szakmaiság köré épül fel. Kutatásai során próbálta bizonyítani, hogy az akkor még X-sugárnak nevezett eszköz nem árnyékképet, hanem valódi képet készít. Állította, hogy a sugár eltéríthető, elhajlítható és van reflexiója. Ezt csak halála után bizonyították be. Kutatási

80 Lőcsei Levéltár A-BA 24 karton Inv. 120 sig 15137 / A-BA 22 karton INV. 157 1877-1915

81 Szepesszombati Levéltár, nem feldolgozott anyag, 1906–1907, 1906. Késmárk szabad királyi város Alaprajstroma szerint: (az esküdtszéki szolgálatra képesített férfiak számára az 1907. szolgálati évre) Állami egyenes adója évenként 735,99 korona.

82 Lőcsei Levéltár A-BA 2 karton inv. 18

83 Lőcsei Levéltár A-BA 2 karton inv. 18

84 Lőcsei Levéltár A-BA 2 karton inv. 20. Kézirat, ismeretlen szerző írja róla.

területe az ízületek csontosodása és az embriók fejlődése volt. A röntgensugár káros hatásairól a kezdeti korszakban nem volt a kutatóknak tudomásuk, így ő sem védekezett ellenük. Alexander Béla személyes tragédiája, hogy legfiatalabb gyermeke, Imre mentális fogyatékossgal jött világra, ugyanis az apa fia embrionális fejlődésének követése során túl gyakran tette ki sugárzásnak feleségét.

1907-ben az egyetemi központi röntgenintézet vezetője lett és Budapestre költözött. Itt is halt meg, 58 évesen influenzában, de Késmárkon temették el. Alexander Béla családi és személyi hagyatékát megvizsgálva arra a következtetésre jutottam, hogy a tősgyökeres szepességi német orvos – FMKE-tagsága ellenére – érzéketlen volt a nemzetiségi problémákra, és egyfajta modernizációs szükségességnek tekinthette. Kétségtelen, hogy a túlzott nemzeti agitációt érezte, ám gond nélkül összeegyeztethetőnek vélte német származását és magyarságát az egy politikai nemzet értelmében.

Összegzés

Milyen is volt Késmárk város etnikumainak együttélése a 19. és a 20. század fordulóján? A szakirodalmat és az Eperjesi Levéltár szepesszombati és lőcsei fiókjának Késmárkra vonatkozó forrásait elemezve elmondható, hogy a vallás még mindig fontosabb tényezője volt a régi városi elit formálódásának, mint az anyanyelvben és kultúrában megfogható nemzetiség. Késmárkon nemcsak az izraelita, hanem a római katolikus egyház és az evangélikus hívek között is előfordultak nézeteltérések. Nemzetiségi tekintetben az izraelita lakosság egy része a növekvő számú betelepült hivatalnoki és üzleti réteggel együtt fokozatosan a magyar kultúra fogyasztójává és létrehozójává is vált.

A magyarosodó német evangélikus elit konfrontálódott a gazdasági érdekeit egyre inkább veszélybe sodró, jobbra csak a magyarosodás kérdésében egyetértő neológ izraelitákkal. A magyarosodás a korszak végére lassanként Késmárk város lakosságának mintegy harmadát érintette. A késmárki elitnek ez a része a vallási megosztottságon túl új egységesítő erőt láthatott a magyar nacionalizmus terjesztésében, hiszen az egy politikai nemzet definíciója itt korántsem zárta ki magából a más nyelvű és etnikumú elemet.

Más szavakkal, az egységes politikai nemzetként való értelmezése Késmárkon a vizsgált időszakban még nem jelentett teljes szakítást a multietnikus helyi városi közösség multikulturalizmusával, soknyelvűségével. Tény, hogy a magyar nyelvűség minden területen igen gyorsan hódított teret, de a német és részben a szlovák nyelv is végig jelen volt a város nyilvános nyelvhasználati színterein. A helyi, nemzetiségileg öntudatos szlovák réteg erőtlenség és kisszámú volt, támogatás híján nem tudta tevékenységét kellőképpen kifejteni.⁸⁵ A város iparosítása a környékbeli falvakból több száz szlovák

85 *Szepesi Lapok*, 1887. szeptember 11. Vidonyi József a „mi tótjainkról” írott cikkében a szlovákok magyar nyelvismeretének lassú terjedése miatt aggodalmaskodott: „Hűségeselek, igénytelenek, a kolomposokra nem hallgatnak, hiszen templomaikban s elemi iskoláikban a maguk nyelvén tanulhatnak, bár a városainkban [...] a kenyeret nyújtó polgárság nyelvének megtanulására nagyobb gondot fordíthatna, egy kissé jobban alkalmazkodhatnának a viszonyokhoz.”

munkást és iparoscsaládot vonzott a városba, így a szlovákok aránya is növekedni tudott. A német elit emellett megosztott volt. Aktívabb fele nagyfokú kooperációt mutatott a magyar nemzetállami törekvések beteljesítésével, másik, kisebbik fele pedig passzivitásba fordult, jobbára német nyelvű tudományos publikálással foglalkozott. A betelepülő szlovákok így nem két, a saját és a magyarhoz hasonló alkalmazkodási stratégia közül választhattak, hanem háromból. A legtöbb szlovák etnikumú egyén tehát úgy döntött – pontosabban szólva legtöbbjük esetében nem tudatos választásról volt szó –, marad szlovák gyökereiknél.

Irodalom

Levéltári és statisztikai források

Országos Széchenyi Könyvtár (OSZK), Mikrofilmtár, FM3/969 1, *Szepesi Lapok*, 1885–1919.

OSZK, Iskolai értesítők, Késmárk. (1866–1919)

http://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozponti_statistikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/ Letöltés: 2016. május 2.

http://sodb.infostat.sk/SODB_19212001/slovak/1930/format.htm, Letöltés: 2016. május 2.

<http://telepulesek.adatbank.sk/> Letöltés: 2016. május 2.

Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Poprad. (ŠAP PAP) Magistrát Mesta Kežmarok Ig-111, lg 112, *Popularis Ignobilium 1810–1918*.

KSH Könyvtár, magyar statisztikai évkönyvek

http://konyvtar.ksh.hu/index.php?s=kb_statistika Letöltés: 2014. október 2.

Népszámlálási digitális adattár, (<http://konyvtar.ksh.hu/neda> Letöltés: 2014. május 14.)

<http://konyvtar.ksh.hu/neda/a111126.htm?v=pdf&q=SZO%3D%28beszterczeb%C3%A1nya%29&s=SORT&m=294&a=rec#pg=397&zoom=f&l=s>

<http://konyvtar.ksh.hu/neda/a111126.htm?v=pdf&q=SZO%3D%2822BESZTERCZEB%C3%81NYA%22%29&s=SORT&m=1&a=rec#pg=94&zoom=f&l=s>

Štátny archív v Prešove – Špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči – Eperjesi Állami levéltár, Szepesi Levéltár Lőcse (ŠAP ŠPS LE) fond A-BA 2 karton inv. 20. Kézirat „Életrajzomat”

Közlemények Szepes Vármegye Múltjából. Folyóirat. Szerk: Dr. Fröster Jenő vármegyei levéltárnok, IV. évfolyam, Lőcse 1912.

Összefoglaló munkák, monográfiák

Ablonczy Balázs 2010. Legitimitás és mítosz között. A két világháború közötti magyarországi menekült egyesületek emlékezetmintázatainak lehetséges tipológiája. *Limes*, 21. évf. 4. sz. 57–67. P.

Baráthová, Nora a kol. 2014. *Život v Kežmarku v 13. až 20. storočí. [Élet Késmárkban a 13. századtól a 20. századig]* H.n., Jadro.

Baráthová, Nora 2014. *Osobnosti Kežmarku 1206 – 2009*. Kežmarok, Jadro.

Belóczy Sándor (szerk.) 1917. *A késmárki állami felső kereskedelmi iskola értesítője 1916/17-iki tanévérről*. Késmárk, Sauter Pál nyomdája.

Bóna László 2017. A nemzetiségi viszonyok változásai a magyar–szlovák kontaktzóna kiválasztott városaiban a dualizmus idején. (Gazdasági, politikai, demográfiai, társadalomtörténeti elemzés). Témavezető: Pap József. Eger. Doktori értekezés, kézirat

Buzinkay Géza 1993. *Kis magyar sajtótörténet*. Magyar Elektronikus Könyvtár. <http://mek.oszk.hu/03100/03157/03157.htm> Letöltve: 2013. április 13.

- Dr. Bruckner Győző 1926. *A Szepesség múltja és mai lakói*. Budapest, Királyi magyar egyetemi nyomda.
- Dr. Bruckner Győző–Bruckner Károly 1912. *Késmárki Kalauz*. Késmárk.
- Ctibor, Tahy (zodpovedný redaktor a kol.) 1971. *Národnobuditeľské tradície Kežmarku /Pavol Jozef Šafárik/. [Késmárk nemzetébresztő tradíciói]* Bratislava, Osvetový ústav.
- Demkó Kálmán (szerk.) 1889. *A Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve*. Ötödik évfolyam, Lőcse.
- Demkó Kálmán 1895. *Bevezetés A Szepesmegyei Történelmi Társulat 12 évi működésének ismertetése*. I. kötet, Lőcse.
- Gottas, Friedrich 2006. *Zur Geschichte der Deutschen in der Slowakei, Beiträge zur Kulturgeschichte der Deutschen in der Slowakei*, (Hg. Jörg Meier), *Studien zur deutsch-slowakischen Kulturgeschichte 1*. Berlin, 9–55. p.
- Uő 2012. *Die Zips. Geschichte, Kultur, Besonderheiten*. In Fazekas István (Hg.): *Die Zips – Eine kulturgeschichtliche Region im 19. Jahrhundert. Leben und Werk von Johann Gensich (1761–1823)*. Wien, Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, 9–20. p. (A kötet digitálisan is elérhető <https://core.ac.uk/download/pdf/83656363.pdf>).
- Uő 2019. „Unser Leib ist in der Zips, unser Herz in Budapest“ – Prozesse der Magyarisierung bei den Zipser Deutschen im . Jahrhundert. In *Diversität und Konflikt im 19. und 20. Jahrhundert*. Regensburg, Pustet, 47–56. p.
- Halmos Andor 1913. *Dr. Hajnóci R. József kir. tanácsosnak: Szepes-vármegyében huszonöt évig: kir. tanfelügyelőként működése ünnepére*. Lőcse.
- Jankovič, Vendelín 1974. *Spišská historiografia. [Szepességi historiográfia]* Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo, N. P. Košice pre odbory kultúry ONV Poprad, Spišská Nová Ves a Stará Ľubovňa.
- Kaľavský, Michal 1993: *Národnostné pomery na Spiši v 18. storočí a v polovici 19. storočia. [Szepes vármegye nemzetiségi viszonyai a 18. és 19. század első felében]* Bratislava.
- Kalmár Elek (szerk.) 1909. *Emlékkönyv. A szepesmegyei történelmi társulat fennállásának huszonötödik évéről. 1883–1908*. Lőcse.
- Karátsony Zsigmond 1908. *A késmárki ág. Hitv. evang. kerületi Liceum 1907–08-ik tanévi értesítője*. Késmárk.
- Kirsch Jenő 1928. *Késmárki Diáktalálkozó Emlékkönyve*. Budapest.
- Kovács Imre–Hlaváts Andor 1896. *Ifjak Zsengéi: A Késmárki Evang. Lyceum Önképzőkörének Emlékkönyve*. Késmárk.
- Korabinsky, Johann [Korabinszky János Mátyás] 1786. *Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*.
- Otčenáš, Michal 1995. *František Víťazoslav Sasinek. (Príspevok k jeho životu a dielu.) / [František Víťazoslav Sasinek. Adalék életéhez és művéhez]* Košice, Slovo.
- Oszwald György 1944. *Késmárki Diákok*. Budapest.
- Palcsó István 1867. *Értesítvény a Késmárki Ág. Hitv. Evang. Egyházkerületi Lyceumról az 1866/7./iki tanévben*. Kassa.
- Palcsó István 1893. *A Késmárki Ág. Hitv. Ev. kerületi Lyceum története*. Késmárk.
- Sváby Frigyes 1889. *Szepes megye*. Felolvastatott a Magyar Tudományos Akadémia statisztikai és nemzetgazdasági bizottságában 1889. április 29-én. Budapest.
- Sváby Frigyes 1901. *A Szepesség lakosságának sociologiai viszonyai a XVIII. és XIX. században*. Lőcse, Szepesi Történelmi Társulat kiadása.
- Szűts István Gergely 2012. *A szepesi menekültek sajtója 1920 és 1944 között*. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 14. évf. 1. sz. 23–34. p.
- Varga Bálint 2014. *Vármegyék és történettudományi reprezentáció a dualizmus kori Magyarországon*. *Történelmi Szemle*, LVI. évf. 2. sz. 179–202. p.
- Zmátlo, Peter 2005: *Kultúrny a spoločenský život na Spiši v medzivojnovom období. [Kulturális és társadalmi élet a kétháború közötti Szepességben]* Bratislava, Chronos.

LÁSZLÓ BÓNA

ADAPTATION STRATEGIES AND ASSIMILATION CAREERS OF INTELLECTUALS. PATTERNS OF ETHNIC HISTORY OF KÉSMÁRK IN THE PERIOD OF DUALISM

This study examines the ethnic changes of Késmárk (Kežmarok, Käsmark) during the Period of Dualism. In the course of my research, I tried to map the operation and contemporary situation of the town in a complex way. The extremely voluminous source material did not allow me to present Késmárk from all aspects, therefore the present study details only about the nationalization of the space under Dualism, the local historical society, local schools, and the state of community norms. The study also includes a career of an intellectual, his professional adaptation—assimilation. The limited amount of personal resources is intended to present the adaptation of perhaps a typical Zipser German intellectual to the prevailing circumstances and conditions at all times.

LISZKA JÓZSEF

A füles fotel

Periferikus gondolatok Magyar Zoltán magyar történeti
mondakatalógusa kapcsán

I.

Attól, hogy nem tudok tojást tojni, még meg tudom állapítani, melyik tojás záp. Ennek a G. B. Shawnak tulajdonított bonmot-nak a szélárnyékában már többször előfordult, hogy menedéket keressek, viszont Magyar Zoltán mostani gigászi produkciója elbizonytalanít.¹ Azok a bizonyos agarak elcsendesítetnek, hátrébb parancsoltatnak, hiszen óriási, már-más csillagászati számokat mondhatnak most itt oldalakról, típusokról, feldolgozott mondaszövegekről, s ezek mind azt támasztanák alá, hogy olyan emberfeletti munkáról van szó, amelyre ez idáig még senki nem vállalkozott (a közeljövőben nem is fog), tehát (tisztán teoretikusan mondva) Magyar Zoltán munkája egyszerűen nem tudhatna olyan rossz lenni, hogy ne legyen mégiscsak megkerülhetetlenül jó. Mindamellett nem gondolnám, hogy vitákat nem fog kiváltani, mert meggyőződésem, hogy a magyar és a nemzetközi szövegfolklorisztika van olyan erős, hogy érdemi disputákban vigye előbbre a diszciplína ügyét.

1 Amiről a komáromi Etnológiai Központ által 2012-ben rendezett, *A közép-európai folklorisztika időszerű kérdései* című konferencián Magyar Zoltán egy előadás keretében nagyívű és szinte hihetetlen terveként számolt be, majd az Etnológiai Központ évkönyvében nyomtatásban is közreadott (A történetimonda-hagyomány klasszifikációs lehetőségei a recens folklórgyűjtések tükrében. *Acta Ethnologica Danubiana* 15, 2013, 99–109. p.), mára megvalósult. Mégpedig egy tizenkét kötetes monstrum formájában. Magyar Zoltán: *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2018. I. Alapítási mondák (347 p.); IIa. Hősök, történelmi személyek 1. Nemzeti hősök (519 p.); IIb. Hősök, történelmi személyek 1. Nemzeti hősök (457 p.); III. Hősök, történelmi személyek 2. Tematikus csoportok (354 p.); IV. Háborúk, harcok, szabadságharcok (547 p.); V. Legendák (Vallásos témájú mondák) (618 p.); VI. Bűn és bűnhődés. 308 p.; VII. Betyármondák. Betyárok és más törvényen kívüliek (846 p.); VIII. Kincsmondák (460 p.); IX. Egyéb földrajzi és történeti jellegű mondák (519 p.); X. Motívumindex és bibliográfia (892 p.); XI. A magyar történeti mondák rendszere és tagolódása (480 p.) ISBN 978 963 662 951 90

Jelen közleményben a katalógus egyes helyeire való hivatkozás a szövegben, zárójelen belül történik. Római szám jelzi a kötet-, majd kettősponttal elválasztva arab szám a hivatkozott oldalszámot.

Más összefüggésben írja Esterházy Péter, ha jól rémlik, a hagyománnyal kapcsolatban (jusst sem nézek utána, keresse, akit érdekel), szóval Esterházy hasonlata jut az eszembe, ha szemem előtt ellebeg, mit lebeg! elvonszolódik a tizenkét súlyos kötet (hónapok óta velük élek ugyanis, s ez az ellebegés biciklizés, autózvezetés közben is elő szokott fordulni). Szóval már a látvány arra predesztinálja az opust, hogy az csak olyan lehet, akár a *csülök gombóccal* vagy a *füles fotel: nagy és nehéz*.² Recenzeálási kötelezettség ide, recenzeálási kötelezettség oda, ember nincs, aki ezt az elsőtől az utolsó oldalig elolvassná. Nem is arra van. Hogy mit lehetne vele műfajilag (ismertetés-műfajilag) kezdeni, eszembe jutott megboldogult régészlényem. Az, hogy miként dolgozik az archeológus (fogalmam sincs, hogy ma hogyan, azt tudom mondani, hogy akkor, negyven éve, térségünkben mi volt az általános gyakorlat). Szóval több fázis van: az első, a *terep bejárása*. Ennek lényege, hogy egy kiszemelt területet, lehetőleg szántás után, s még jobb, ha a terepbejárás előtt egyszer még meg is ázott (hogy miért, válasz a szerkesztőségben), szóval az ilyen, mondjuk gabona vagy kukorica alá szántott területet a régészek, régészstanhallgatók gondosan bejárnak, keresztül-kasul besétálnak, s a szántásban található, emberi kéz nyomaira utaló agyag-, kerámia-, csont-, kő-, fémdarabokat összegyűjtögetik. A nap végére a zsákmány mennyiségéből és minőségéből már szépen látszódik, hogy egy valamikori (még az is, hogy nagyjából mikor!) emberi megtelepedés helyszínén vagyunk-e vagy sem. Amennyiben az első feltételezés látszik beigazolódni, s ha egy archeológiai alap kutatás anyagi feltételei is adóttak, következik az egy vagy több *kutatóárok* meghúzása. Ennek értelme, hogy a feltételezett telephelyről afféle metszet készüljön. Már egy jól elhelyezett kutatóárok megmutatja a telephely két szélét, s azt, hogy azokon belül mire számíthat a szakember (háymaradványok, szemetesgödrök, sírok stb.) Majd, ha megfelelően izgalmasnak tűnik ez az eredmény, és a munka folytatásának további pénzügyi feltételei is adóttak, következhet a *szisztematikus feltárás*. Ami, jó esetben, az egész egykori településkomplexumot a felszínre hozza.

Nos, mivel egy könyvismertetésnek azért, ahogy arra kedves szerkesztőm tapintatos óvatossággal és barátságosan felhívta a figyelmemet, vannak terjedelmi korlátai, én most ezeket a régészeti metaforákat követve, az első két fázis (imitált) elvégzésére vállalkozom. Először végezzünk egy terepbejárást, lapozgassuk a könyveket, ismerkedjünk a mű tartalmával, olvassunk bele, próbáljunk képet nyerni szerkezetéről, kiterjedéséről stb. Majd húzzunk egy kutatóárkot, azaz egy adott részterület aspektusából készítsünk metszetet, mintegy kipróbálva, hogyan tud ez az egész a valóságban, a gyakorlatban működni.

2 Lemértem a könyveket. Miközben teszegettem őket az állómérlegre, eszembe jutott, megéremelném, hogy most akadjon be a derekam. Aki ilyen fölösleges munkára hajlamos! No, az eredmény: 11,1 kg. Nagyjából. A mi mérlegünk ugyanis érző, hangulatember. Ha ráállok és nincs jókedve, akkor azt mutatja, hogy 106. Ettől egy kicsit, nem nagyon, elkeseredek, majd (nem tudom, miben bízva) fél óra múlva ismét ráállok. És akkor (közben nyilván megsajnál az áldott lélek) az eredmény 101. Akárhogy is, Magyar Zoltán súlyos műve önvédelmi fegyverként sem utolsó. Az egri nők (hogy a történeti mondák témájától annyira azért ne kanyarodjunk el) a forró víz és az olvasztott szurok mellett eredménnyel vethették volna be a bástyákra felkapaszzkodó kopasz török fejek ellen.

II.

(*Terepbejárás*) Indulás előtt, mielőtt körbejárnánk a terepet, nem árt tudni, kinek a földjét tapossuk. Ismerkedjünk meg tehát a gazdával.³ Aki a magyar szövegfolklorisztika afféle hangyába oltott tücsökje. Nem csak szorgalmasan gyűjtöget, hanem muzsikál is. A most szóban forgó teljesítményét megelőzően (pontos számot nehéz mondani, hiszen ez percről percre változik, értelemszerűen: emelkedik) 87 (igen: nyolcvanhét!) önálló kötetben adta közre különféle, alapvetően szövegfolklorisztikai jellegű gyűjtéseit, illetve a rokon témakörökben mozgó munkáit.⁴ Alapító szerkesztője a *Magyar Népköltészet Tára*, a *Documentatio Folkloristica* és a *Documentatio Epica* szövegfolklorisztikai kiadványsorozatoknak. 2011 óta szerkeszti a Magyar Tudományos Akadémia (mai nevén) Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézete (mellesleg két és fél évtizede munkahelye) évkönyvét (*Ethno-Lore*). Végigkutatatta az egész magyar nyelvterületet, tehát a szlovákiai magyar tájakat is.⁵

A továbbiakban pedig nézzük a jelen írás ürügyéül szolgáló munkát. Először a mennyiséget, ami a belé fektetett időt, munkát, energiát (pénzt!) is érzékelteti. A 10 kötetesre tervezett katalógus valójában 12 kötetnyi lett. Amint az alighanem már a fentiekből is kiderült, már kézbe venni is kellő elszántság kell hozzá: B4-es méretben, kemény kötésben mindösszesen 6.347 oldalon terpeszkedik, és egyszersmind bújik meg itt adatok tömkelege. Összesen 112 ezer mondaszöveg, ami mintegy félmilliónyi forrásból bányászatott elő (nyilván ugyanaz a szöveg több forrásban is előfordul, tehát akkor lényegében félmillió variánsról beszélhetünk? Ez nem teljesen világos számomra). Ha most azt állítaná a recenzens (tehát én), hogy a csaknem hat és fél ezer oldalt végigol-

-
- 3 Vö. *Teremtő népi képzelet. Magyar Zoltán néprajzkutatóval beszélget Szegedi László.* Budapest, Kairosz Kiadó, 2015.
 - 4 A most szóban forgó munka irodalomjegyzékében a következő kiadvány még nem szerepel, de tartalmilag már nyilván beledolgozta a szerző. Magyar Zoltán: *Népköltészeti gyűjtés 2. Népmondák.* Budapest, Kairosz, 2018. /*Documentatio Folkloristica*, II./
 - 5 Jelen írás megjelenési helye talán indokolja, hogy a szlovákiai magyar vonatkozású munkáira konkrétan is hivatkozzam: *Torna megyei népmondák.* Budapest, Osiris Kiadó, 2001 /*Magyar Népköltészet Tára*, I./; *A mindentudó fű. Zoborvidéki mondák és hiedelmek.* Dunaszerdahely, Liliium Aurum Könyvkiadó, 2002; *Bucsek József mesél. Kiskovácsvágási mesék és mondák.* Debrecen, Debreceni Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, 2004 /*Gömör Néprajza*, LIX./; *Népmondák Medvesalján.* Dunaszerdahely, Liliium Aurum Kiadó, 2006; *Három szem klococska. Egy gömöri pásztor hiedelemvilága és történetei.* Budapest, Európai Folklor Intézet–Gondolat Kiadó, 2006 [Varga Norberttel közösen]; *Amikor még szűk vót a világ... Mondák és hiedelmek Fülel vidékén.* Dunaszerdahely, Liliium Aurum Kiadó, 2007 [Varga Norberttel közösen]; *A Rétiember. Bodrogközi népi elbeszélések.* Dunaszerdahely, Liliium Aurum Kiadó, 2009; *Két tornai népi énekes. Tornagörgői és lucskai népdalok, népballadák.* Perkupa, Galyasági Településszövetség, 2009; *Bebek juhász kincse. Népmondák Rozsnyó vidékén.* Dunaszerdahely, Liliium Aurum Kiadó, 2011; *Torna felé vezet egy út... Torna megyei népballadák.* Budapest, Balassi Kiadó, 2011 /*Magyar Népköltészet Tára*, XI./; *Ortutay Gyula zoborvidéki folklórgyűjtése.* Közreadja Magyar Zoltán és Varga Norbert. Budapest, Balassi Kiadó, 2018 /*Magyar Népköltészet Tára*, XVII./

vasta, akkor nyilván nem mondana igazat. Az ilyen jellegű munkáknak van hosszabb-rövidebb bevezetése (bevezető kötete), lehet összegzése (összegző kötete),⁶ egyébként meg használni kell őket, keresni bennük. Egy jó katalógusban az ember olykor ugyan nem találja azt, amit keres (pedig benne van), viszont több tucatnyi olyanra bukkan, amit nem hogy nem is keresett, de azt megelőzően még létezéséről sem volt tudomása. De ne fussunk előre, nézzük először a fogalmi és módszertani kereteket (amelyek persze nyilván össze fognak majd nőni a gyakorlati haszon mérlegelésével).

Az első körben tehát általános, inkább elméleti, de a praxisban nagyon is megmutató kérdéseket vetek fel. Noha Magyar Zoltán megkísérli meghatározni, hogy mit ért a *történeti monda*, azon belül a *magyar történeti monda* alatt, maga a kiadványban követett gyakorlat ezt nem tükrözi vissza maradéktalanul. További megjegyzéseim lényegében ezt a problémakört feszegetik majd, a magyar nyelvterület rántothús-szeletét főleg fentről (értsd, hogy elrontsam a szóképet: északról) kóstolgtatva.

Számomra zavaróak a kötetek első és hátsó előzéklapjaira rakott térképek. Az előbbiek a történeti Magyarországot mutatják „1900 körül” (minden egyes kötetben ugyanazt), feltüntetve a korabeli megyebeosztást. Nos, az mindenki számára nyilvánvaló, maga a szerző is több alkalommal hangsúlyozza (pl. I: 21; XI: 103, 185), hogy ez az államképződmény etnikailag korántsem volt homogén,⁷ tehát egy etnikailag és nyelvi-leg behatárolt munka (*magyar történeti mondák*) esetében az ilyen térkép legalábbis félrevezető. Szerencsésebb lett volna a történeti Magyarország valamelyik közismert etnikai térképét (pl. a Réthey Ferenc-, Teleki Pál- vagy a Kogutowitz Károly-félet) tenni oda sorvezetőként. A hátsó előzéklapokon szereplő térkép nem hogy rendben van, de rendkívül hasznos is, legfeljebb a feliratot bővíteném, merthogy a természetföldrajzi

6 Mivel nem reguláris könyvismertetés ez, legalább jegyzetben utalni kell arra, hogy ennek a vállalkozásnak nincs külön bevezető kötete, hanem az elsőhöz (*Alapítási mondák*) tartozik egy, viszonylag rövid, általános bevezetés, amely lényegében a katalógus használatának gyakorlati útmutatóját tartalmazza. Itt derül ki az is, eléggé elrejtve, hogy a munka két szakmai lektora Keszeg Vilmos és Szemerényi Ágnes volt (I: 54). A tematikus kötetek sorát a típus- és motívumindexet, a magyar és a nemzetközi anyag összefüggésrendszerére rámutató konkordanciajegyzéket, valamint az összesített irodalomjegyzéket tartalmazó kötet (X.) követi. A monográfia-szerű zárókötetben (*A magyar történeti mondák rendszere és tagolódása*) a szerző tudománytörténeti, elméleti-módszertani, műfajelméleti kérdéseket taglal, a magyar anyagot széles nemzetközi összefüggésrendszerbe helyezi, majd szól annak történeti, területi és tematikai tagolódásáról.

7 1900-ban az ország nemzetiségi összetétele, a nagyobb számú nemzetiségeket tekintve a következőképpen nézett ki: magyarok – 8 651 500 (51,4%), románok – 2 798 600 (16,6%), szlovákok – 2 002 200 (11,9%), németek – 1 999 100 (11,9%) stb., tehát az ország lakosságának szűk fele nem magyar nemzetiségűnek vallotta magát. Vö. Kollega Tarsoly István főszerk.: *Magyarország a XX. században II. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság*. Szekszárd, Babits Kiadó, 1997, 154. p. Lásd még: Magyar Zoltán: *A Magyar Történeti Mondák Archívuma. Egy tudományos szintézis adatbázisának objektív feltételei*. In Jakab Albert Zsolt–Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2018, 217–229. p. [főleg 222–223.]

kép mellett további információkat is közvetít, hiszen a fontosabb tájegységek, kistájak elterjedését, előfordulási helyét is mutatja.

A tizedik kötet (*Motívumindex és bibliográfia*) irodalomjegyzéke élén egy rövid perex olvasható, amelynek első mondatából megtudjuk, hogy „az itt közölt lista a magyar néprajztudomány [kiemelés tőlem – L.J.] eddigi legteljesebb mondai tárgyú bibliográfiája.⁸ Az összeállító szándéka szerint minden olyan publikációt felölel, amelyben magyar nyelvű és/vagy magyar vonatkozású,⁹ történeti monda témájú/jellegű folklórszöveg, szüzsé, adat szerepel...” (X: 689). Ami „a magyar néprajztudomány eddigi legteljesebb mondai tárgyú bibliográfiája” kijelentést illeti, az nyilván úgy is van. Sőt még annál is több ez a jegyzék, hiszen számos olyan tételt sorol fel, amelynek lényegében semmi kötődése a „magyar néprajztudományhoz”, legfeljebb a történeti Magyarország okán, területileg ehhez a földrajzi térséghez kapcsolható. Ilyen a szlovák nyelvű bibliográfiai egységek egy része, de nyilván a német, román stb. nyelvű publikációk zöme is inkább összehasonlító anyagként, semmint a magyar mondaanyag forrásaként, forrásközléseként értelmezhető. Na, mármost kérdésként vetődik fel, lehet-e a területi elvet (történeti Magyarország) nemzeti kérdésekre (pl. magyar történeti mondák) kiterjeszteni?

A nemzeti vagy nemzetközi kérdésvetetésnek esetünkben két vetületét látom. Az egyik az általánosabb, ha úgy tetszik (bár nem az!) teoretikusabb problémafelvetés. Noha (a virtuális) nemzeti térfélen már a kérdés megfogalmazása is erős ellenszemet (és -szenvet) vált(hat) ki, elmondom a véleményemet. A szöveges folklór, megfelelő distanciából szemlélve nemzetközi. Amennyire meg tudom ítélni, esetünkben alapvetően eurázsiai. Kijelentések szintjén ebben nincs vita a folklorisztikában, a jelen írás tárgyául szolgáló munka is többször említi (hangsúlyozza?) ezt (XI: 126, 151). Kissé közelebb hajolva a jelenségkomplexumhoz láthatjuk, hogy a nemzeti nyelvek ezt a nemzetközi anyagot színezik, fűszerezik, s még közelebb hajolva érezkelhetünk regionális, majd lokális jegyeket is. Sőt, családi vonások is léteznek, csak nem szoktunk ezekkel foglalkozni. Néhány generáción át élő családi legendáriumok, saját használatú anekdoták, szóláshasonlatok ott vannak a familiáris mindennapjainkban, s amelyeket mindösszesen fél- vagy egytucatnyi ember ért. De ők igen! (Például: „*Nem fázik a Mártika fülecskéje*”, „*Mennyi varjú!*”, „*túró*” stb.). Rendszerűen van Magyar Zoltán hatalmas munkájának a címe, de azért azt tudatosítanunk kell (illene), hogy *A magyar történeti mondák katalógusa* megnevezésben a magyar alatt a „magyar nyelvű” értendő. Vagy mégsem? És itt jutottunk el a nemzeti vagy nemzetközi problémakör másik vetületéhez. A történeti Magyarország területén feljegyzett mely történeti mondákról beszélünk? A szerző ad rá, több helyen is választ: a magyar nyelven lejegyzett vagy magyar vonatkozású szövege-

8 XI: 352–417. Az egyes oldalakon található bibliográfiai egységek számát átlagolva az irodalomjegyzék egészen biztosan több mint 1300 tételt tartalmaz.

9 Hozzáteendő (és a gyakorlatban ez nyilván így is történt), hogy a *történeti Magyarország területén lejegyzett magyar vonatkozású történeti mondákról* beszélünk. Ausztriában, Bajorországban, Csehországban, Hessenben (és nyilván még számos más térségben is) élnek (éltek) az adott nemzeti nyelveken magyar vonatkozású történeti mondák, amelyek viszont nem részei ennek a katalógusnak. Bár, ha lúd, legyen kövér, akár lehetnének is...

ket számítja ide, illetve értelemszerűen (?) az annak idején vélhetően nem magyarul elhangzott, de magyar nyelven publikált textusokat (l: 25).¹⁰

Konkrét példa is hozható, számos, ami felveti a kérdést: mit tekintünk magyar történeti mondának. Hogy mitől történeti (miközben ugyanolyan joggal egy hiedelemmonda-katalógusban is szerepelhetne, és sok esetben szerepel is), ezt a problematikát, ahogy a műfaji (mese, monda, ballada stb.) határokat most nem feszegetném,¹¹ viszont a *mitől magyar* kérdését felvetném.

A történeti mondák datálást illetően úgy gondolom, hogy mivel a folklórszöveg hosszabb távú fennmaradását óhatatlanul kell, hogy írásos rögzítések is támogassák (mert különben akár a sugdolódzás játékban az eredeti tartalom néhány száz és nem több mint ezer év! alatt egyszerűen elkopna, eltűnne), nehéz honfoglaláskori vagy Szent István-kori mondákról beszélni.¹² Igen, ilyen tematikájúakról lehet, de azt is tudatosítva, hogy ezek már az írásos rögzítés, iskolai oktatás, telekommunikáció révén történt újramegtanulások, nem pedig egy elképzelt egyenes ági szájhagyomány lenyomatai.

Az inkább többet markolni, mint kevesebbet, hogy semmi oda való ne maradjon ki (értsd: kerüljenek inkább bele oda közvetlenül nem illő dolgok is), csak részben akceptálható. Még ha elfogadjuk is, hogy ezáltal valóban minden magyar történeti monda (vagy minden ismert variáns?) belekerült (ami egy nem létező állapot természetesen, mert valami mindig kimarad, fizikai képtelenség minden forrást megtalálni, és ki is aknázni), akkor is problémaként vetődik fel számomra, hogy mit kezdjen a felhasználó, az olvasó az olyan szövegekkel, sőt típusokkal, amelyek nyilvánvaló, hogy az összeállító által is meghúzott határ mentén helyezkednek el ugyan, de annak külső oldalán. Tehát a magyar történeti mondák halmazán kívül. S mivel mégis ide kerültek, a magyar történeti monda konstrukció részeivé váltak, miközben a valóságban nem azok.

10 Nem elszigetelt jelenség ez (sem) persze. Jaroslav Otčenášek a közelmúltban megjelent cseh népmesegyűjteményébe gond nélkül besorolt egy bevallottan németül lejegyzett, az összeállító megjegyzése alapján is a nyugat-csehországi németek repertoárjából származó mesét, természetesen cseh fordításban, németül csak a címet (*Princessin auf Glasberg*) megadva (*České lidové pohádky. Kouzelné pohádky I. Praha, Vyšehrad, 1999, 397–402. p.*). Az ő meghatározása szerint „cseh” alatt területi és nyelvi kategóriát is értve. Elképzelem, hogy ezen az alapon teljesen jogosan jelenhet majd meg egyszer egy szlovák népmesegyűjtemény (teszem azt, *Slovenské ľudové rozprávky* címen), a szlovákot területi és nyelvi kategóriának is értve, amelybe bekerülnek például a Magyar Zoltán által, a szlovákiai magyarok körében gyűjtött népmesék szlovák fordításai. Szóval, rendet kéne tenni már ebben a kérdésben!

11 Annál is inkább, mivel Magyar Zoltán a kérdést elég alaposan körbejárja a *Műfaji átmenetek és határsávok* című fejezetben. (XI: 137–145.)

12 Konkrétan a szerző munkásságával kapcsolatban és a Szent István-korabeli mondák létével vagy nem létével kapcsolatban lásd Voigt Vilmos tanulmányát: „Nem vagyunk mink (...) Szent István szolgái”. In uő: *Magyar, magyarországi és nemzetközi. Történeti folklorisztikai tanulmányok*. Budapest, Universitas Kiadó 2004, 290–308. p. Vö. Voigt Vilmos: Van-e kulturális emlékezete a népnek? 2000. *Irodalmi és Társadalmi havilap* 2008/1. Internetes hozzáférés: <http://ketezer.hu/2008/01/van-e-kulturalis-emlekezete-a-nepnek/> [letöltve: 2020. 01. 16.].

Grynaeus Tamás A „repülő barát” mondája: a Vörös kolostor és Frater Cyprianus című tanulmánya a *Bálint Sándor Emlékkönyv*ben jelent meg. Egy, a mai szlovák–lengyel határ mentén, a Dunajec völgyében, a szerző szerint, ismert mondatípusról van szó. Grynaeus a történet valós elemeit, a mondává, mondahőssé alakulás körülményeit elemzi a rövid dolgozatban. Ami szemet szúr, az az, hogy a csatolt térképen a határvonalától délre eső területet a szerző Magyarországgént jelöli,¹³ s az egész cikkben egy árva szóval sem történik említés arról, hogy a vizsgált terület a mai Szlovákia északi (!) részén lenne található. Arról sem továbbá, hogy a vizsgált térség falusi lakossága legalábbis a gyűjtés idején (2000 tájékán, de vélhetően korábban is) szlovák volt. „Hasonló monda – írja a szerző, Grynaeus Tamás – magyar nyelvterületről (sic!) máshonnan nem ismert.”¹⁴ Mintha a Dunajec völgye a magyar nyelvterület része lett volna valaha is! A monda megtalálható Magyar Zoltán katalógusában is, mégpedig több típuszám¹⁵ alatt. Kiderül, hogy Grynaeus véleményével ellentétben töredékesen mégis ismert a valóban magyar nyelvterületről is (MZ MZ V. Q 107; MZ IX. J 36.3.; MZ III. F 48.4. stb.). Ennek a több típuszám alatti szerepeltetésnek az indoka nem egészen világos számomra, a lényeg viszont az előfordulási helyekből és a forrásokból látszódik: alapvetően szlovák, de az is lehet, hogy még inkább szepességi német hagyományról van szó, amely fragmentumokban a magyar szájhagyományban is fennmaradt.

Hasonló példaként hozhatom föl Karl Benyovszky (Benyovszky Károly, Karol Beňovský) pozsonyi mondapublikációit. Nem tudni, milyen eredetűek ezek a legalább három-, de ha a horvátot is beleszámítjuk, négynyelvű városban lejegyzett mondák. Olykor az adatközlő alapján sejteni lehet, hogy magyarul, máskor németül vagy szlovákul hallotta őket a gyűjtő, volt, hogy magyar hírlapi forrásból merített,¹⁶ megjeleni viszont eredetileg németül, majd válogatásban szlovákul jelentek meg. Magyar kiadásukról nem tudok.¹⁷

13 Grynaeus Tamás: A „repülő barát” mondája: a Vörös kolostor és Frater Cyprianus. In „...szól-gálatra ítéltél...” *Bálint Sándor emlékkönyv*. Szabó Ferenc–Szabó Magdolna közr. Barna Gábor szerk. Szeged, Lazi Könyvkiadó, 65–72. p. [az említett térkép: 65]

14 Mindamellet a szlovák kultúrában (irodalom, film és csak részben folklorisztika) a téma recepciója inkább jelentősnek mondható. Vö. Varšová, Katarína: Legendárny Cyprián: lieta-júci či uletený? *Historické rozhľady* 6 (2010), 141–152. p. [A Grynaeus-idézet helye: 69]

15 A katalógus típuszámait a szerző nevének kezdőbetűiből (MZ), a kötetszámból, s azon belül a konkrét típus betűjeléből és altípus(ok) számaiból adódik össze. Pl. MZ V. E 13.2.

16 Vö. Benyovszky, Karl: A régi Pozsonyból. Két ismeretlen, eleddig közöletlen monda (Liszka József utószavával: 212–216). *Acta Ethnológica Danubiana* 21 (2019), 211–220. p. További irodalommal.

17 Benyovszky, Karl: *Sagenhaftes aus Alt-Pressburg*. Gesammelt, erläutert und herausgegeben von Karl Benyovszky. Bratislava-Pressburg, Siegm. Steiner Verlagsbuchhandlung, 1930; Beňovský, Karol: *Rozprávky zo starého Prešporoku*. Sosbieral Karol Beňovský. Z nemčiny preložil Peter Prídavok. Bratislava, Nakladateľstvo J. Otto 1930; Benyovszky, Karl: *Sagenhaftes aus Alt-Pressburg*. *Neue Folge*. Gesammelt, erläutert und herausgegeben von Karl Benyovszky. Bratislava-Pressburg, Siegm. Steiner Verlagsbuchhandlung, 1931.

A területi elterjedés, illetve a nemzeti vagy nemzetközi kérdésköréhez kapcsolódva vetem fel, vajon a történeti személyiségekről szóló mondák esetében biztos, hogy a konkrét alak a lényeges, nem pedig a hozzá kapcsolódó narratíva? Gondoljunk csak a Kyffhäuser-mondakörre, amivel korábban, egy másik munkájában Magyar Zoltán¹⁸ is behatóan foglalkozott. A főszereplő nemzetenként lehet más-más (a német Barbarossa Frigyes, Nagy Károly, a cseh Vencel, a magyar Csaba királyfi, Szent István, Szent László, Rákóczi, Kossuth, stb.), de az alaptörténet (egy barlang mélyén katonáival alvó uralkodó, aki ha a népe bajba kerül, felébred és segítségére siet) ugyanaz. Kérdésben válaszként vetem fel, hogy akkor ilyen szempontból nem azt kellene nézni, hogy melyik térségben mesélnek többet Rákócziról, melyikben Szent Istvánról stb., hanem azt, hogy *mit* mesélnek róluk? Maga a történet a fontos, nem a lazán cserélhető szereplő!

Még az archeológiai metaforához visszatérve, az ember a terepbejárás során egybegyűjtött zsákmányt, ha értékeli, akkor láthatja, hogy van ott minden: őskori (prehistorikus) edénytöredékek, pattintott kőszerszám, csont varrótű, égett paticsdarabok, nyilván a trágyázással odakerült parasztkancsó töredéke, egy lyukas garas, meg alighanem egy szántóvető szalonnázás során otffelejített zsebkésének rozsdás pengéje. A gyakorlott szem meg tudja ezeket a leleteket egymástól különböztetni, de a pontosabb értékelést egy kutatóárok húzásának eredményei teszik lehetővé.

III.

(A kutatóárok) A mondakatalógus időszerű gyakorlati haszna, önző módon, számomra a szakrális kisemlékekhez való kapcsolódási pontjai. Nyilván sok alkalommal ütöm majd fel, keresek benne motívumot, szüzsét, egyebeket, de most egészen konkrétan arról tudok beszámolni, milyen nagy segítséget jelent(het) a készülő szakrális kisemlékmonográfiám írása során. Az út menti fészületekhez, szobrokhoz, kápolnákhöz stb. kapcsolódó, már felgyűjtött hiedelem- és mondaanyag szinte áttekinthetetlen lenne Magyar Zoltán katalógusa hiányában. Ha az ember célzatosan keresi ezeket, már akkor egy rakás adatra, továbbvivő irodalomra akad (alapvetően az első, ötödik és kilencedik kötetben), de ha csak úgy lapozgat, akárhol (!), akkor is további, járulékos ismeretekre bukkanhat. Az adatokhoz vezető út persze nem mindig nyílegyenes. Az alapítási mondákat¹⁹ tartalmazó, első kötetben például sehol nem találok az út menti keresztekhez, fészületekhez, képoszlopokhoz stb. kapcsolódó, mind a magyar, mind a közép-európai hagyományban oly gazdag folklóanyagot (miközben a templom- és kápolnaalapítási

18 Magyar Zoltán: *Halhatatlan és visszatérő hősök. Egy nemzetközi mondatípus Kárpát-medencei redakciói*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2001.

19 Azért is itt lenne kézenfekvő az ilyen mondákat megtalálni, mert tulajdonjogilag minden, út mentén álló, szakrális kisemléknek kell(ett) lennie egy *alapítólevelének*, illetve törvényesen az a kis, mondjuk egy-két négyzetméternyi terület, amelyen az objektum áll, annak, tehát az objektumnak a tulajdonát képezi.

mondák bőségesen képviselve vannak). Nem egészen logikátlanul (bár én nem oda raktam volna) aztán az ötödik kötetben (*Legendák. Vallásos témájú mondák*) ott sorjáznak a *Keresztondák* (E 1–70)²⁰. Nincs abban semmi kritikai él, ha azt említem, hogy bizonyos témakörök a kereső belső logikája nyomán elsőre nem találhatók meg. Rendkívül összetett anyagról van szó, s ha bármilyen logikai sorba próbálnánk is rakni, biztos lehetne még jó néhány, egyébként ugyanannyira releváns rendszert kitalálni. Benne van itt (majdnem) minden, nem szabad feladni a keresést az első sikertelen kísérlet után! Sőt, olykor még annál is több, de arról majd később.

Az alábbi megjegyzéseim nem afféle értelmetlen, öncélú kritika jegyében fogalmazódnak (a mű készen van, ezt lehet, kell használni, kritika ide, kritika oda, más már nem lesz), szóval sokkal inkább valamiféle élménybeszámolóként, virtuális útirajzként kell értelmezni őket. Megpróbáltam használni, hogyan sikerült, mit, hol találtam, hol nem találtam stb. Ezzel egyszersmind az utánam következő felhasználók munkáját is segíteni szeretném stb.

Ha az ember tud egy adott szakrális kisemlékhez kapcsolódó mondáról, s annak Magyar Zoltán katalógusában utána szeretne nézni, akkor alapvetően nyilván nem amiatt, hogy azt találja meg, amit már amúgy is ismer. Mivel feltehető, hogy ha egy mondáról van szó (hacsak nem invariáns), lesznek annak máshol lejegyzett rokon darabjai is. Nos, a felhasználó ezekre a további variánsokra kíváncsi. Konkrét példát mondok. Ismert a török által meggyilkolt palásti bíró története. Kivégzése helyén ott áll a *Veres kereszt* (más forrásokban: *vereskereszt*), amit a helyi szóbeliség (a véres, halálos eseményekre utalando) véres keresztként is értelmez, de színe alapján (vörös, veres, piros) is magyarázza. A vörös (és fehér) keresztet, némely kutató fantáziáján igencsak nagyot lendítő európai problematikájától most eltekintve, magára az alaptörténetre volnék kíváncsi. Első nekifutásra a IV. kötetben kutakodom (*Háborúk, harcok, szabadságharcok*²¹), de ott a török korról foglalkozó passzusok között nem találok még csak hasonló mondatípust sem. Viszont találok egy olyat, amit nem kerestem, a hódoltság határát jelző keresztet kapcsolódó történetet (MZ IV. C 146.). A palásti feszületre való utalás megvan viszont másutt: MZ V. E 22.; MZ

20 Magyar Zoltán értelemszerűen nem tudhat különbséget tenni a folklórányag alapján kereszt és feszület között (vö. Limbacher Gábor: A kereszt és a feszület. *Ethnographia* 120, 2009, 145–192. p.), de a keresztet mint jelet (általában, templomtorony tetején, nyakba akasztva), illetve mint út menti szakrális kisemléket megkülönböztethette volna. A figyelmes felhasználó meg tudja különböztetni, de a katalógusban ezek, sajnos, egybe vannak mosva.

21 Csak lábjegyzetbeli gonoszkodásként: szószaporításnak érzem a témamejelölést. Az még hagyján, hogy a háborúk és harcok nem pontosan ugyanazt jelentik, de a szabadságharcok is harcok. Aztán jön a nyelvi tűzijáték, ha az ember alaposabban beleássa magát a kötet tartalomjegyzékébe: küzdelmek, villongások, csetepaték, megszállások, ütközetek, kataklizmák, lázadások, felkelések, konfliktusok, harcok, háborúk, pusztítások, vérengzések... Értem én, hogy stílárius szempontból kerüljük a szóismétléseket, de ha egyszer valami az, ami, akkor legyen következetesen az, ami. És ha már itt tartunk: ebben a kötetben kakukktojásnak látom *A természeti katasztrófák előjelei* fejezetet.

V. E 67. Megint nem teljesen világos, hogy miért két típuszám alatt, viszont amit kerestem, további területi variánsok felsorakoztatásával.²²

Szentek szabadban álló, köztéri szobrait a *Kegyszobrok mondái* kategóriában találja az érdeklődő. Ott, ahol nem keresné. A kegyiszobor tudniillik „vallásos ábrázolás, melyhez rendkívüli, természetfölötti jelenség(ek), különleges imameghallgatások (csoda) fűződnek, és ezért vallásos tiszteletben részesül”.²³ Tehát a búcsújáró helyek kegyiszobrai (régebbi, általánosabb kifejezéssel: kegyképei) értendőek alatta. Az út menti szobrok szinte soha nem kegyiszobrok. A szóban forgó katalógusban azonban ott találjuk őket, egybemosva a valódi kegyiszobrokkal, igaz, alighanem egy alfejezetben (C 51–60. *Kegyszobrokkal kapcsolatos egyéb hagyományok*), a következő, általánosító definícióval: „Csodatévő erejük miatt / valamely egyéb okból nevezetes szobrok, melyek Jézus Krisztust vagy valamely jeles szentet ábrázolják” (V: 100). Az ezt követő 19 altípus szinte kivétel nélkül „egyszerű” út menti szobrokra hivatkozik (Szentháromság, Szent Anna, Szent Mihály, Szent Donát, Szent Flórián stb.), általában szüzsét sem adva, tehát nem lehet tudni, hogy az adott objektumhoz milyen történet kapcsolódik. Kapcsolódik-e valami?

Nem vagyok benne biztos, egyenként kellene a tartalommal nem megtöltött adatokat ellenőrizni, de elképzelhető, hogy ebben az esetben Magyar Zoltán túl nagy likú rostát használt. Lehet, hogy olyan adatok is bekerültek, amelyek még (vagy már) nem is tekinthetők mondának.

És akkor megint oda jutottunk, hogy mi is tekinthető történeti mondának. Egy olyan közlés, hogy igen, Rákóczi Ferenc járt a falunkban, Magyar Zoltán szerint annak tekinthető, hiszen ez a közlés magában hordozhat egy valamikori épebb történetet.²⁴ No de ilyen alapon ha a nyolcvannégy éves Kovács János Pusztamérgesen diktafonba mondja a serény gyűjtőnek, hogy a fű nő, az joggal tekinthető egy valamikori eredetmagyarázó monda maradványának. Nyilván volt egy, időközben feledésbe ment történet arról, *miért nő a fű? Hogyha majd kiszárad*, folytathatnánk Babitscsal, de ez már túlzás...

IV.

Csak úgy, kedvtelésből is lehet lapozgatni a köteteket, hiszen akárhol ütjük föl, gyakorlatilag minden irányból egy beláthatatlan gazdagságú és távlatú kultúrtörténeti jelenség kiindulási pontjánál találjuk magunkat. Elindulva onnan, már önmagának, Magyar Zoltán gigászi vállalkozásának a segítségével az európai (eurázsiai) kultúrkör pazar összefüggésrendszere tárul elénk. Nem túlzás tehát kijelenteni, hogy a folklórisztika (és

22 Vö. Csáky Károly: *Szakraális emlékeink nyomában I.* Dunaszerdahely, Liliium Aurum, 2008, 96–97. p. Magyar Zoltán, noha Csákyknak ezt a munkáját másutt idézi, itt kifejejtette a forrásjegyzékei közül.

23 *Magyar Katolikus Lexikon VI.* Budapest, Szent István Társulat, 2001, 436. p.

24 Egy másik, a vajdasági Maradékon feljegyzett (monda?)szöveg: „Ez a Topoli-völgy arról nevezetes, hogy itt törökök vótak, itt éltek” (Magyar Zoltán: *Népköltészeti gyűjtés 2. Népmondák.* Budapest, Kairosz, 2018, 49. p.

rokon tudományok) számára megkerülhetetlen műről, egy valódi kincsesbányáról van szó, miközben a kötetek lapozgatása természetesen kérdéseket is felvet, olykor vitára is sarkall, de hát egy tudományos munkának ez eleme feladata. Miközben valamit lezár, egyszersmind további disputákat generál.²⁵ A fenti írás ezeket (több okból is) csak részben tudta érinteni.

25 A magyar szövegfolklorisztika jelenleg nem kis mértékben éppen Magyar Zoltán tevékenységének és egy sor fiatal, ambiciózus kolléga (főleg, de természetesen nem kizárólag Nagy Ilona, Pócs Éva és Voigt Vilmos tanítványai) megjelenésének köszönhetően élénk forrásban van. Új magyar népmese-katalógus készül (vö. Magyar Zoltán: A Magyar Népmese Archívum és az új magyar népmese katalógus típus- és motívumindex. Eredmények és feladatok, előmunkálatok és tudományos szintézis. *Ethnographia* 129, 2018, 26–68. p.). A készülő *Magyar Népköltészeti Lexikon* előmunkálatának az *Ethno-Lore* külön tematikus kötetet szentelt (XXX. Budapest, 2013).

Acta Ethnologica Danubiana

21

Az Etnológiai Központ Évkönyve

Ročenka Výskumného centra európskej etnológie
Jahrbuch des Forschungszentrums für Europäische Ethnologie

2019

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Etnológiai Központ

Adalékok az Adalékokról

Amikor kezembe vettem – virtuálisan – a Fórum Társadalomtudományi Szemle 2020/1-es számát Sztancs Gábor *Sáros vármegye történelemtudományi önreprezentációja és nemzetiségpolitikai sajtóakciója a 20. század elején c.* írásának olvasása közben egy térképre lettem figyelmes, mely véleményem szerint nem pontos. A térkép átvétel Varga Bálint Vármegyék és történettudományi reprezentáció a dualizmus kori Magyarországon (*Történelmi Szemle*, 2014/2. sz. 179–202. p.) c. tanulmányából. Jelen írásom műfaját nem tudom teljesen meghatározni, alkalmasint hozzászólás. Igazából a zempléni lokál- vagy inkább regionálpatriotizmus szől belőlem, ugyanis Zemplén vármegye „becsületét” kísérlem megvédeni.

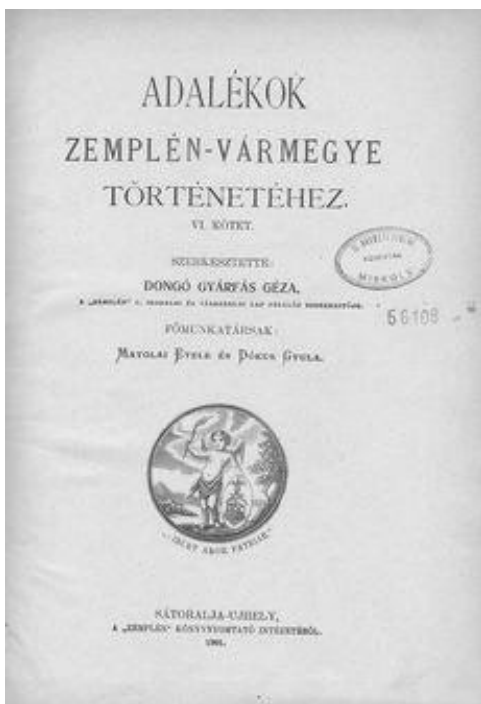

A térkép és az eredeti tanulmány – mint a címe is mutatja – arról szól, hogyan is próbálták a saját történelmüket kutatni és reprezentálni a vármegyék a dualizmus idején. Ezen folyamat mérésére konkrét „paramétereket” is létrehoz a szerző. Vármegyei múzeumok, történeti egyesületek (vagy épp múzeumi egyesületek), azok kiadványai és a megyemonográfiák kerülnek a figyelmének középpontjába, és így kísérel meg rang-

sorolni. Mindkét eredeti írás megtalálható az interneten, így az eredeti célkitűzések ellenőrizhetőek.

Zemplén vármegye kapcsán sajnos elkerülte egy fontos dolog a szerző figyelmét. Ugyan sajnos az 1876-ban Somorjai Ivánfy Ede által indítványozott Zemplénvármegyei Múzeum-Egyesület nem alakult meg, és a múzeum céljaira 1909-ben újra felmerülő pénzalap létrehozása újból elsikkadt, a régóta tervezett vármegyei múzeum csupán a '20-as években jött létre, így már nem a dualizmus idején. Azonban a megye egy értelmiségi magja – amatőr és hivatásos történészek, régészek – létrehozott egy folyóiratot.

Az *Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez* 1895-ben jelent meg először, és 1916-ig folyamatosan ki is adták eleinte havonta, majd 1913-tól kezdődően negyedévente. Nem a korszakhoz tartozik, de 1925-ben újjáéledt, hogy hamarosan végleg megszűnjön. A folyóirat, melyhez éves tartalomjegyzékek és mutatók is készültek, kötetekbe rendezve akár múzeumi évkönyvnek is megfelelné, a szerkesztők célja pedig nem más volt, mint összegyűjteni a forrásanyagot egy majdani hatalmas megyemonográfiához – a főbb munkatársak egyébként részt vettek a Borovszky-féle monográfia munkálataiban is. Szerkesztője Dongó Gyárfás Géza megyei főlevéltáros volt, de kezdetektől publikált bele Dókus Gyula alispán, aki amatőr régészként több ásatást is vezetett, és gyűjteménye lett a magja később a vármegyei múzeumnak.

Sok olyan szerzője volt, akik maguk is „történeti figurák”, pl. Matolai Etele 1848-as honvéd, országgyűlési képviselő. Akadtak köztük országosan ismert történészek, mint a „híres-hírhedt” Thaly Kálmán, a nyíregyházi múzeomalapító Jósza András, a miskolci múzeumot majd fél évszázadon át vezető Leszih Andor, a Kazinczy-unoka Becske Bálint, vagy a ruszinság legnagyobb kutatója, Hodinka Antal. És más módon ismert személyek is, mint a hazai turizmus egyik atyja, Siegmeth Károly, Szinyei Merse István, a nagy festő testvére, de az országos szaktekintélyek, ismert személyek sora még jó darabig sorolható lenne. Azonban szerzőinek zöme ma már alig ismert helyi értelmiségiek közül került ki, tanárok, papok, szerzetesek, jogászok, orvosok, gyógyszerészek, közigazgatási tisztviselők és földbirtokosok.

A folyóirat rengeteg levéltári forrást közölt, ami fontosabb, azóta már elpusztult családi vagy települési levéltárak, okmánytárak mélyéről is, továbbá bemutatott több olyan azóta eltűnt régészeti leletet, melyek leírása máshol már nem található meg. De természeti-földrajzi, történeti-földrajzi, településtörténeti, családtörténeti, művelő-

déstörténeti, nyelvészeti, irodalomtörténeti és néprajzi cikkek, tanulmányok, adatközlések is sűrűn vannak benne, a megyéhez kapcsolódóan.

Az *Adalékok* ma is megkerülhetetlen forrása a megye történetét kutatóknak. A folyóirat véleményem szerint teljes mértékben megfelel a „helyi történeti egyesületek publikációs tevékenységei” meghatározásnak, csak szervezetenként létező egyesület nélkül. Így bár szó szerint nem fér bele a kritériumokba, de mégis az eredeti cél (a megye – nem a székhely, hanem az egész megye – történetének kutatása és megismertetése, reprezentációja) teljes mértékben megvalósul. Főleg hogy monográfiaként is felfogható.

Megnézve Varga tanulmányának adatait, az *Adalékok* hatása és „megjelenési hossza” is bizony a legtöbb egyesület publikációs munkásságát maga mögé utasítja, így nagyon szomorú látni, hogy a térképen Zemplén az „alacsony reprezentáció” jelölést viseli, mely az *Adalékokkal* együtt szám szerint is a „közepesbe” tudna átkerülni, ha pedig a hatást is néznénk... De ez már más módszertan lenne, ennyire én sem vagyok Zemplén-központú, a közepes kategóriába való átsorolással megelégednék.

A lap, hála az Arcanum Kft. csapatának, ma majdnem teljes egészében olvasható digitalizálva az interneten – az előfizetők vagy előfizető intézményt látogatók számára.

KÉT VÁLASZTÁS CSEHSZLOVÁKIÁBAN

A szlovák országgyűlés
és a kárpátukrán szojm
megválasztása

1938–1939

POPÉLY ÁRPÁD

KARLIGRAM

31. František Štámpach, robotník, predseda odbor. rady, Bratislava.
32. Jozef Čierny, fúziár, Bratislava.
33. Ľudovít Hradský, redaktor, Bratislava.
34. Andrej Germuška, riad. uč. útavu, Prešov.
35. Anton Šalát, profesor, Hájniky.
36. Koloman Hornis, št. učiteľ, Kys. Nové Mesto.
37. Teodor Turček, roľník, Nedažovce.
38. Vojtech Husárek, správca-úč., Bratislava.
39. Pavel Florek, profesor, Turč. Sv. Martin.
40. Stefan Hasišik, tajomník, Michalovce.
41. Dr. Ferenc Klinda, odb. prednosta, min. hosp., Bratislava.

38. Juraj Fekáčik, roľník-stavár, Dolná.
39. Samuel Stebzel, Weingärtner, Ljuboch.
40. Jozef Čierny, veľstáročník, Hliník, Hornon.
41. Anton Stozavčík, lekárnik, Zlata Morava.
42. Stefan Babjak, stavebný robotník, Humenné.
43. Dr. Karl Haaskechrt, Professor, Bratislava-Prešburg.
44. Anton Mihalčík, porokoch, robotník, Letalica.
45. Jozef Erik, stáročník, Mesárošovo nad Hornon.
46. Jozef Hradský, odb. tajomník, Ružomberok.
47. Michal Petráš, roľník, Nepeľay.
48. Ladislav Nášta, textílny robotník, Červená.
49. Anton Šabík, obchodník, Kútovo.
50. Alexander Puskáš, učiteľ, Bratislava.

A nagyszombati kalmárcéh szabályzata 1547/1604-ben

A történelmi Magyarország északnyugati részén fekvő Nagyszombat szabad királyi város már a középkorban is jelentős szerepet töltött be hazánk és Pozsony vármegye életében. Fekvése miatt állandó kereskedelmi kapcsolata volt Béccsel, nyugatra Cseh- és Morvaországgal, északra pedig Lengyelországgal. A mohácsi csatavesztés után, 1543-ban ide kötözött az esztergomi érsekség és a káptalan, ezáltal az egyházi szerepe is növelte a város szerepét, életét. Ugyan már a következő gondolat túllép a címben megadott időszakon, de meg kell említeni, hogy Pázmány Péter 1635-től megalapította a város egyetemét, amely mellett nyomda és könyvtár is működött. Ekkor az előzőek mellett a várost már kulturális központként is számontartották a megcsonkított királyi Magyarországon.

Nagyszombat nevét a szombatokon tartott hetivásáraitól kapta. A város említése korai. 1211-ben Sumbot, 1238-ban Zumbothel, 1313-ban már Nogzumboth¹ néven jegyezték le a fennmaradt nyelvemlékekben. Lakosságát három különböző nyelvű népcsoport alkotta: magyarok, németek és szlovákok. Ezek aránya a későbbiekben a történelmi, politikai és gazdasági tényezők hatására mindig változott. Amint a későbbiekben a családnevek felsorolásánál olvasni fogjuk, elsősorban az előző kettő dominált mind eredetben, mind nyelvét illetően a kalmárcéh tagjai között.

Magának a kalmár foglalkozásnak legegyszerűbben a mai kereskedő szavunk felel meg. Az előbbi német eredetű jövevényszó, alapja a *Kramer*, amely a magyar nyelvben több írásos és népi alakban is fennmaradt: *kalamár*, *kolomár*, *kolmár*, sőt, az -l mássalhangzó kiesésével *kómár* formában is. Azonban a kalmár szó jelentése az évszázadok folyamán változott, és ha ezeket itt felsoroljuk, akkor bizonyos jelentésszűkülés figyelhető meg a szótáraink leírása alapján (a meghatározásokat nem kívánjuk itt szakirodalmként megjelölni). Ezek tömören a következők: távolra utazó kereskedő, olyan személy, aki különféle vagy bizonyos árukat (iparcikket, terményeket stb.) vásárol, majd másutt haszonnal értékesíti. Szorosabb értelemben boltot működtető kereskedő (fűszeres, rőfös, ékszeres stb.). Harmadszor pedig azok, akik kicsinyben űzik a vegyeskereskedést – ezeket hívták később úgy, hogy szatócsok. A Nagyszombatban élő kalmárok – mint majd a szabályzatukból kitéjük –, az előző két csoporthoz tartoztak, ők alkotnak közösen egy céhet.

A magyar nyelvbe átvett céh jövevényszavunk bajor–osztrák (német) eredetű. Magának a céh fogalmának a meghatározása szinte minden lexikonban, szótárban ugyanaz, csupán néhány szó, amelyben a magyarázat eltér, pontosít vagy kiegészít. Mindezekből alkottunk egy teljesebb értelmezésű, egymondatos megfogalmazást.

1 Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára II.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988, 213–214. p.

A feudalizmusban rendszerint az egy településen lakó és ugyanazon vagy hasonló mesteréget űző kézművesiparosok vagy kereskedők gazdasági érdekvédelmi tömörülése, társulása, szervezete. Ebből a meghatározásból három elemet kell kiemelnünk. Az egyik a feudalizmus. Ugyanis Magyarországon az első céhek valóban a 14. században alakultak meg, s jóval később, csak 1872-ben számolták föl őket, amikor a helyükbe az úgynevezett ipartestületek léptek. A másik a hasonló mesterség. Általában egy céhbe tartoztak azonban például a kovácsokon kívül több helyütt a lakatgyártók, fegyverkovácsok, a kardot élesítő csiszárok, sőt néha még az ötvösök is. Mindez attól függött, hogy a céh mekkora nagyságú településen működött. Természetesen ez nem vonatkozik az itt bemutatásra kerülő nagyszombati kalmárookra, hisz szervezetük homogén volt, csak egyfajta foglalkozást űztek mindannyian: kereskedtek.

Az e városban élő és működő kalmárok érdekeik védelmében nagyon korán céhbe tömörültek. Mondhatjuk azt, hogy hazánkban Buda után a legelsők között volt az összefogásuk. Nagyszombatban a többi céh is korán létrejött,² és szabályzataik példamutatóak voltak más városok később megalakult céheinek. Ezért tőlük kértek mintát, így például a Győrben megalakult kovácsok is, akik két küldöttel keresték föl 1610-ben az ottani társaikat elkérni a már jól működő, bevált rendet.

Első fennmaradt szabályzatuk magyar és latin nyelven íródott 1547-ben „szent kereszt találása után való első pénteken” hártýára, selyemzsinóron függő pecséttel. Ebből a magyar nyelvűt kénytelenek voltak 1604-ben újra íratni, ugyanis az a fél évszázad alatt megrongálódott. Ahogy írják: „az nedvessegh miat igen meg vestegeteteöt volna”, valamint: „Megh gondolwan aztýs, hogý mostansagwal az kalmároknak szabad-sagok és sokassok még uý emlekezetben wagýon.” Ez utóbbi betűhív átírásban maradt ránk, amelyet Békési Emil tett közzé.³ Minderről 1883-ban a következőket írja: „Id. Thinnagel János úr, a nagyszombati kalmár céh mostani feje őrizi, aki több mint 30 év óta viseli e tisztos bizalmi hivatalt, de valószínűleg mint az utolsó is, mert a kalmár céh Nagyszombatban ma már csak névleg áll fenn.”

A nyomtatásban megjelent okirat több részből áll, évszám szerint nincsenek sorba rakva, ezért nagyon nehéz azokat követni. Ezért a továbbiakban más időrendbe állítva, nem követve pontosan a Békési-féle sorrendet, tárjuk az olvasók elé. Mindegyikben megőriztük és felsoroljuk a bennük található városi esküdtek tanácsának és a kalmároknak a nevét változatlan formában és helyesírással azért, hogy azokat eredetiben őrizzük meg az utókornak.

1604-ben öt, a városban élő kereskedő jelent meg a városházán összegyűlt tanács előtt: Artwain Bertelan, Chereödý leórints, Chipositeó Marton, Brian Balint és Chirian Jakab, mondván, hogy nekik a szabadságukról és szokásaikról nincs levelük, s kérték a privilégium

2 A szűcscéh első kiváltságos levele állítólag 1505-ben íródott német nyelven, latinra történt fordítással. Ezt (a kalmárokéhoz hasonlóan) 1604-ben átírták, mégpedig magyar nyelvre, s újabb artikulussokkal egészítették ki. A szabályzat kivonatos tartalmát 19. századvégi magyar nyelven és helyesírással nyomtatásban közölte: Dr. Stillfried (keresztnev nélkül): A nagyszombati szűcs-céh szervezete. *Történelmi Tár*, 1899, 362–368. p.

3 Békési Emil: A nagyszombati kalmár céh szabályai 1547, és 1604-ből és régi jegyzőkönyve 1556–1651-ből. *Történelmi Tár*, 1883, 170–176. p.

umot (kiváltságaikat) újból leírni, mivel a „város teljesedni és számosodni láttatik” – azaz a lakosság száma nőtt. Egyben azt is kérték, hogy az eredetit még négy artikulussal (kikötéssel, szabállyal) egészítsék ki. Nagyszombat esküdt tanácsa kérésüket elfogadta, és az 1547-ben íródott okiratot lemásoltatta, valamint a négy kért kitételrel megtoldotta. Mindez „Gyertyaszentelő Boldogasszony nap után való első szombaton” kelteződött. 1604-ben Nagyszombat szabad királyi város esküdt tanácsa a következő tizenhárom főből állt: Hamerla Daniel bíró, Salamon Mihál hadnagy, Chereödý Marton, Hrachovyczký Gyeörgy, Duczentaller Mathias, Maý Gyeörgy, Mersan Mihali, Domonckos Istwan, Marathý Istwan, Hohenperger Andras, Zalay Ferench, Artwain Bertalan (maga is kalmár) és Sleger Mathias.

Az eredeti, 1547-es okirat is hasonlóképpen kezdődik, akkor négy kalmár (Kalmar Imre, Kalmar Balas, Kys Peter és Biser Farkas) jelent meg az esküdtek előtt a városházán, akik szintén kérték a szabályzat írásba fektetését, amely, mint hivatkoznak rá, „még emlékezetben vagyon”. Az ekkori esküdtek tanácsa szintén tizenhárom főből tevődött össze. Ők pedig a következők voltak: Zamboki Peter bíró, Zyo János hadnagy, Maar Farkas, Mykon Gaspar, Wadas Bertalan, Zabó Marton, Sentmartony Lukats, Kosswht Geörgy, Peek Adam, Kalmar Imre (maga is kereskedő), Seöch Janos, Damsus Geörgy, és Paysgiartha Matthias.

E bevezető szöveg után következnek az artikulusok, az eredeti tíz, majd a négy kiegészítés. Ezek nincsenek logikai sorrendbe rakva, ezért a továbbiakban lényegüket három nagyobb csoportban ismertetjük.

A céh feje a maguk közül választott céhmester volt, aki a szervezeten belül és a szabályzatban rögzítettek alapján döntési, bírói szereppel is fel volt ruházva. Más céheknél az inaséveket letöltött tanoncnak úgynevezett remeket (mestermunkát) kellett készítenie – a kalmárok esetében ez természetesen nem jöhetett szóba. A céhbe való jelentkezésnek mások voltak a feltételei. A belépéskor levelet, azaz okmányt kellett átadniuk a származásukról, nemzetségükről, valamint a magaviseletükről a céhmesternek. A céh ládájába kötelesek voltak befizetni két forintot, a működéséhez pedig két font viaszt adni (ne feledjük, hogy abban az időben csak gyertyával tudtak világítani, tehát a viasz nagy értéknek számított). Ha az illetőt bevették a céhbe, akkor annak tagjait egy ebéddel köteles volt megvendégetni.

A következő csoportba azok a szabályok kerültek, amelyek a mindennapos működést és a céhbeli rendet írták elő.

Másutt élő, más céhbe tartozó, azaz külső kalmár sem hétköznap, sem a nagyszombati vásárokon (!) nem árulhatta a portékáját a településen. A máshonnan behozott árut a tagjaik csak akkor értékesíthették a városban, ha kántoronként⁴ (negyedévenként) négy „magyar pénz” befizettek a céh ládájába. (Valójában ez lehetett az mai értelemben vett tagsági díj.) Ha a mester fontos ügyben „céhet hirdet”, azaz gyűlést tartott, akkor annak napját és óráját a szolgálkival üzenték meg egymásnak.⁵ Amennyiben a

4 Kántor: három hónap, azaz egy negyedév. Mára már elavult, latinból átvett, eltorzított jövevényező. A latinban eredetileg: quatuor tempora, amely a magyar nyelvben szöveggyűléssel először quatember, majd kántor alakká változott, egyszerűsödött. Czuczor Gergely–Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára III.* Budapest, 1865, 368–369. p. és Szamota István: *Magyar oklevél-szótár.* Budapest, 1902, 447. p.

szolgát nem engedték volna el erre a feladatra, vagy maga a kalmár nem ment el a találkozóra, akkor négy font viaszt kellett büntetésként adnia. Ha a tagok között nézeteltérés, per támadt, akkor a céhmester döntött, nem pedig a város bíróját zaklatták saját, belső problémájukkal. Ha a vádlott fél ezt nem fogadta el, akkor öt forint büntetést kellett befizetnie a céh ládájába.

A harmadik csoportba azok a szabályok tartoztak, amelyek egymás megsegítésére, megbecsülésére és tisztességes temetésére vonatkoztak. Ezek a következők voltak: Egyikük sem „hitegetheti el” magához a másik szolgáját, szolgálóleányát és cselédjét, különben két forint büntetést fizet. Ha útközben vagy kereskedés közben valamelyiküknek a szekere meghibásodik, eltörik, akkor kötelesek egymást kiségiteni. Ennek elmulasztása vonta maga után a legnagyobb büntetést, tíz forintot. Ha egy céhbeli tag megbetegszik, akkor a céhmester ad mellé embert, aki éjjel vigyáz rá. Ha annyira szegény, akkor a céh ládájából kivett pénzből gondoskodnak a táplálásáról. Felgyógyulása esetén ezt a „kölcsönt” vissza kell fizetnie. Ha meghalna, akkor, kötelességüknek tartják, hogy tisztességesen temessék el, s a holttestét két atyafi vigye a temetésre.

Ezután következik a már említett négy kiegészítő artikulusz. Ezek előírják, hogy egy kalmár sem tarthat fönn a városban két boltot, valamint vasárnap és ünnepnapokon üzletét nem nyithatja ki. Ha más, tisztességes ember temetésére hívják őket, kötelesek a családnak segíteni. S végül egyetlen vallással kapcsolatos kitév szerepel utolsó, tizennegyedik pontként. (Megjegyezzük, hogy más városok céheinél ezek száma jóval több.) Ez pedig az, hogy Úrnapján kötelesek részt venni a processzióv, az egyházi körmenevten, „az mint a teöb chehek elnek vele”, és a céh keresztjével (más városokban zászlájával) felvonulni. Az artikulusz nem említi a védőszentjükröl, mürai Szent Miklósról († 350 körül) történő megemlékezést, december hatodikát.⁶

Az 1604. évi átiratot az 1556 és 1561 között leírt és fennmaradt jegyzökönyv két részlete követi Békési Emil közleményében. Ebböl az első a legérdekesebb számunkra, mivel fölsorolja a Nagyszombatban élő összes kalmár nevét, „mikoron Az Kalmar wraim galgoczi istwant Ceh mestörre töttek” 1556-ban. Ezek közül a papír minősége miatt néhány már nem olvasható, tízet pedig utólag zárójelbe tettek, azaz kitöröltek (?). Nincs rá utalás, hogy az illető személyek elköltöztek-e, idős korukra való tekintettel fölhagytak volna a mesterséggel avagy elhaláloztak-e. Békési a számukat az olvashatatlanokkal együtt 55-re teszi, és szerinte ez a szám nem is változott a jegyzökönyv vezetésének a végéig, csupán néme-

5 Más városokban táblát szoktak körbehordani, amelyre a gyűlés pontos időpontját följegyezték.

6 A késő középkor óta Miklós püspököt a tizennégy segítő szent közé sorolják. Számtalan templom, testület (céh is), foglalkozás patrónusa, köztük a kalmároké, a kereskedőké és az utazóké. Másutt a gazdagabb céhek még oltárt is emeltek a védőszentjüknék. Oltár híján a szent ünnepén gyertyát gyűjtöttek a tiszteletére valamelyik templomban. A leírt esemény hiánya azért is feltűnő, mivel Nagyszombatban (a legősibb településközpontban) egy korábbi, román stílusú templom helyén épített, gótikus műemlék egyház épp Szent Miklós nevére lett felszentelve. 1543-tól ez volt az érseki székesegyház, egyben a város vallási és kulturális életének a központja. *Szentek élete*. Budapest, Szent István Társulat, 2001, 948–951. p. (és további kiadványok a szentek életével kapcsolatosan: *Magyar Katolikus Lexikon, Szentek kislexikona, Szentek, boldogok*). <https://slovakia.travel/hu/szent-miklos-bazilika-nagyszombat>

lyek közben cserélődtek. A nevüket azonban érdemes itt közölni, hisz a leírásokról vagy azelőtt, feltehetően az előző hónapokban még a céh tagjai voltak. Az okiratban olvasható neveket itt betűrendben, de a korabeli helyesírással közöljük, ahogy ő kimásolta a jegyzőkönyvből. Mivel a családnév + keresztnév sorrendje néhol változó vagy valamelyik hiányzik, ezért a névsor néha eltér a szabályos rendtől, például a német származású Prukner Kristófé. 1556-ban a következő kalmárok neve szerepel a könyvben:

Bakaÿ ferenc, Barsi ferenc, (Bolssa Bizer), (Borsos balas), Cristof Prwkner, (fekete Imre), fekete Mattius, Galgoci Istwanj céhmester, Gazdag balas, Horwat Iqrinc, Irsazeghi mate, Kacin lekane, Kadas Ambrous, (Kadas balas), (Kalmar bertalanj), Kalmar ghellert, Kalmar Illes, Kalmar Imre, Kalmar Jakob, Kalmar Janos, Kalmar Marton, (Kamanci Peter), Karbia gywrko, Kendy Andras, Kis Imre, Kis Mihaly, (Kis úr Janos), Kolmar gyuro, Komyaty Benedek, Korlat Patikaros⁷ (?), (lileÿ lazlo), (Madar Janos), Marton deak, Miclos deakne, olas benedek partos (?), (Paisgiarto bernaÿ), Paisgiarto Mihaly, Papaÿ Peter, (Paxi lazlo), Puskaortoro Marton, sereghely dorko, Somogy ferenc, Vqrqs Bertalan, Zabo Antal, Zabo balasne, Zabo Iqrincz, (Zapangiarto Janos), (Zent gÿargi ?) és Zqlqsy Ferenc.

Feltételezzük, hogy a neveknél az eredeti névsorban történetek elírások, pontatlan-ságok, ezeket azonban nem módosítottuk (Irsazeghi, Matthus, Istwanj, Paxi stb.).

Röviden szólnunk a szövegek és a nevek helyesírásáról. Az egyes részeket valószínűleg több ember (deák, nótárius) írhatta, mivel azok lényegesen eltérnek egymástól. Valószínűleg más-más iskolában tanulhattak, erre főként az eltérő betűkarakterek (ÿ-i-j, q-ö) és betű-hang megfelelések (y-i, z-s-sz, w-u-v, i-j stb.) utalnak. Mindannyiukról elmondható, hogy a kis- és nagybetűk írásában következetlenek mind a mondatkezdéseknél, mind pedig a tulajdonnevek írásakor. A magánhangzók hosszúságát nagyon ritkán, szinte csak elvéve jelölték, ami esetleg a latin nyelv hatásának (is) köszönhető. Régi mondatfordulatokat, igeragozást, szórendet alkalmaztak, és sok, a jogi nyelvre jellemző szóhasználatot éltek. Meglepően kevés latin szót építettek be a szövegek alkotásába. Ez utóbbi talán azért lehetett, mivel a kalmárok egyszerű, talán többnyire tanulatlan emberek voltak, s számukra fontos volt, hogy a saját szabályzatukat megértésük, s a mindennapi életükben alkalmazzák, értelmezzék. Ezért maga a tíz plusz négy artikus szövegeinek legtöbbször is egyszerű, tömör és rövid mondatokból áll.

Érdemes röviden megvizsgálunk a városi esküdtek, valamint az itt felsorolt céhtagok nevét. Eredetüket tekintve legtöbbször magyar, kevesebb a német, s szinte alig fordul elő szláv etimonú vezetéknev.⁸ E megállapítással azonban óvatosan kell bánnunk. A magyar nevekből következtethetünk arra, hogy ezek közül sok még nem volt igazi, megrogzult családnév. Köztük csak a Kalmár névből kilenc olvasható, amely bizonyára nem a valódi vezetéknevük volt, hanem a foglalkozásukat jelölte meg. De ilyenek lehetnek a következők is, amelyeket itt már a mai alakjukban közlünk: Cipósütő, Szöcs~Szücs,

7 Érdekes momentum, hogy a város patikusa a kis üzletével a kalmárcéh tagja volt Nagyszombatban. Nem valószínű, hogy máshova járt árut beszerezni, inkább őt keresték föl a távolabb élők segítségét kérni betegségük esetén.

8 Néhány név besorolása a korabeli helyesírás miatt bizonytalan, eldönthetetlen.

Pajzsgyártó, Kádas, Puskaportörő, Patikárius, Szappangyártó, Tűgyártó. A származási helyre utalnak a Zalai, Pápai, Somogyi, Szentmártoni. Német nevek a Duczentaller, Hohenperger, Artwain (Artwein), Prukner; szlávok a Hrahovicki, Kossuth (?), Mersan. Őt főnél hiányzik a családnév, azonban néhányánál a foglalkozása megjelölése egyedítette a személyt: Márton deák, Miklós deákné. Ritkaságnak számít hazánkban, hogy ebben a korban úgynevezett hivatalos okiratban öt nő is szerepel. Az pedig már külön érdekesség, hogy mindegyiküket szinte más-más típusú, szerkezetű névvel rögzítették: Kacin Lékáné (a Lőrinc nevű férj beceneve), Szabó Balázsné (-né asszonynévképzővel), Seregélyi Dorkó (a Dorottya nevű asszony beceneve), Miklós deákné (a hiányzó családnév helyett a férj foglalkozása, azaz köznév kapta a -né képzőt) és Pajzsgyártó Bernátné (a teljes személynév után áll a képző). Feltehetően mindannyian özvegyek lehettek, csak a férj halála után szolgálóik segítségével tovább vitték a kereskedő mesterséget. Négy esetben becéző nevet írtak le a névsorban, ezek: Dorkó, Léka, Gyuró, Gyurkó. A két utóbbi nem véletlen, ugyanis a György kedvelt név volt a Nagyszombatban élő férfiak körében. Végül a keresztnevéről is tudunk néhány érdekes megállapítást tenni. A városban élők (vagy odaköltöztek szülei) feltűnően sok névből válogattak, ezért a névállományuk nagyon gazdag, sokkal változatosabb, mint más, hasonló nagyságú településeké. Ez talán a német ajkú lakosságnak is köszönhető, akiknél ekkor gyakori volt a Mátyás, Jakab, Kristóf, Márton, Menyhárt. A magyarok körében a ritka nevek közé számítottak ekkor olyanok, mint: Bernát, Farkas, Gellért, Illés, Lőrinc és Lukács.⁹

A már több ízben említett jegyzőkönyvet, amely évente felsorolta a céhtagok nevét és a fontosabb eseményeket, kezdetben mindig magyarul, később azonban kizárólag németül vezették. Ez arra enged következtetni, hogy a városban a német ajkú lakosok száma megnövekedhetett, s magában a céhben is a német származású kalmárok kerültek többségbe. Békési Emil ebből csupán pár nevet és eseményt másolt ki. Azonban érdemes ezeket a töredékeket is közreadni ahhoz, hogy néhány céhtag nevét megőrökítsük, illetve a szigorú rendjük betartására egy konkrét példát is írassunk.

1559-ben Somogy Janos lett új kalmár a céhben. 1567-ben pedig Khalmar Menyhartne jelentkezett tagként a szervezetbe. Ezt Kalmar Imrýwellj, a bíróval intézte el (nem a céhmesterrel!) két céhbeli tanú, Khis Mihael és Szilashy Janos előtt.

A másik egy egyedülálló, fegyelmi eljárásról szóló följegyzés. 1608-ban Kadosi Istvan a szenci (a város régi neve: Szempe) sokadalomban, azaz vásárban szitokkal illetett két céhtársat, Teő Jartho (a keresztnév hiányzik) és Kerekes mihálné nevű kalmárt. A hetedik artikulus alapján a céhmester mindezért öt-öt forint büntetésre ítélte, amelyet ha nem tesz le adott időre a céh ládjába, akkor a céhből kizárják mint „Engedetlen Atjafiath”.

Békési Emil közleménye több mint fél évszázadot ölel át, mikor részletesen, mikor töredékesen Nagyszombat város kalmárcéhének történetéből. A nyelvemlék két legfontosabb érdeme: egyrészt megismerhetünk belőle egy nagyon korai, betűhív céhszabályzatot; másrészt pedig közel száz, a városban akkor élt személy nevét örökítette meg az utókornak: két alkalommal a város vezetésének, az esküdtek tanácsnak, 1556-ban pedig a kalmárcéh tagjainak teljes névsorát.

9 Kálmán Béla: *A nevek világa*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1989, 48. és 50. p.

ANGYAL BÉLA

Adatok a szlovákiai magyarok csehországi deportálásának történetéhez, 1946–1949 (3. rész)

3. A belügyminisztérium és a biztonsági szervek szerepe a magyarok deportálásában

A második világháború után az újjáalakuló Csehszlovákiában a belügy és a biztonsági szervek irányításának megszerzését kulcskérdésnek tekintették a cseh és szlovák kommunisták. Szlovákia jelentős részén még súlyos harcok folytak 1945 februárjában, a Belügyi Megbízotti Hivatal élére a kommunista Gustáv Husák, majd március végétől az ugyancsak kommunista Jozef Lietavec került, s vezetésével már lezajlott a biztonsági szervek átszervezése, és irányításukat alacsonyabb szinteken is a kommunisták vették át.¹

A Moszkvában megalakított első népfrentkormányban a belügyminiszteri posztra a kommunista Václav Nosek került. A kormányprogramban nem szenteltek különösebb teret a biztonsági kérdésnek, csupán az ötödik fejezetben van említés arról, hogy a nép az államhatalom egyedüli forrása és „a községekben, járásokban és tartományokban az állam- és közigazgatás új szerveiként létrejönnek a nép által választott nemzeti bizottságok”.² A kilencedik fejezetben pedig általánosságban szól arról, hogy az államapparátust megtisztítják az árulóktól és azoktól, akik vétettek a köztársaság, a cseh és szlovák nemzet ellen. Ezek az említett területek, feladatok a belügy hatáskörébe kerülnek.

1945 áprilisában a kormány elfogadta az új biztonsági szervek felépítésének koncepcióját. Ez abból indult ki, hogy nem a két világháború közötti csehszlovák biztonsági szervek kerülnek felújításra, hanem a szovjet példára egy központilag irányított belbiztonsági szerv jön létre, a Nemzetbiztonsági Testület (csehül Sbor národní bezpečnosti – SNB), amely magába foglalta az egyenruhás alakulatokon kívül az állambiztonsági és

-
- 1 Sivoš, Jerguš: Zmeny v bezpečnostnom aparáte na Slovensku v roku 1945. In Kalous, Jan–Zeman, Pavel (szerk.): *1945 Konec války a obnova Československa*. Praha, 2018, 259–269. p.
 - 2 Szarka László (szerk.): *Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában 1945–1949. Elnöki dekrétumok, törvények, rendeletek, szerződések*. Komárom, 2005, 41. p.

a hírszerző egységeket is.³ Az új testület kiépítésében vezető szerepet kaptak a kommunista káderek, akik ezrelve áramlottak be az új testületbe, az államapparátus megtisztításának ürügyén a régi személyzet jelentős részét eltávolították.⁴ Megszűnt a biztonsági szervek korábbi apolitikus jellege is. Szervezetileg létrejöttek az SNB prágai és brünni parancsnokságai, Szlovákiában az SNB Belügyi Megbízotti Hivatala alá rendelt pozsonyi parancsnoksága.

A háború utáni években a Belügyminisztérium és az SNB feladatai között szerepelt a német és a magyar kisebbség kitelepítésének megszervezése is. Václav Nosek irányításával zajlott 1946-ban a mintegy 2,5 millió német nemzetiségű polgár kitelepítése a németországi amerikai és a szovjet megszállási zónákba.⁵ A belügyminisztériumban Nosek környezetébe is a bizalmi emberei, a kommunista párttagok kerültek magas pozíciókba. A demokratikus pártok először tehetetlenül figyelték, majd 1947-től egyre nagyobb aggodalommal bíralták a belügyi szervekben zajló folyamatokat. Egy belügyi tisztogatás vezetett 1948 februárjában a kormányválság kirobbanásához, ennek eredményeként a kommunista puccshoz Csehszlovákiában.

Dokumentumok III.

9.

Prága, 1946. november 27. A Belügyminisztérium munkatársának Dr. Suchýnak, az összefoglalója Václav Nosek belügyminiszter részére a magyar nemzetiségű személyek Szlovákiából a cseh országrészekbe történő áthelyezésének előkészületeiről és annak első lépéseiről.

Információ

a belügyminiszter úr részére a magyar nemzetiségű személyek áthelyezéséről
Szlovákiából a cseh országrészekbe.

3 Kalous, Jan: Nový, či staronový bezpečnostní aparát? Sbor národní bezpečnosti na scéně. In Kalous, Jan – Zeman, Pavel (szerk.): *1945 Konec války a obnova Československa*. Praha, 2018, 236–248. p.

4 Cseh- és Morvaországban 1945 év folyamán 12 ezer új káder került az SNB állományába, ez az egész apparátus egyharmadát tette ki. Kalous, Jan: Nový, či staronový bezpečnostní aparát? Sbor národní bezpečnosti na scéně. In Kalous, Jan – Zeman, Pavel (szerk.): *1945 Konec války a obnova Československa*. Praha, 2018. 240.

5 Václav Nosek belügyminiszter a Gottwald kormány 1946. december 16-án sorra került 48. ülésén nyújtotta be a németek kitelepítéséről szóló összegző jelentését. Ebben kiemelte az erre a célra a Belügyminisztériumban és az alárendelt szerveiben kialakított személyi és szervezési feltételeket, amelyeknek a kitelepítés végrehajtásában jelentős szerepük volt. Národní archiv Praha, fond Výběr ze zápisů schůzi československé vlády, duben 1945 – únor 1948, 175 a. j.

1946. november 4.-én és 12.-én a Szociális Gondoskodás Minisztériumában az érdekelt hivatalok képviselőinek részvételével értekezletekre került sor⁶ a magyar nemzetiségű személyek áthelyezéséről Szlovákiából a cseh országrészekbe, ahol elsősorban a mezőgazdaságban, az állattenyésztésben és a fuvarozási munkákban hatalmas a munkaerőhiány. Ezeket a munkaerőket a 88/45 Tt. sz. dekrétum alapján munkára rendeléssel szereznék meg. A magyar nemzetiségű személyeket helyeznék át, a családjaikkal, vagyonukkal és állataikkal együtt, kivéve a vonóállatokat. Az áthelyezésből ki lesznek zárva az államilag megbízhatatlan személyek, a munkaképtelenek, a betegek, az aszociális elemek és azok, akiknek esetében a csehszlovák állampolgárság a 33/45 Tt. sz. dekrétum alapján megmaradt, esetleg visszaadásra került. Az áttelepített személyek és családok elhelyezése 3-5 családonként szétszórva az egyes járásokban fog megtörténni, először a cseh országrészek belső területein, majd később a határ menti járásokban is. Az értekezleteket megelőzték néhány kormánytag tárgyalásai.

Tekintettel arra, hogy olyan személyekről van szó, akik a 33/45 Tt. sz. dekrétum alapján elvesztették a csehszlovák állampolgárságukat, a belügyminisztérium munkatársa figyelmeztetett, hogy hontalanoknak kell őket tekinteni, vagyis külföldieknek, esetükben szükséges az 52 Tt. sz. 1935. 3. 28-i törvény rendelkezéseit és az 1935. 6. 25-i 143 Tt. sz. külföldiek tartózkodásának engedélyezéséről szóló kormányrendeletet betartani. Ami ezeknek a személyeknek az elhelyezését illeti a határ menti területeken, ez a fogalom legutóbb a 195/46 Tt. sz. törvény 8. §-ban lett meghatározva,⁷ a tartózkodásuk engedélyezésénél ezen a területen figyelembe kell venni az államvédelméről szóló 131/36 sz. törvény 34. §-át, mely alapján szükséges a Nemzetvédelmi Minisztérium engedélye.

A Belügyminisztérium ezen álláspontjával egyetértett a Nemzetvédelmi Minisztérium képviselője is és kérték, hogy a Szociális Gondoskodás Minisztériuma előzetesen nyújtsa be a Belügyminisztériumnak és a Nemzetvédelmi Minisztériumnak a határ menti közigazgatási körzetek jegyzékét, ahová ezeket a személyeket el kívánja helyezni és várja ki a jóváhagyást.

Megoldatlan maradt az ún. nem produktív erők, mint a tanítók, lelkészek stb., elhelyezésének a kérdése, ezeket az ipar egyes ágazataiban lehetne elhelyezni.

Ezeknek a munkaerőknek a toborzáshoz a csehszlovák hadsereg együttműködését vennék igénybe, ez kerítené be a falvakat és szállítaná el az áthelyezendő személyeket. Az ilyen módszerrel szemben azonban elutasító álláspontot foglalt el a Belügyminisztérium képviselője, valamint a Nemzetvédelmi Minisztérium képviselői is, az utóbbiak azon okból, hogy az ilyen együttműködéshez a vezérkari főnöknek parancsot kellene kiadnia, amely nem történt meg. A személyek áthelyezése természetesen bejelentési kötelezettség alá esik a 233/41 Tt. sz. kormányrendelet alapján és a számukra, mint olyan személyek számára, akik nem csehszlovák állampolgárok, ki kell adni ideiglenes igazolást az személyazonosságukról az 1946. 3. 28. napján kelt II-1130-20/12-45-40-

6 Az említett értekezletekről készült jegyzőkönyvek az irat mellett megtalálhatók.

7 A 195/1946 Tt. sz. törvény 1946. november 15-én lépett életbe, és a 8. § értelmében „A cseh országrészekben határ menti terület alatt Csehország és Morvaszilézia országrészek azon területi részeit értik, amelyeket az 1938-as év folyamán idegen hatalom foglalt el.”

Vb/3 belügyminiszteri hirdetmény alapján, mivel nincsen semmilyen személyes igazolványuk.

Végül megkérték a Belügyminisztériumot, hogy adjon utasítást a járási és a helyi nemzeti bizottságoknak, ahová ezek a személyek ki lesznek rendelve, hogy ne korlátozzák őket olyan intézkedésekkel, amelyek a német és magyar nemzetiségükre vannak kiszabva, pl. külső megjelölés, ellátás, bér ügyek, stb.⁸

Az intézkedések alóli kivétel ellen a Belügyminisztérium részéről nem lenne ellenvetés, mivel a külső megjelölést csupán néhány járási hivatal vezette be, az ellátási ügyekben szükséges rájuk úgy tekinteni, mint nehéz munkát végző és levonások alá nem eső személyekre, mivel a munkára rendelés a 88/45 Tt. sz. dekrétum alapján hajtják végre és nem a 71/45 Tt. sz. dekrétum alapján. A 88/45 Tt. sz. dekrétum a munkakötelezettséget az egész Csehszlovák Köztársaság területén szabályozza a munkaképes férfiak számára 16-tól 55 éves korig és a nők számára 18-tól 45 éves korig. A 71/45 Tt. sz. dekrétum a munkakötelezettséget szabályozza azon személyek esetében, akik a 33/45 Tt. sz. dekrétum alapján elvesztették a csehszlovák állampolgárságukat és hatálya csak Cseh- és Morvaország területére vonatkozik.

A végén megállapított, hogy ezen személyek a transzferje 1946. 11. 19.-től már folyamatban van és a toborzást egyelőre 4 Toborzó Bizottság végzi, melyek száma még növekedni fog. Eddig hetente 4 transzport érkezik 90-100 családdal és a Prága, Jičín, Kolín, Havlíčkův Brod, valamint a Nemzetvédelmi Minisztérium beleegyezésével, ugyancsak Žatec és Podbořany körzetében vannak letelepítve.

A Belügyminisztérium nyilvántartásba veszi ezeket a személyeket azon jegyzékek alapján, melyeket mindig január 1., április 1., július 1. és október 1.-én fognak benyújtani a Tartományi Nemzeti Bizottságoknak, amelyek területén tartózkodnak, az ilyen személyekről.

Tekintettel a napisajtó híreire a magyar kormány közbelépéseiről, amely ebben az akcióban a magyarok elleni ellenséges cselekedetet lát, a Belügyminisztérium könnyítések bevezetésén gondolkodik, melyek nem csupán az érvényben lévő törvényi előírásokkal teljesen indokoltak (a magyar és német nemzetiségű személyekre érvényes minden korlátozás eltörlése), hanem a kedvező magatartás kifejezéséeként is ezekhez a személyekhez, az új otthonuk megalapozásához a cseh országrészekben.

1946. november 27.
(olvashatatlan aláírás)

Összegzés:

Tekintettel arra, hogy a munkaerőhiány a mezőgazdaságban kritikussá kezd válni, folytatódik a transzfer, a Földművelési Minisztérium képviselője Dr Havlíček közlése

8 A német kisebbség tagjait a cseh országrészekben egyes Járási Nemzeti Bizottságok rendeletei nyilvános helyeken fehér karszalag viselésére kötelezték. A 71/1945 sz. azon személyek munkakötelezettségéről, akik elvesztették a csehszlovák állampolgárságukat szóló elnöki dekrétum alapján munkára fogott németek és magyarok munkabéréből 20 százalékot levontak az államkincstár javára.

alapján, az SNB közreműködésével és a katonaság közvetett asszisztálásával. Amennyiben a kormány jóváhagyja, hogy folytatódjon a transzfer, szükséges lesz megoldani e további lényeges kérdéseket:

1./ a határ menti övezet kiterjedését, ahová ezeket a személyeket nem lehet áthelyezni – egyetértésben a Nemzetvédelmi Minisztériummal,

2./ az ún. nem produktív erőknél (tanítók, lelkészek stb.) a munkabeosztását – a Szociális Gondoskodás Minisztériumával esetleg az Ipari Minisztériummal,

3./ a korlátozások megszüntetése, amelyek alá esnek a német és magyar nemzeti-gű személyek, pl. ellátás tekintetében az Ellátási Minisztériummal, a bérek tekintetében a Szociális Gondoskodás Minisztériumával a külső megjelölés tekintetében, ami a Belügyminisztérium hatáskörébe tartozik. A korlátozások megszüntetése ellen nincs kifogás.

1946. november 27.

(olvashatatlan aláírás)

Az irat cseh nyelvű gépelt, aláírt tisztázat. Archiv bezpečnostních složek Kanice (Biztonsági Szervek Levéltára Kanice), fond Ministerstvo vnitra – Správa internačních, sběrných a pracovních středisek Praha E6 (Belügyminisztérium – Internáló-, Gyűjtő- és Munkaközpontok Igazgatása Prága E6), 69. doboz.

A deportálások végrehajtása során a belügyi szervek rendfenntartó és karhatalmi feladatokat láttak el. A szerepük azonban nem csupán ebben merült ki, sőt a több tízezer magyar munkás kétéves csehországi jelenléte alatt folyamatosan idegenrendészeti és lakosság-nyilvántartási feladatokat is elláttak, hiszen az áttelepített magyarok nem rendelkeztek állampolgársággal, külföldinek tekintették őket. Már az akció előkészítése során a központi államigazgatási szervek tisztázták, hogy a magyar munkaerőt nem szabad, a Nemzetvédelmi Minisztérium és a Belügyminisztérium külön engedély nélkül, a németek kitelepítése után kizárólag a szláv nemzetiségűek számára betelepülésre kijelölt határ menti övezetben elhelyezni. Ezért is érthetetlen, hogy történész körökben még ma is felbukkan az a téves megállapítás, hogy a deportáltakat elsősorban a „Szudéta vidékekre” vitték.

10.

Prága, 1947. február 5. A prágai Tartományi SNB parancsnoka Dybal alezredes megküldi a Přesticeai Járási SNB Parancsnokság bizalmas jelentését a Belügyminisztérium VII. Osztályának a magyar munkaerő megérkezéséről a přesticeai vasútállomásra, valamint ekkor a családok elosztása körül felmerült hibákról.

Ila 213 biz./47. sz.

1947. február 5.

Magyar munkaerő – elégtelen szervezés a beosztás terén

(a lapon pecsét) Bizalmas

Belügyminisztérium
VII. Osztály
Prága

A Přesticei Járási SNB Parancsnoksága az 1947. 1. 27.-én kelt 2. biz./3/47 sz. alatt, jelenti:

1947. 1. 23-án 21.45 órakor a přesticei vasútállomásra megérkezett a magyarok transzportja 122 személlyel, beleértve a gyermekeket is. A transzportot katonai őrző, a pilseni munkahivatal tisztviselői és a Belügyi Megbízotti Hivatal munkatársa kísérte.

A munkaerő elosztását a munkahivatal přesticei részlege végezte.

Ennek a magyar munkaerőnek az elosztásánál elégtelen volt a szervezés, a rugalmasság és végül elégtelen a figyelem és a megértés az érdekeltek részéről. A transzport megérkezése után a Járási Munkavédelmi Hivatal Részlege kiértésíti az érdeklődő földműveseket, hogy jöjjenek a magyar munkásokért. Már ez a kiértésítés is későn történik. Továbbá lehetetlen, hogy az egyes kérelmezők kiválogassák a munkásokat, vagyis a testi felépítésük szerint kiválogassák, ami olyan érzést teremt, mintha rabszolgapiac lenne.

Ezzel az eljárással oda jutnak, hogy a maradék munkást, főként nagyobb számú gyerekekkel, vagy az idősebb személyekkel, akiknek munkateljesítményük, tekintettel a korukra kisebb, senki nem akarja elvinni és megtörténik, hogy ilyen család itt marad két napra is, míg elhelyezik. Mivel a munkaerő szétosztásának ilyen a módját, különösen a mostani fagyokban, a magyarok részéről kedvezőtlenül ítélik meg, ezek a hiányosságok okot adhatnak az államunk elleni uszító propagandára.

Elvégre a magyarok elszállításánál az itteni vidékünkre, már ott helyben tekintettel kellene lenni a munkaképességeikre. Az utolsó transzporttal küldtek egy házaspárt, ahol a férj 65 éves öreg volt, tehát nehéz munkára már kevésbé képes, és a feleség már 4x volt operálva. Az ilyen embereket aztán érthető módon senki nem akar és végül itt teherré válnak. A Járási Nemzeti Bizottság Přestice értesítve.

Tartományi SNB parancsnok
Dybal alezredes
(olvashatatlan aláírás)

Az irat cseh nyelvű gépelt, aláírt tisztázat, másolópapírral készült példány. Archiv bezpečnostních složek Praha, fond 304. Různé bezpečnostní spisy po roce 1945 (Különböző biztonsági iratok 1945 után). 304-219-3

A přesticei belügyi jelentés érdekessége, hogy az ottani SNB parancsnok szinte ugyanazokkal a szavakkal írja le és bírálja a deportálások lebonyolítását, amelyeket a korabeli magyarországi sajtó is használt (a betegek, öregek elszállítása, az elosztás rabszolgapiac jellege, napokig fagyoskodnak a vagonokban a magyarok stb.), és amelyeket a korabeli cseh hivatalos szervek hevesen cáfoltak. A fenti jelentés bizonyítékul szolgál arra, hogy nem voltak túlzóak a magyar diplomácia tiltakozó jegyzékei és a sajtó beszámolóí. Adatközlőim ma is fájóan emlékeznek a megérkezés, a munkaelosztás emberpiacra emlékeztető jellegére, a kegyetlen fagyoskodásokra, a sokgyerekes családok napokig tartó bizonytalan várakozására a vagonokban.

11.

Pozsony, 1947. március 4. A belügyi megbízott Mikuláš Ferjenčík⁹ tábornok összefoglaló jelentése Václav Nosek belügyminiszternek a szlovákiai biztonsági szervek jelentései alapján a munkaerő toborzása során Szlovákiában előfordult hiányosságokról.

(a lap bal felső sarkában nyomtatott fejléc)
Belügyi Megbízott

527/47 titkár. sz.

Pozsony, 1947. március 4.

Mélyen tisztelt
Václav Nosek
belügyminiszter úr
Prága

A Belügyi Megbízotti Hivatal szervei a csehországi munkára történt munkaerő toborzás során ezeket a hiányosságokat találták:

Állambiztonság Nagymihályi Részlege a 48-8 jelen./1947 sz. alatt 1947. február 1-jén jelenti:

A munkaerő toborzás a Királyhalmeci járásban 1947. január 30-án történt. A munkára ki volt jelölve 156 család 695 személlyel. Ebből csupán 8 családot raktak be (115 személy).

Január 31-én 35 család volt berakva (116 személy) a kijelölt 115 családból (442 személy).

A berakóállomás Királyhalmec volt. Az áttelepítetteknek meleg ételt adtak. A gyerekek meleg tejet kaptak. A transzport a királyhalmeci vasútállomást 1947. I. 31-én 21.00 órakor hagyta el. A transzport szerelvénye egy mozdonyból, 9 tehervagonból és 3 személykocsiból állt.

Technikai végrehajtás.

A királyhalmeci TH jegyzékei lehetetlenek. Ezeket a jegyzékeket négyszer is javítják és az eredmény jelentéktelen. Az orvos a transzport indulása előtti napon orvosi vizsgálatot végez, amely során a Csehországba munkára javasolt személyek felét a transzportra alkalmatlannak ismeri el. A hivatalnokok, akik az akciót végrehajtják nincsenek megfelelően kioktatva hogyan viselkedjenek a komplikált esetekben. A TH szervezete teljesen lehetetlen és minden oldalról csődöt mond. A lakosság körében hírek terjednek, hogy aki hagyja magát áttelepíteni, nem Csehországba megy, de Oroszországba, Szibériába. A lakosság ettől megijedt, ezért az áttelepítés elől kitér és elbújik.

9 Ferjenčík, Mikuláš (1904–1988) szlovák tábornok, politikus. A világháború alatt részt vett az ellenállásban, a nemzeti felkelés előkészítésében. 1945–1946-ban nemzetvédelmi államtitkár, 1946 és 1948 között belügyi megbízott. 1948 februárja után az USA-ba emigrált és ott is hunyt el.

Ez az akció nagy pénzügyi kiadással jár, és eredmény nélkül végződik, ahogyan látható a fenti számokból. Információként benyújtom az akció gyakorlati menetét.

Egy nap elfoglalja a falut a katonaság és az NB tagjai. Még azon a napon orvosi vizsgálatra kerül sor. Másnap reggel kb. 9.00 órakor meggondolják magukat az urak, hogy már itt az idő, és ezért teherautókon elindulnak a faluba, ahonnan az áttelepítés lesz, és a falu közepén megállnak. 12.00 óra és még semmi nem történik. A katonák átfagytak és hangosak. Az NB tagjai közül egyik a másikat kérdezi, mi történik. Senki nem tud mondani semmit. Végül megállapítják, hogy éjjel van, és egész nap 1-2 családot raktak be és ezzel az akció erre a napra véget ért. Így nézett ki 1947. I. 30-án Polyán, Szolnocska, Nagytárkány községekben a Királyhelmei járásban. A fenti körülmények miatt kívánatos kicserélni, vagy a királyhelmei Területi TH elöljárójának posztját hivatalos katonával, esetleg civil hivatalnokkal elfoglalni, aki orvosolná a helyzetet, eltávolítaná a szervezésben a régi hiányosságokat.

Az akciót bizonyos mértékben a gátolják a fő politikai tényezők is. Konkrét példaként említem, hogy 1947. január 31-én a Királyhelmei Munkavédelmi Hivatalban volt Jozef Viboch DP képviselő a Geci képviselő az áttelepülők érdekében beavatkozni. Ezt a MVH elöljárója jelentette a mi tisztviselőnknek, aki figyelni az akciót.

Nagyon kívánatos lenne, ha a hivatalok, melyek az akciót végrehajtják, a helyszínrre jönnének orvosolni a helyzetet, vagyis megtalálni a hibákat, amelyek miatt az akció megbénult.

Állambiztonság Nagymihályi Részlege a 48-9 jelen./1947 sz. alatt 1947. február 10.-én jelenti:

A munkaerő toborzás – a magyarokat Csehországba munkára, a Királyhelmei járásban 1947. II. 8-án folyt. Kitelepítve volt 18 család 62 személlyel. A többi család a transzportra alkalmatlan volt.

A telepítés során a következő hibákat észlelték:

A csehországi munkára történő munkaerő toborzási akció során, a hivatalok egymással nem együttműködők. Mint konkrét példát hozom fel:

A magyarok kitelepítése után szarvasmarha is marad. A Fölművelési Megbízotti Hivatal rendelete alapján ezt egy helyre kell koncentrálni, hogy így közösen védve legyen. Ezt a csoportosítást az Állami Vagyonkezelő végzi. A szarvasmarha és a sertés elvitele ellen lép fel a Járási Közigazgatási Bizottság, továbbá a járási állatorvos. Azzal indokolják, hogy rendelet van arra, hogy az elszakított területekről¹⁰ nem szabad lovakat és sertéseket vinni a hátszországba. Szarvasmarhát el lehet szállítani, de csak a marhalevél kiállítását után. Eddig az Állami Vagyonkezelő a kitelepített magyarok után 150 tehenet, 20 lovat és 20 sertést vitt el marhalevél kiállítását nélkül, mivel az Állategészségügyi Hivatalnak nincsen semmilyen utasítása arra, hogyan kell ezeket a marhaleveleket kiállítani.

A parnói székhelyű Állami Vagyonkezelő ellenőrének vallomása alapján, ahová az állatokat eddig csoportosították, ez egy átmeneti idő után visszakerül a járásba, még-

10 Itt valószínűleg az első bécsi döntéssel Magyarországhoz csatolt határ menti területekről van szó.

pedig akkor, ha a járásba új telepések érkeznek. Erről azonban JKB-nak nincs tudomása, mivel erről a kompetens hivatalok nem értesítették, ezért kerül sor vizsálya.

Ugyancsak nincs megfelelően biztosítva a Csehországba telepített magyarok vagyonának védelme. A lakások ugyan formálisan be vannak zárva, ami azonban nem megfelelő védelem a lakosság elől, amely nem került kitelepítésre, vagy amely a toborzó akció elől elbújít. Előfordul, hogy éjszaka ismeretlen tettesek ezekből az üres lakásokból különböző itt hagyott vagyontárgyakat tulajdonítanak el.

Ebből egészében következik, hogy ez a munkaerő toborzó akció szervezésileg nincs megfelelően rendben.

A jelentés átiratával értesítve lettek a Szlovákiai Telepítési Hivatal és a Földművelési és Földreform Megbízotti Hivatala.

A dunaszerdahelyi NB Járási Parancsnoksága a 74/47 sz. alatt január 28-án értesít:

A dunaszerdahelyi JH előljáró-helyettese Alexander Berta 3.500 Kcs kenőpénzt fogadott el Bősön magyar nemzetiségűektől, akik ki voltak jelölve munkára Csehországba. Az érintette személyeket ez alapján a kenőpénz alapján, kizárták a transzportból. A tettéért a nevezettet letartóztatták és átadták a Járásbíróóság börtönébe, ahol jelenleg is található.

A tornaljai NB Járási Parancsnoksága az 518-8 biz./47 sz. alatt február 15-én jelenti:

1947. február 4-én a Tornaljai járásban, Kövecses községben a magyarok munkaerő toborzását végezték Csehországba. Ez a hír eljutott a Tornaljai járásban Abafalva községbe, melynek következtében ebből a községből 29 személy elmenekült Magyarországra. Mivel fennállt a veszély, hogy Abafalva községből minden polgár elszökik, az abafalvai NB állomás a Lénártfalvai őrszolgálati egységtől 9 katonát, és a kövecsesi őrszolgálati egységtől 25 katonát kért és ennek az asszisztenciának a segítségével megakadályozta a további személyek Magyarországra szökését.

Ezen személyek Magyarországra szökésének az oka a félelem a csehországi munkára toborzási akciótól, amitől a lakosság körében pánik keletkezik és ezért némelyek kocsin, némelyek gyalog a legszükségesebb dolgaikkal átszöknek a határon Magyarországra.

Az abafalvai NB állomás jelentése alapján, a magyar határőrök minden egységet megerősítettek 10 katonával. A magyar katonák mikor észrevették ezt a tömeges menekülést, a határvonal közelébe húzódtak és minden módon segítették a menekülők átkelését az államhatáron és a segítség közben néha a puskákból egyenként lövéseket adtak le. A lövés a puskákból csak azért történt, hogy megijessék a csehszlovák hatóságokat, hogy ne merészeljék megakadályozni a menekülők átkelését az államhatáron.

A magyar határőrök parancsot kaptak, hogy segítsék a magyar nemzetiségű személyek átjutását az államhatáron Szlovákiából Magyarországra, és ha észreveszik, hogy a csehszlovák hatóságok ebben gátolták őket, akkor löjjenek rájuk, ezt az abafalvai NB állomás is megerősítette.

A gesztetei NB állomás, Feledi járás, a 28 biz./47 sz. alatt 1947. február 20-án jelenti:

1947. február 20-án munkaerő toborzást végeztek Csehországba a Feledi járásban Darnya községben. Ez a toborzási akció könnyen és rendezettség nélkül ment végbe.

A munkaerő toborzás során a lakosság, amely az áttelepítésre ki volt jelölve azt beszélte, hogy az nem fontos számukra, csak a házakat hagyják meg nekik és kapjanak csehszlovák állampolgárságot.

A községekben, ahol a toborzást végezték, és a községekben is, ahol nem volt végrehajtva, a toborzási akció előtt nem volt megfigyelhető, hogy a magyar nemzetiségű polgárok megkísérelték volna ezt az akciót megakadályozni.

A munkaerő toborzás végrehajtása után 1947. február 20-án 12.30 és 13 óra között néhány puskákkal felfegyverzett magyar civil lakos érkezett Magyarországról a Feledi járásban Darnya községbe. Mikor észrevették az NB őrzőjét, amely Darnya község központjában haladt el, kitértek a 359 kvótához a község felett és elkezdtek az őrzőjára tüzelni. Mikor később látták, hogy a községből kijött a NB több tagja és üldözik őket, a támadók visszavonultak a határon keresztül Magyarországra, ahonnan érkeztek.

A magyar fegyveres bandával történt lövöldözés során a mi NB tagjaink és a katonák közül senki nem sérült meg, azt sem észlelték, hogy valakit a támadók közül megölttek, vagy megsérült volna.

A Külügyminisztérium államtitkára Dr. Clementis és a Belügyminisztérium Prágában értesítve voltak az esetről.

(a megbízott olvashatatlan aláírása)

(a lapon iktatópecsét)

Belügyminisztérium
1620-19/3-47 Vb/3
37 mell. 0

Az irat szlovák nyelvű gépelt, aláírt tisztázat. Archiv bezpečnostních složek Kanice, fond Ministerstvo vnitra – Správa internačních, sběrných a pracovních středisek Praha E6, 69. doboz.

A belügyi megbízott összefoglaló jelentése alapján kitűnik, hogy a deportálással szembeni ellenállás a magyar lakosság részéről, és az ezt kísérő jelenségek (a riadalom, az elbujdosás, a korrupció, a magyar határőrség és csehszlovák karhatalom közötti kisebb fegyveres összecsapások stb.) végigkísérték az akciót, és a dél-szlovákiai terület szinte minden érintett falujában fölbukkantak.

12.

Pozsony, 1947. március 21. Részletek Robert Obrusníknek, a Munkaerő Toborzó Kormánybizottság meghatalmazottjának Václav Nosek belügyminiszternek küldött bizalmas összefoglaló jelentéséből, valamint a jelentéshez csatolt mellékletekből, a magyar munkaerő toborzásáról az 1946. 11. 19 és 1947. 2. 21 közötti időben.

JUDr. Robert Obrusník
Munkaerő Toborzó Kormánybizottság
meghatalmazottja
Pozsony

269-21/3-47-Dr.O/Jel.

Pozsony, 1947. március 21.
Bizalmas

Václav N o s e k miniszter úr
Prága VII. Belcredihó tř.

Tárgy: Összefoglaló jelentés a magyar munkaerő toborzásáról az 1946. 11/9¹¹ és 1947. 2/21 közötti időben.

Tekintettel a magyar munkaerő toborzó akció technikai jellegű megszakítására, összefoglaló jelentést adok a lefolyásáról és eredményeiről a kezdettől, vagyis 1946. november 9-től 1947. február 21-ig.

(...)

Pénzügyi kiadások:

A toborzásban részt vett egységek eddig beérkezett jelentései alapján a toborzási akció ezeknél az egységeknél a következő kiadásokat igényelte:

Szociális Gondoskodás Megbízotti Hivatala	1,423.500. – Kčs
Pozsonyi Telepítési Hivatal	2,401.298. – Kčs
Közlekedési Megbízotti Hivatala a közúti és a vasúti szállítáért	69,470.000. – Kčs
V04 Pozsony	5,418.620. – Kčs
összesen	78,713.418. – Kčs

Eddig nem kaptam jelentést a kiadásokról a NB asszisztáló egységeire, az orvosi szolgálatra és a SZGM¹² bizottságaira vonatkozóan.

Mellékelve előterjesztem ezeket az áttekintéseket:

1./ áttekintés az egyes szlovákiai toborzóbizottságok által elküldött transzportokról,
2./ áttekintés a cseh országrészekbe, az egyes JMVH-ok¹³ körzetébe elküldött transzportokról,

(...)

Kormánybizottság meghatalmazottja
(olvashatatlan aláírás)

-
- 11 Nyilvánvaló elírásról van szó, a jelentésben több esetben, és a mellékletekben is a helyes 1947. 11. 19. dátumot jelölik meg az akció kezdeteként.
- 12 Szociális Gondoskodás Minisztériuma, az eredeti szövegben MSP (Ministerstvo sociální péče) rövidítés szerepel.
- 13 Járási Munkavédelmi Hivatalok, az eredeti szövegben OÚOP (Okresní úřad ochrany práce) rövidítés szerepel.

(a lapon iktatópecsét)
 Belügyminisztérium
 1620-31/3-47 Vb/3
 56 mell. 5

1. sz. Melléklet

Áttekintés
 az egyes szlovákiai SZGM bizottságok által elküldött transzportokról

Bizottság sz.	Bizottság székhelye	Transzportok száma	Családok száma	Személyek száma
I	Somorja	26	957	3.773
II	Párkány	23	1.431	4.941
III	Komárom	27	1.704	7.160
IV	Tornalja	14	746	2.793
V	Feled	14	277	2.120
VI	Léva	23	1.192	4.189
VII	Dunaszerdahely	22	1.022	4.747
VIII	Érsekújvár	26	1.416	5.261
IX	Ipolyság	11	509	1.495
X	Vágsellye	11	826	2.773
XI	Galánta	13	910	3.568
XII	Kassa	5	175	640
XIII	Királyhelmece	4	124	440
	Összesen	219	11.642	43.900

Pozsony, 1947. március 20.

Áttekintés a cseh országrészekbe, az egyes JMVH-ok körzetébe 1946. 11. 19-től
 1947. 2. 21-ig elküldött transzportokról.

JMVH székhelye	Transzportok száma	Családok száma	Személyek száma
Benešov	6	291	1.082
Beroun	5	247	945
Boleslav Mladá	16	1.058	3.868
Brod Havlíčkův	3	189	760

Budějovice České	4	224	746
Děčín	-	-	-
Hradec Jindřichův	3	124	579
Hradec Králové	7	403	1.595
Cheb	-	-	-
Chomutov	1	15	35
Jičín	5	432	1.637
Kladno	14	727	2.952
Klatovy	3	162	715
Kolín	19	990	3.611
Lázně Mariánské	2	142	592
Liberec	1	17	52
Lípa Česká	3	147	542
Náchod	5	187	610
Pardubice	9	492	2.146
Plzeň	12	558	1.829
Praha	13	746	2.832
Rumburk	-	-	-
Strakonice	10	416	1.627
Tábor	8	465	1.728
Teplice-Šanov	5	303	1.193
Trutnov	-	-	-
Ústí n/Labem	1	21	80
Ústí n/Orlicí	1	64	234
Karlovy Vary	4	206	959
Žatec	19	1.331	4.690
Brno	5	199	780

Frývaldov	-	-	-
Hodonín	-	-	-
Jihlava	4	192	678
Krnov	-	-	-
Olomouc	12	468	1.718
Opava	-	-	-
Ostrava Moravská	6	175	739
Šumperk	2	158	637
Těšín Český	-	-	-
Zlín	4	169	582
Znojmo	7	324	1.127
Összesen	219	11.642	43.900

Pozsony, 1947. március 22.

Az irat cseh nyelvű gépelt, aláírt tisztázat. Archiv bezpečnostních složek Kanice, fond Ministerstvo vnitra – Správa internačních, sběrných a pracovních středisek Praha E6, 69. doboz.

Robert Obrusník, aki a Szociális Gondoskodás Minisztériumának magas rangú beosztottjaként, egy ideig pedig a Munkaerő Toborzó Kormánybizottság szlovákiai meghatalmazottjaként, végigkísérte a deportálásokat az előkészítéstől egészen a magyarok hazatéréséig, számos jelentésében összegezte annak részleges, majd végeleges eredményeit, hiányosságait és jelölte ki az aktuális feladatokat. Adatait a levéltári dokumentumok közül megbízhatóknak találtam. A fellelhető jelentéseinek elemzésével és más hivataloktól származó adatokkal történő összevetésével, véglegesen tisztázni lehetne a deportálások kvantitatív mutatói körüli bizonytalanságokat.

Az adatokat azonban minden esetben ellenőrizni kell, az előforduló elírások és összeadási hibák miatt. Az itt közölt első táblázatban is található egy hiba, a családok közölt számának összege ugyanis 11 289-et tesz ki. Ez abból adódik, hogy a Feledi bizottságnál elírás történhetett, ha az ott szereplő számhoz hozzáadjuk a 353-at, amennyi a különbség a családok összegként föltüntetett 11 642 és az összeadás eredménye között, már pontos eredményt kapunk (a Feledi toborzóbizottságnál így a deportált családok száma helyesen 630). A második mellékletet, a Csehországba érkezett transzportok számát területi eloszlás szempontjából elemezve, kirajzolódik előttünk a határvidék. Azon Járási Munkavédelmi Hivatalok területe,¹⁴ ahová a határ menti övezet-

14 A Járási Munkavédelmi Hivatalok területe és száma nem volt azonos a közigazgatási járások területével. A közigazgatási járások száma jóval magasabb volt, egy-egy járasi munkavédelmi hivatal 2-3, sőt több járás területét foglalta magába, ezek székhelyein általában részlegeket (pobočky) alakítottak ki a munkavédelmi hivatalok.

re vonatkozó betelepítési tilalom miatt nem, vagy csupán egy-két, transzport érkezett a magyar munkaerőből.

13.

Prága, 1947. május 8. A Belügyminisztérium bizalmas körlevele az állambiztonsági szerveknek, az SNB tartományi parancsnokságainak és a nemzeti bizottságoknak Cseh- és Morvaország területén, a magyar nemzetiségű munkások szaporodó szökéseinek megakadályozásáról.

Belügyminisztérium

VII-C-8677/319-8/5-47-6

Prága, 1947. május 8.
Bizalmas

Minden területi állambiztonsági hivatalnak,
minden területi SNB parancsnokságnak,
tartományi állambiztonsági hivataloknak Prágában, Brünnben és a kirendeltségének Ostraván,
tartományi SNB parancsnokságoknak Prágában, Brünnben és a kirendeltségének Ostraván,
tartományi nemzeti bizottságoknak Prágában, Brünnben és a kirendeltségének Ostraván,
minden járási nemzeti bizottságnak és nemzetbiztonsági igazgatóságnak.

Tárgy: A munkahely önkényes elhagyása a magyar nemzetiségű személyek által.

Melléklet: 0

Az SNB parancsnokok előterjesztett jelentései alapján, az utóbbi időben jelentős mértékben szaporodnak a 88/1945 Tt. sz. dekr. alapján Szlovákiából kirendelt magyar cselédek és családtagjaiknak a szökései.

Minden eddig foganatosított intézkedéssel sem sikerült ezeket a szökéseket megakadályozni, mivel a magyarok, akik a kirendelt munkahelyüket önkényesen elhagyták, nem voltak büntetve.

A 33/1945 Tt. sz. elnöki alkot. dekrétum alapján a magyar nemzetiségű személyek elveszítették a csszl. állampolgárságukat. Azaz, állampolgárság nélküli személyeknek lehet tekinteni őket, akik alá vannak rendelve az 52/1935 Tt. sz. törvény korlátozásainak és a közigazgatási hivatalok speciális rendelkezéseinek. Minthogy a Szlovákiából a cseh országrészekbe munkára kirendelt magyar nemzetiségű személyeknek és a családtagjaiknak nincsen semmilyen személyazonosságukat igazoló igazolványuk, a kirendelt munkahelyük alapján illetékes hivatal által legyen kiadva nekik ideiglenes igazolás a személyazonosságról, amelyet a II-1130-20/12-45-40-Vb/3 sz. 1946. 3. 28-án kiadott körlevél rendszeresített, és 41 szám alatt közölt az 5/1946 számú Belügyi Közlöny. Az említett személyeknek kiadott ideiglenes igazolás a személyazonosságról magában foglalja, a kirendelt munka időtartamára, a tartózkodási engedélyt annak a hivatalnak a körzetében, amely az ideiglenes igazolványt a személyazonosságról kiadja.

Ugyanis az említett személyek a családtagjaikkal együtt csupán annak a hivatalnak a körzetében tartózkodhatnak. Erre a körülményre szükséges kifejezetten figyelmeztetni az ideiglenes igazolvány kiadásánál azzal együtt, amennyiben hivatalos engedély nélkül elhagynák ezt a körzetet büntetve lesznek az 52/1935 Tt. sz. törvény 14 §-a alapján, az esetleges további, a kirendelt munkahely ok nélküli elhagyása miatt a 88/1945 Tt. sz. dekrétum 23 §-a szerinti további büntetés sérelme nélkül.

Egyidejűleg kérjük a Szociális Gondoskodás Minisztériumát, hogy tegyen intézkedéseket a járási munkavédelmi hivataloknál (részlegeiknél), hogy ezek haladéktalanul küldjék el a cseh országrészekbe munkára rendelt magyar nemzetiségű személyek és a családtagjaik jegyzékeit a járási nemzeti bizottságoknak (nemzetbiztonsági hivataloknak), amelyek a kirendelt munkahely alapján illetékesek. Ezeknek a jegyzékeknek alapján a járási nemzeti bizottságok (nemzetbiztonsági hivatalok) kiadják az ideiglenes igazolásokat a személyazonosságról, ellátva toldalékkal a személyek tartózkodási engedélyéről, ezen kívül ezeket a jegyzékeket felhasználják annak felülvizsgálatára, vajon a személyek teljesítették-e jelentkezési kötelezettségüket a 233/1941 Tt. sz. kormányrendelet alapján a lakhelybejelentésről, és a 52/1935 Tt. sz. törvény 7 §-a alapján a külföldiek tartózkodásáról.

A pénzbüntetés kiszabásánál azon személyek esetében, akik elszöktek és fegyveres kísérettel visszahoztak,¹⁵ vegyék figyelembe azt, hogy a fegyveres kísérettel történő visszatoloncolás jelentős kiadást igényel, és ezért a legmagasabb elérhető díjszabást alkalmazzák.

A Belügyminisztérium, hogy megakadályozza a szökéseket, egyidejűleg intézkedik, hogy a SNB szervei a megfelelő helyeken, a vonatokon ellenőrzéseket végezzenek.

A jövőben az ilyen szökéseket ne a Belügyminisztériumba jelentsék, amint az az eredeti rendeletben szerepel. Ezen személyek egyes szökési eseteit a területi állambiztonsági hivatalok veszik nyilvántartásba, melyeknek jelentsék minden magyar nemzetiségű személy önkényes munkahely-elhagyását. Minden területi állambiztonsági hivatalnak egyidejűleg feladatul adom, hogy a szökevény és a megbüntetett magyarokról számszerű áttekintést iktassanak be a havi rendszeres jelentéseikbe. Egyidejűleg figyelmeztetek a VII-C-3249-taj-1947 sz. 1947. március 7-én kiadott rendeletre,¹⁶ amely érvényben marad. A megegyezés alapján a Belügyi Megbízotti Hivatallal, a szlovákiai állambiztonsági hivatalok a magyar nemzetiségű személyekről az állambiztonsági megbízhatatlanság szempontjából, egyenesen a történelmi országrészek területi állambiz-

15 Az eredeti cseh nyelvű szövegben az eskort kifejezés szerepel, amely az *Idegen szavak és kifejezések szótára* alapján magyarul fegyveres kíséretet jelent. Így a sokszor előforduló eskort, eskortoval kifejezéseket a továbbiakban általában fegyveres kísérettel visszahoz, visszatoloncol kifejezéseknek fordítottam.

16 A Belügyminisztérium titkos körleveléről van szó, amelyben arra figyelmeztetik a csehországi biztonsági szerveket, hogy jelentés érkezett arról, hogy három ismeretlen személy, prágai jelzésű személyautóval járja deportált magyar családokat, jegyzőkönyvet vesznek föl velük és a munkahelyük elhagyására, biztatják őket. Az ügyben éberségre és folyamatos jelentéstételre utasítják az állambiztonsági szerveket. Archiv bezpečnostních složek Praha, fond 305. Ústředna Státní bezpečnosti (Állambiztonság Központja). 305-366-4.

tonsági hivatalainak fognak jelentéseket adni. Kérem, hogy a területi állambiztonsági hivatalok Csehországban és Morvaországban ebben az értelemben informálják az illetékes állambiztonsági hivatalokat Szlovákiában, vagy egyenesen a Belügyi Megbízotti Hivatalt, annak VII Osztályát és a jelentések másolatát küldjék meg tudomásulvételre a Belügyminisztériumba.

A Belügyi Megbízotti Hivatal egyidejűleg kéri, hogy a magyarok, akiket munkára rendelték és engedély nélkül Szlovákiába szöktek, azonnal legyenek a kirendelt munkahelyre visszaküldve.

Erről az intézkedésről egyidejűleg tudósítom a Szociális Gondoskodás Minisztériumát.

Az irat hitelélül:
(olvashatatlan aláírás)

A miniszter helyett
Dr Hora s.k.

Az irat cseh nyelvű sokszorosított példány. Archiv bezpečnostních složek Kanice, fond Ministerstvo vnitra – Správa internačních, sběrných a pracovních středisek Praha E6, 69. doboz.

A belügyminisztérium már 1947 tavaszán több körlevélben hívta föl a nemzeti bizottságokat és a belügyi szerveket, hogy tegyenek meg mindent a magyarok szaporodó szökéseinek megakadályozására Csehországból vissza Szlovákiába. Az idegenrendészeti és lakosság-nyilvántartási intézkedéseken túl, az állambiztonsági hivatalok hatáskörébe utalta a szökések felügyeletét, ellenőrzéseket rendelt el a Szlovákiába tartó vonatokon, és a szlovák szervekkel együtt intézkedett az elszökött személyek viszatoloncolásáról a csehországi kirendelt munkahelyükre.

14.

Brünn, 1947. augusztus 5. Bohdana Hanyšovánek a Brünn, Maloměřice-Borky gyűjtőtábor helyettes vezetőjének jelentése az elszökött magyar munkásoknak a csehországi kijelölt munkahelyükre történő visszavitelére szervezett akció végrehajtásáról.

Másolat.

Melléklet az la-1485/47-Sch. sz.-hoz¹⁷

Brünn, 1947. augusztus 5.

JELENTÉS

az akcióról, az elszökött magyarok visszaviteléről a kirendelt munkahelyre.

1. A magyar munkaerő transzportálása Szlovákiából 1947. július 14-én kezdődött és 1947. július 24-én fejeződött be. Brünnből fegyveres kísérettel a munkahelyekre szállítások ez év július 27-ig tartottak, mivel a kíséretet biztosító

¹⁷ Ezt a számú iratot még nem sikerült megtalálnom, az itt közölt mellékletet azonban több levéltári állagban is megtaláltam.

SNB állomás legénységének korlátozott száma meggátolta az akció gyors befejezését.

2. A magyar munkaerő elosztását a Brünn, Maloměřice-Borky gyűjtőközpontban a Tartományi Munkavédelmi Hivatal tisztviselője Brünnben, František Schottner végezte úgy, hogy azok a családokat is, amelyeket két külön transzportban szállítottak ide Szlovákiából, együttesen szállítsák őket a munkahelyükre.

3. A 817 személyből összesen 646 személyt szállítottak a kijelölt munkahelyekre (a cseh országrészbe 511, a morva és sziléziai országrészekbe 135). A brünni Járási Munkavédelmi Hivatal részére 117 személyt bocsátottunk rendelkezésre (magyarokat, akik eddig nem dolgoztak a cseh országrészekben, vagy nem tudtak vagy nem akartak emlékezni arra, hol dolgoztak eddig).

4. Szlovákiába összesen 54 személyt küldtek vissza. Ezeknek a személyeknek a brünni Tartományi Munkavédelmi Hivatal igazolásával jelentkezniük kellett a pozsonyi Tartományi Munkavédelmi Hivatalnál. Többnyire idősebb emberek voltak, munkaképtelenek, (pl. 1870-es évben született, terhes nők egészen a 9. hónapban, pl. Bašti Mária, 1926, a terhesség 5. hónapjában, férje Füleken van, ennek ellenére ideszállították.), betegek (víz van a tüdején, rokkant, operáció után, stb.) mindezeket megvizsgálta a brünni Járási Munkavédelmi Hivatal hivatalos orvosa Dr Kadlec, és munkaképteleneknek ismerte el őket. Mivel nem rendelkeztek a cseh országrészekben semmilyen családtaggal, akik gondoskodhattak volna róluk, visszaküldték őket Pozsonyba.

5. Nem tudjuk elképzelni, milyen módon történt a magyarok összpontosítása Szlovákiában, mikor a magyar transzportban ideszállítottak egy szlovákot is, csehszlovák állampolgárt Hudec Juliust Madarról, szül. 1915. A dokumentumok átvizsgálása és átkutatása után elengedték, és visszautazott Szlovákiába. Más, szlovákul beszélő magyarok bejelentései alapján állítólag a következőképpen jártak el: aki ki tudta fizetni pénzben, az Szlovákiában maradt, akinek nem volt pénze és olyan öreg és beteg volt, hogy a szlovák hivataloknak nem kellett, elküldték a cseh országrészekbe.

6. A Brünn, Maloměřice-Borky gyűjtőtáborba összesen 817 magyart szállítottak, ebből Szlovákiába visszaküldtek 53 személyt
a brünni kórházba küldtek (vesztés után) 1 személyt
összesen 54 személyt

Maradt 763 személy, akik a közvetve voltak szétosztva

JMVH (részleg) Csehország	személyek száma
1. Benešov u Prahy	10
2. Beroun	12
3. Česká Lípa	11
4. České Budějovice	7
5. Děčín	1
6. Havlíčkův Brod	39
7. Hradec Králové	22
8. Chomutov	15
9. Jičín	9
10. Jindřichův Hradec	12
11. Karlovy Vary	5
12. Kladno	28
13. Klatovy	5
14. Kolín	19
15. Liberec	1
16. Mariánské Lázně	4
17. Mladá Boleslav	48
18. Náchod	13
19. Pardubice	32
20. Plzeň	121
21. Praha	29
22. Strakonice	5
23. Tábor	45
24. Ústí n/Labem	1
25. Ústí n/Orlicí	3
26. Žatec	14
összesen	511

JMVH (részleg) Morva-Szilézia	személyek száma
1. Brno	117
2. Nové Město na Mor.	6
3. Hodonín	4
4. Jihlava	15
5. Třebíč	11
6. Velké Meziříčí	18
7. Olomouc	40
8. Ostrava	3
9. Šumperk	3
10. Zlín	9
11. Kroměříž	13
12. Znojmo	5
13. Mikulov	4
14. Mor. Budějovice	3
15. Mor. Krumlov	11
összesen	252 ¹⁸

Csehország	511
Morva-Szilézia	252
összesen	763

a hivatal előljárója
Dr. Boh. Hanyšová s. k.

Az irat cseh nyelvű gépelt másolat. Archiv bezpečnostních složek Praha, fond 305. Ústředna Státní bezpečnosti (Állambiztonság Központja). 305-366-4.

A közmunkaszolgálat több, mint kétéves időtartama alatt ismereteim szerint az elszökött magyar munkásoknak és családtagjaiknak 1947 nyarán zajlott le az egyetlen tömeges visszatoloncolása Szlovákiából a kijelölt munkahelyeikre. Ez összesen 817 magyart érintett, akiket előbb a Brünn közelében fekvő Maloměřice-Borky gyűjtőközpontba vittek és innen kísérték tovább őket a munkahelyeikre. Az akció során ugyan csak láthatóvá váltak a deportálások hiányosságai és a végrehajtás során elkövetett

¹⁸ A számok összege 262, nem lehet megállapítani, mi okozza a 10 fős eltérést.

túlkapások, amelyek az érvényes előírások nyilvánvaló megsértéséből fakadtak (munkára alkalmatlan öregek, betegek és terhes nők elszállítása stb.). A későbbiek során már ilyen toloncolási akcióra nem került sor, a szökések után sok ezren maradtak ott, nem vitték vissza őket erőszakkal a kijelölt kényszerlakhelyükre, munkahelyükre.

15.

Pozsony, 1947. november 19. A pozsonyi Tartományi Nemzetbiztonság Főparancsnoksága másolatban megküldi a gútai NB állomás 1947. november 7-én kelt jelentését a Belügyi Megbízotti Hivatalnak, a községből Csehországba munkára vitt magyarok egy részének hazatéréséről és az ebből fakadó bonyodalmakról.

Nemzetbiztonság Főparancsnoksága
2305 jelent./1946. sz.¹⁹

Pozsony, 1947. november 19.

MÁSOLAT.

Tárgy: Magyarok munkára telepítve Csehországban – hazatérés

Belügyi Megbízotti Hivatal, V. Osztály
Pozsony

A Komáromi járásbeli Gúta NB állomás 2880/1947 szám alatt előterjesztette az alábbi 1947. november 7-én kelt jelentését:

Jelentem, hogy az utóbbi időben elkezdtek visszatérni Csehországból a magyarok, akiket ez év februárjában munkára telepítettek Csehországba. A visszatérő magyarok házaikat áttelepült szlovákok foglalták el. A magyar és az áttelepült szlovák között aztán különböző veszekedésekre és vitákra kerül sor, amelyeket az itteni NB állomásnak kell megoldania.

1947. november 5-én visszatért Csehországból Szántó Júlia, szül. 1914. január 16. Gútán, akit 1947. február 11-én munkára rendeltek Straka gazdánál, Kamíkban, Velké Přílepy 18. h. sz., Prágai járás.

Szántóné a férjével ment el Csehországba, Szántó Gáborral, szül. 1914. szeptember 19-én Gútán, valamint három kis gyermekével és a férje édesanyával Szántó Júlia, szül. Navrátil, 1890. 8. 2. Gútán, Komáromi járás.

A Szántó családban munkaképes csupán Szántó Júlia, Szántó Gábor felesége volt. Maga Szántó beteges, nehéz munkára nem képes. Szántó Júlia, szül. Navrátil, már idős és állandóan beteges, tehát semmilyen munkára nem alkalmas.

Mikor a munkaadó Straka látta, hogy ebből a családból kevés haszna van, a munkások kérésére elengedte őket a munkából és a saját kocsiján elvitte a vasútállomásra, hogy visszatérjenek Gútára.

¹⁹ Ez bizonyára elírás, az iratkezelés során az utolsó szám az évszámot jelöli, és ennek 1947-nek kellene helyesen lennie.

Az egész Szántó család hazatért, csupán maga Szántó maradt néhány napig Csehországban, hogy elintézzze a kijelentkezést az élelmiszer kiutalás alól, és a rendőrségi kijelentkezést.

A NB Főparancsnokság 1433/5-1947 Hs sz. 1947. szeptember 9-én kelt parancsa értelmében a munkahelyükről visszatérő személyeket fegyveres kísérettel vissza kell szállítani az eredeti munkahelyükre.

Ebben az esetben a Szántó családot nem lehet visszakísérni, mivel a munkaadójuk által voltak elbocsátva a munkából, anélkül, hogy a munkaadó beleegyezést kért volna az illetékes munkavédelmi hivaltaltól, esetleg a Szociális Gondoskodás Minisztériumától.

A Szántó családon kívül hasonló módon volt elbocsátva a munkából Leckési Gyula is, született 1900. április 14. Gútán, aki munkára volt rendelve Otakar Bělohorskýnál, Nebušicén, 7 h. sz., Prágai járás.

Leckési bejelentette, hogy a munkaadója azt mondta neki, nincs munkája a számára, tétre elmehet haza, és tavasszal lépjen újra munkába. Leckési elszállásolásával nem volt gondja az itteni NB állomásnak, mivel az ő háza még üres volt, így beköltözött oda.

Mindkét család vallomása alapján világos, hogy a munkáltatók Csehországban, a munka hiánya miatt, el fogják bocsátani a magyarokat. A magyarok haza fognak térni, a házaikat és a földjeiket elfoglalták az áttelepült szlovákok, vagy a bizalmiak, akiket a Szociális Gondoskodás Megbízotti Hivatala nevezett ki. A hazatérő magyarok, mikor a házaikat és vagyonukat elfoglalva találják, biztosan nem fognak erre kedvezően nézni, de különböző kellemetlenségeket fognak csinálni és nyugtalanságokat fognak kelteni.

Az itteni állomás telefonon kérdezte a Területi Telepítési Hivatal eljáróját és Járási Munkavédelmi Hivatal eljáróját Komáromban, van-e valamilyen kiadott irányelv a magyarokról, akik legális módon visszatérnek Csehországból és a házaikat, vagyonukat elfoglalva találják. Az itteni állomás olyan választ kapott, hogy semmilyen parancsuk hasonló esetekre nincsen és a feletteseik csak szóban adtak ki utasítást, hogy a visszatérő magyart semmi esetre sem szabad a saját házába engedni.

Mivel várható, hogy hasonló esetek előfordulnak más helyeken is, kérem a Belügyi Megbízotti Hivaltalt, hogy a Szociális Gondoskodás Megbízotti Hivatalával egyetértésben adjon ki szükséges irányelvet, hogyan kell az NB tagjainak az ilyen esetekben eljárni, és elsősorban ott, ahol a visszatérő magyar házában már szlovák van elszállásolva.

Végezetül kérem határozni a Magyarországról visszatérő magyarok kérdésében is, akik 1947 év elején elszöktek a munkaerő toborzás elől Magyarországra és most visszatérnek, mivel a házaikban sok esetben már szlovák lakik és most megérkezett a házba a tulajdonos és mindketten benne laknak.

A jelentés másolatát elküldöm a Szociális Gondoskodás Megbízotti Hivatalának és a Belügyi Megbízotti Hivatal VII. Osztályának

NB főparancsnok s. k.
Olvashatatlan aláírás

Az irat szlovák nyelvű gépelt másolat. Archiv bezpečnostních složek Praha, fond 305. Ústředna Státní bezpečnosti. 305-366-4.

A gútai csendőrparancsnok jelentése jól szemlélteti azt a kaotikus helyzetet, amely 1947 végére sok községben előállt Dél-Szlovákiában. Az időközben lezajlott lakosság-

cserre következtében magyarországi szlovákok érkeztek a falvakba, akiket gyakran a Csehországba munkára deportált magyarok gazdaságaiba helyeztek el. A Csehországból többnyire engedély nélkül visszatérő magyar tulajdonosok és a szlovák áttelepültek, illetve a magyarok vagyonába beültetett bizalmiak között kezelhetetlen konfliktusok robbantak ki. A felsőbb szervek sem nagyon tudták mit kezdjenek a kialakult helyzettel, egyedüli céljuk az volt, hogy a betelepült szlovákokat megvédjék. Olyan utasítást adtak, hogy nem szabad hagyni a vagyonuk visszafoglalását a magyar tulajdonosaik által.

16.

Písek, 1947. december 31. A píseki Területi Állambiztonsági Hivatal előjárójának titkos jelentése a Belügyminisztérium VII. Osztályának a munkára rendelt magyarok szökésének szaporodásáról és Tóth Kálmán református lelkész magyarok között végzett lázító tevékenységéről.

(nyomtatott fejléces papír)

Tartományi Nemzeti Bizottság
Területi Állambiztonsági Hivatal, Písek
Písek, Komenského tř. 56

Telefon 438.

645 tit/47 sz.

Písek, 1947. december 31.

Tárgy: M a g y a r o k, visszatérés Szlovákiába a munkára telepítésről

Válasz a VII-C-3249 tit/47 rendelethez

titkos

Belügyminisztérium VII. Osztály
Prága VII.

Jelentem, hogy az utóbbi időben ismét nagyobb mértékben szaporodik az ide munkára telepített a magyarok önkényes eltávozása Szlovákiába. A magyarok megtagadják aláírni, vagy átvenni a határozatokat a munkaszerződés további féléves meghosszabbításáról. A levelek alapján, melyeket egymás között váltanak, arra bízatták egymást, hogy mindent, ami a munkaviszony meghosszabbítására irányul utasítsanak el.

Amint azt az itteni Területi ÁBH²⁰ a 611 tit-1947 sz. alatt 1947. 12. 16-án jelentette, Strakonicén T o t h Kálmán magyar missziós lelkész, aki Prága XVI, Přemyslova 26/II-11 címen lakik, 1947. 10. 12-én a prédikációjában bátorította a meghívott magyarokat, hogy 1948. február 15. után ne dolgozzanak, még ha megaláztatás is éri őket. Igyekeztünk tanúkat szerezni Toth ellen, azonban eredmény nélkül. Egyetlen magyar sem akarja ezt megerősíteni.

Toth már több alkalommal volt Strakonicén. Pavel Urválek csehszlovák evangélikus lelkésznek, Strakonice 216/II sz., a csatolt cseh-magyar levelet küldte, melyben segít-

²⁰ Területi Állambiztonsági Hivatal, az eredeti cseh szövegben Ostb (Oblastní úřadovna státní bezpečnosti) szerepel.

séget ajánl a magyaroknak minden irányban. Az istentisztelet előtt Urváleknek engedélyt mutatott az Információs és Iskolaügyi Minisztériumból, hogy egyházi szertartásokat végezhet. Toth nyilvánvalóan más helyekre is eljár, és ilyen módon bíztatja szabotázsra a magyarokat.

Strakonicén ezt az akciót MUDr Pavel Donáth orvos felesége, Helena Donáthová, született magyar támogatja, akiről jelentést adtam a Belügyminisztériumba 599 tit/47 sz. alatt.

Az egész akciót figyelve van, és amennyiben sikerül bizonyító anyagokat beszerezni a törvény értelmében közbelépünk.

Megkapja: Belügyminisztérium VII Osztály és a Tartományi ÁBH másolatban.

*(két pecsét a lap alján, a szerző beosztása és a beérkezés dátuma) A hivatal előljárója
(olvashatatlan aláírás)*

1948. I. 5.

*(a lap hátoldalán iktatópecsét) Állambiztonság Központja
a belügyminisztérium mellett
Érkezett 1948. I. 8.*

(az irat mellett Tóth Kálmán cseh-magyar két nyelven írt rövid bemutatkozó levele, ebből csupán a magyar nyelvű részt közlöm betűhíven)

(...)

Kedves magyar református Testvér.

Szeretettel értesítem, hogy a komáromi református Egyházmegye megbízott a Cseh és Morvaországban levő református hiveink lelki gondozásával és azzal, hogy minden ügyes-bajos dolgában segítségükre legyek. Tehát akár fizetés, akár valami más vonatkozásban panaszuk van forduljanak hozzám. Prágai címem: TÓTH KOLOMAN, ref. farár, PRAHA XVI, Přemyslova 26/II, č. dv. 11. Ha lelkészi szolgálatra van szükségük, ugyan csak erre a címre írjanak egy lapot. Ha beteg van a családban, vagy keresztesítés, házasságkötés, vagy temetés adódik, elő. Sürgős esetekben pl. temetés, alkalmával forduljanak bizalommal a cseh testvér egyház (českobratrská církev evangelická) legközelebb levő lelkészéhez, aki engem taviratilag fog értesíteni. Szeretnék minden családot meglátogatni, ez azonban egyelőre lehetetlen, ezért ahol feltétlenül szükséges a látogatás, közölnék azt egy lev. lapon velem, a megadott címre. Egyben írják meg azt is, hogyan lehet odajutni (autóbusz, vonat stb.)

Szeretettel köszönti testvére az Urban

TÓTH KÁLMÁN
missziói lelkész

Az irat cseh nyelvű gépelt aláírt tisztázat. Tóth Kálmán levele cseh és magyar nyelvű, sokszorosított példány. Archiv bezpečnostních složek Praha, fond 305. Ústředna Státní bezpečnosti. 305-389-4.

Az állambiztonság folyamatosan figyelte a magyar munkásokat Csehországban, a leveleiket is cenzúrázták, hogy Információt szerezzenek az esetleges szökések előkészületeiről, amelyek 1947 végén, az egyéves munkára rendelési időszak lejártának

közeledtével, egyre szaporodtak. A hivatalok a kérdést a kényszerközmunka időszakának fél évvel történő meghosszabbításával oldották meg, erre lehetőséget adott a 88/1945 sz. elnöki dekrétum. A magyarok azonban sokan nem voltak hajlandók átvenni és aláírni az erről szóló végzést.

Az állambiztonság figyelte a deportált magyar munkások között tevékenykedő magyar katolikus papokat és református lelkészeket is. Számos jelentés maradt fenn az állambiztonság iratai között a magyar papok tevékenységéről. A legtöbb adatot Tóth Kálmánról találtam, aki valószínűleg a leghosszabb időt töltötte missziós tevékenységgel a deportált hívei között. Két jelentés is fennmaradt tőle missziós tevékenységéről és a deportáltak helyzetéről.²¹ Az első jelentése alapján 1947. január elsején kezdte meg a munkát a cseh országrészekben, és mint a fenti jelentésből is látható folyamatosan, még 1947 év végén is szolgálta a híveit.²²

17.

Hořovičky, 1948. január 16. A hořovičky-i SNB állomás parancsnokának František Malýnak a titkos jelentése a tartományi parancsnokságnak a magyar mezőgazdasági munkások leveleinek cenzúrázása során talált magyar nyelvű versről, amely szerinte valótlan állításokat tartalmaz.

Nemzetbiztonsági Testület

Állomásparancsnokság Hořovičky, Podbořany járás

Hořovičky, 1948. január 16.

5 tit./48 sz.

Tárgy: Kovacs Sándor, magyar mezőgazdasági munkás,

valótlan állítások terjesztése külföldre

(pecséttel ráútve a lapra) Titkos

Nemzetbiztonsági Testület

Tartományi Parancsnokság – IIa Oszt.

Prága

Melléklet: 1.

Előterjesztem a vers másolatát, amelyet a magyar levelezés cenzúrázása alkalmával szereztünk meg. Ezt a verset, a vers végén található megjegyzés alapján, a vezekényi és a felsőszei fiatal emberek írták. Kovacs Sándor magyar földmunkás, Bésno 93

21 Lásd a 150. és 154. sz. dokumentumokat In Tóth László (szerk.): *Hontalanok. Dokumentumok a csehszlovákiai magyarság történetéhez 1945–1948/1949.* Pozsony, 2014, 420–423, 428–431. p.

22 Tóth Kálmán életrajzi adatait nem ismertetik a jelentéseit bemutató kötetek, bizonyára a szerkesztők előtt sem voltak ismertek. Az állambiztonsági iratokból az derül ki, hogy Tóth Kálmán 1904-ben született Nagypeszeken, a háború alatt a komáromi gyülekezetben szolgált, az állandó lakhelye még 1947-ben is Komáromban volt. A rendőrségi jelentések azt is megemlítik, hogy nem reszlovakizált, ezért már eleve gyanús, pedig jól beszél szlovákul.

sz., Podbořany járás, küldi Magyarországra a Kovacz Lajos Budapest, 14 járás [sic!], Hungaria közep körút 207 sz. címre.

Ennek a versnek az írói eltorzítva írják le az áttelepítésüket Szlovákiából Csehországba mezőgazdasági munkára, és nyilvánvalóan valótlan körülményeket említenek.

Jelentem, hogy a vers cseh nyelvre fordítása itt nem volt lehetséges, ezért magyar nyelven terjesztem elő. A vers eredetijét a levéllel együtt előterjesztem a mosti Területi SNB Parancsnokság – IIa Oszt.-nak.

A jelentést beszerezte:

Josef Seppi zászlós

(olvashatatlan aláírás)

Kidolgozta:

František Malý főtörzs.

(olvashatatlan aláírás)

Vélemény:

A viszonyokat ismerő emberek véleménye szerint, a magyarok között szokásos dolog hasonló verseket és dalokat is írni. Az ilyen anyagot a magyar propaganda összegyűjti, iskolázott emberekkel feldolgoztatja, és a legtöbb esetben a propagáció eszközévé válnak, főként a magyar iskolákban, nyilvános gyűléseken stb. Szükség esetén a magyar hivataloknak is bizonyítékkul szolgál a magyar lakossággal való rossz bánásmódra a CSSZK-ban. Ezért az író nem tünteti föl, hogy a verset maga alkotta, hanem fiatal vezekényi és felsőszeli emberek, hogy a versben leírt körülmények kollektív tanúvallomással legyenek alá támasztva, és így hihetőbbé váljanak.

Megkapják:

mosti Területi SNB Parancsnokság – IIa Oszt. 2x SNB állomás parancsnoka

SNB-TP Prága IIa Oszt. 1x

Malý főtörzs.

Belügyminisztérium SNB-FP Prága 1x

(olvashatatlan aláírás)

Másolat!
Deportálás.

Hangos motor zugás hallatszik messziről
Hurcolják a népet Pozsonyvezekényről
Hangos sirás között bucsuzik a nép
Nincs melegség számára és nintcs más segítség
Csak kitelepítőlap és sujos betegség
Néhány butorkáját autóra rakják
Itt hagyják a többi földet házáat marhát
Amit szorgalmas kézzel össze kuporgatott
Ellen érték nélkül prédáit ott hagyott
De nem tehetünk semit mert nem volt irgalom

Hisz le tiport mindent az erős karhatalom
 A csendes falu népe körül volt kerítve
 Sűrű csatárlánccsal és nem volt menedéke
 Uton utfélén portyázó járőrök
 Fegyveres katonák csendörök rendörök
 Az igazoltatásnak se szeri se száma
 Gyanus volt az ember saját falujába
 Szabadságra vágyó Pozsonyvezekény népe
 Mégis szolgaság lett szorgalminak bére
 Hurcolják a népet messze idegenbe
 Halatszík a sóhaj Istenem ne hagyel
 Ahogy megérkeztünk a rabszolga vásárra
 Megtudták hogy kinek mennyi lesz az ára
 Olcsó lett az ember és préda a nemzet
 Sajnos nekünk kel el szenvedni mindezt
 Bárcsak a jó Isten könyörülne rajtunk
 Halgatná meg imánk amit rebeg arcunk [sic!]
 Ne sanyargathatnák az ártatlan népet
 Tanulnák meg egymást becsülni az emberek
 Még ha nemistudnák egymást megérteni
 Látnák meg egymásban Isten teremtményit
 Betartani tudnák Isten törvényét
 Szeresd felebarátodat mint te magadat
 Ez volna a földön legszebb parancsolat
 Ha erre az alapra építenék a békét
 Meglátnák a világ ujjá építését

Vége.

Ezt irták Vezekényi és felsőszeli fiatal emberek, minden így volt a hogy le van írva.

A másolat hitelélül:
 Hořovičky, 1948. január 15.
 SNB állomás parancsnoka
 František Malý főtörzs.

Az irat cseh nyelvű gépelt aláírt tisztázat, másolópapírral készült példány. A vers magyar nyelvű, másolópapírral készült példány. Archiv bezpečnostních složek Praha, fond 304. Různá bezpečnostní spisy po roce 1945. 304-219-3.

Az deportáltak leveleit cenzúrázó állambiztonsági szervek bukkantak erre a magyar versre, amely őszintén tárja föl a deportálás embertelen körülményeit, és ezért esetünkben bűnjellé vált. A vers különböző változatokban megtalálható több dokumentumkötetben is, amelyek a deportálások emlékezetét mutatják be. A legteljesebb gyűjteményben Tóth László szerkesztő Nagy Béla (1898–?) Felsőszeliből Magyarországra

áttelepített parasztköltőnek tulajdonítja a verset,²³ de megemlíti, létezik taksonyfalvi és ipolyszakállosi változata is. Most gazdagítjuk a sort egy vezekényi, illetve Podbořany-i járásban lejegyzett változattal.

18.

Prága, 1948. június 2. Bizalmas feljegyzés a Szociális Gondoskodás Minisztériumában tartott értekezletről, amelyen Rudolf Obrusníknek, a miniszter titkárának elnökletével az érintett hivatalok megvitatták a magyar mezőgazdasági munkások csehországi letelepítésére szervezett akció sikertelensége után előállt helyzetet és a további feladatokat.

Feljegyzés

a Szociális Gondoskodás Minisztériumában 1948. június 2-án a Külügyminisztérium, a Belügyminisztérium, a Földművelési Minisztérium, a Pénzügyminisztérium, a Szociális Gondoskodás Minisztériuma, a Tartományi Nemzeti Bizottság Brünn, a Legfelsőbb Számvevő és Ellenőrző Hivatal, a Cseh Földművesek Egységes Szövetsége, valamint a Belügyi-, a Szociális Gondoskodás-, és a Földművelési Megbízotti Hivatalok és Szlovák Telepítési Hivatal képviselőinek jelenlétében tartott értekezletről.

Az értekező tárgya a cseh országrészekben dolgozó magyar munkásoknak a tartós letelepülés céljára történő megnyerésére ezekben az országrészekben indított akció eredményeinek az értékelése volt.

Az értekezőt az elnöklő Dr. Obrusník, a szociális gondoskodás miniszterének titkára nyitotta meg, aki röviden értékelte a megnyerési akció eredményeit és megállapította, hogy ez alapján csődöt mondott. Az összesen 32.201 a cseh országrészekben dolgozó magyar nemzetiségű személyből a csehszlovák állampolgárság visszaadására 2.209 személy, a támogatásért a tartós egzisztencia teremtéséhez 1.531 személy jelentkezett. Továbbá megállapította, hogy ennek az eredménytelenségnek oka a következő pontokban gyökerezik:

1/ Magyarország és CSSZK között a nemzetközi kapcsolatok 1946 óta, mikor a toborzó akció elkezdődött, lényegesen megváltoztak és a magyarok ettől a változástól másféle bánásmódot várnak.

2/ Ezeknek a magyaroknak a vagyonának elkobzása Dél-Szlovákiában lassan halad és közülük senkinek a cseh országrészekbe nem volt kézbesítve végzés az elkobzásról.

3/ A 12.014 elszökött személyből, hosszú halogatás után fegyveres kísérettel vizsgálatoncolás a szlovák hivatalok által a cseh országrészekbe csupán kb. 800 személy esetében történt meg, amelynek az volt a következménye, hogy növekedett a szökések intenzitása a munkahelyekről Szlovákiába.

23 Lásd 37. sz. dokumentum Nagy Béla: Deportálás – Felsőszeli, 1947 In. Tóth László (szerk.): *Hontalanok. Dokumentumok a csehszlovákiai magyarság történetéhez 1945–1948/1949.* Pozsony, 2014, 178–179.

4/ Be kell ismerni, hogy a rossz bánásmód is ezekkel a magyarokkal, az egyes munkáltatóknál a cseh országrészekben, hatással volt az ellenszenvükre a tartósan itt maradással szemben.

A Belügyminisztérium képviselője ehhez megemlítette, hogy a Belügyminisztérium már 1947-ben kiadott egy körlevelet, amelynek meg kellett volna akadályoznia a magyarok visszaszökését Szlovákiába és ennek be kellett volna biztosítania a szökevények visszatoloncolását. Sajnos különösen a szlovák hivatalok nem igazodnak ehhez a körlevélhez és a fegyveres kísérettel történő visszaszállítást nem végzik. A propagálást a nézete szerint a földművesek szövetségének szervei, vagy a JNB-ok végezhetnék volna. Figyelembe kell venni, hogy a jelenlegi viszonyok miatt ezekkel a magyarokkal szemben nem lehet élesen fellépni.

A Szociális Gondoskodás Minisztériumának képviselője ehhez kijelentette, hogy az Információs gyűlések a munkavédelmi hivatalok által nagyon gondosan voltak végrehajtva, de a magyarokra nyilvánvalóan hatott a felforgató propaganda és a magyar külképviseletek beavatkozása.

A Szlovák Telepítési Hivatal képviselője hozzátette, hogy a hivatal már korábban figyelmeztetett arra, hogy az egész akcióra úgy tekintsenek, mint munkaerő toborzásra. A vagyon konfiskálása folyamatban van, de néhol személyes jellegű nehézségekbe ütközik, például abba, hogy a gazdaságot elfoglalta a cseh országrészekben dolgozó tulajdonos valamelyik rokona. Megegyezés született, hogy elkobzásra csak olyan vagyonok kerülnek, amelyekre bizalmiak lettek helyezve. Ami a kiutalási végzéseket illeti, a helyzetet még ki lehet javítani azzal a feltétellel, hogy a cseh országrészekben dolgozó tulajdonosnak ismert lesz a mostani pontos címe. Eddig a kiutalásokat csupán azon a helyen publikálják, ahol a konfiskált vagyon található.

Az Állambiztonsági Központjának képviselője rámutatott a szükségére annak, hogy a magyarokat ott telepítsék le, ahol nem okozhatnak kárt és szét kell szórni őket a lehető legmesszebb az ipari központoktól. Ügvelni kell arra, hogy amennyire lehet, elégedettek legyenek és ne váljanak veszélyessé az állami rendőrség szempontjából.

A Belügyminisztérium képviselője újra hangsúlyozza, hogy a magyarokat értesíteni kell az elkobzásról, vegyék tudomásul, hogy Dél-Szlovákiában már nincsenek egzisztenciális lehetőségeik, ez hatással lesz a hajlandóságukra tartósan letelepedni a cseh országrészekben. Teljesen egyértelmű, hogy a családokat nem szabad szétszakítani és az elkövetett ez irányú hibákat ki kell javítani.

A vita során a fegyveres kísérettel történő visszaszállításról a Szociális Gondoskodás Megbízotti Hivatalának képviselője kijelentette, hogy a visszatoloncolt személyek 80%-a a maloměřicei gyűjtőtáborból vissza lett küldve Szlovákiába, mint munkaképtelen. A további visszatoloncolások azonban pénzügyi jellegű nehézségekbe ütköznek, mivel a szlovák szerveknek nincsen pénzük a fegyveres kísérettel történő visszaszállítás költségeinek kifizetésére. Hasonló álláspontot foglalt el a Belügyi Megbízotti Hivatal képviselője is.

Az ilyen következtetésekkel szemben a Szociális Gondoskodás Minisztériumának képviselője megemlítette, hogy a maloměřicei központba szállított összesen 800 személyből csupán 54-et küldtek vissza. Ezek valóban munkaképtelen személyek voltak, akiket nem volt lehetséges semmilyen munkára elhelyezni. Az eszkört végrehajtására a Szociális Gondoskodás Megbízotti Hivatalának 100.000 Kcs,- előleget adtunk, és az

elszámolás után, amelyet a Pénzügyminisztérium és a Legfelsőbb Számvevő és Ellenőrző Hivatal utasítására kérnünk kellett, adhatnánk előlegbe újabb összegeket. A megbízotti hivatal azonban a többszöri sürgetés ellenére ez idáig nem számolt el a nyújtott előleggel. Megfontolásra ajánlották továbbá, vajon lehetséges lenne-e a magyarok további munkára rendelésére felhasználni a 71/45 Tt. sz. elnöki dekrétumot.

A Pénzügyminisztérium képviselője megállapította, hogy az eszkort kérdése a Belügyminisztérium és a Belügyi Megbízotti Hivatal hatáskörébe tartozik, rajtuk múlik, hogy gondoskodjanak a megfelelő térítésről és esetlegesen kérjék a vonatkozó költségvetési tétel emelését. Minthogy biztosnak tűnik, hogy a magyaroknak feltétlenül a cseh országrészekben kell maradniuk, szükséges minél előbb az egész ügyet rendezni, hogy ezek a személyek tartósan be legyenek sorolva a munkafolyamatokba és a kapott támogatást valóban a saját helyzetük javítására használják, és ne váljanak a közgondoskodás terhére.

Mivel ezeket a magyarokat nem lehet kiköltöztetni, vagy letelepíteni a határvidéken, és a belső területeken nincs a számukra elegendő föld, szükséges számolni azzal, hogy itt maradnak a mezőgazdaságban, mint napszámosok, vagy részben az iparba sorolják őket. Ezért szükséges, hogy a Külügyminisztérium és a Belügyminisztérium közöljék minél előbb az elvi álláspontjukat ebben a kérdésben.

A munkaképtelenekről, akiről a családja köréből nincs ki gondoskodjon, a nemzeti biztosítás keretében gondoskodva lesz, amennyiben megkapja a csehszlovák állampolgárságot. Különben a mi intézeteinkben kell őket elhelyezni, miközben a lelki betegek intézetében lehetne helyeket felszabadítani, ezek kapacitása nincs megfelelőképpen kihasználva.

Az elnöklő végül a következő lényeges pontokba összefoglalta az értekezlet eredményeit:

1/ A Külügyminisztériumnak közölnie kell az elvi álláspontját a magyar kérdés megoldására a cseh országrészekben, és beleegyezést adni az esetleges rendőri intézkedésekhez a menekülések megakadályozására a cseh országrészekből Szlovákiába.

2/ Szükséges, hogy a Külügyminisztérium véleményezze, hogy a magyar-csehszlovák kapcsolatokra tekintettel lehetséges-e az elszökött személyeket Szlovákiából fegyveres kísérettel visszahozni a cseh országrészekbe.

3/ A Külügyminisztérium nyilatkozzon a javasolt 71/45 Tt. sz. dekrétum alkalmazásáról, amely alapján, azok a magyarok a cseh országrészekben, akiknek a munkára rendelése a 88/45 Tt. sz. dekrétum alapján befejeződött, és akik nem kérték a csehszlovák állampolgárság visszaadását és a támogatást a tartós egzisztencia megalapozására a cseh országrészekben, meghatározatlan időre, munkára lennének rendelve.

4/ A Belügyminisztérium ugyancsak közli a saját álláspontját ezekhez a lényeges pontokhoz és megtesz minden előkészítő intézkedést a menekülések megakadályozására és a visszatoloncolás végrehajtására.

5/ Továbbá a Belügyminisztérium gondoskodik, hogy a magyar nemzetiségű személyeknek, akik kérték csehszlovák állampolgárság visszaadását, a kérvényeik, amennyire lehetséges meggyorsítva el legyenek intézve.

6/ A Földművelési Minisztérium egyidejűleg ügyel arra, hogy ezeknek a személyeknek meggyorsítva legyen kifizetve a támogatás a tartós egzisztencia megalapozására.

7/ A Földművelési Minisztérium a cseh földművesek szövetségével újra megfelelő körlevéllel hangsúlyozza az alárendelt szervezetnek, hogy a földművesek, akik magyarokat foglalkoztatnak, hogy szükséges ezekkel a személyekkel teljesen korrektül bántani és gondoskodni a számukra rendes elszállásolásról és étkezésről.

8/ Az Iskolaügyi Minisztériumot megkérlik, hogy körlevélben figyelmeztesse az iskolák igazgatását különösen gondosan bánjanak a magyarok gyermekeivel, akik cseh iskolákat látogatnak, és sokfelé panaszkodnak a nemzetiségi diszkriminációra.

9/ A Belkereskedelmi Minisztériumot megkérlik, hogy a nemzeti bizottságokon keresztül intézze el, hogy ne feledkezzenek el a magyarokról a textil és cipő kiutalásoknál.

10/ A helyzet megoldásáig minden érintett tárcának hozzá kell járulnia ahhoz, hogy megakadályozzák a magyarok szökéseit Szlovákiába.

11/ A Külügyminisztériumot az értekezlet eredményeiről kiértésítik és megkérlik a gyors nyilatkozattételre. Amint a Szociális Gondoskodás Minisztériumának ismert lesz ebben az ügyben a Külügyminisztérium álláspontja, azonnal újabb értekezletet hívnak össze a jelenlévő érintett tárcák képviselői részére, melyen megegyeznek a megfelelő korrekt intézkedésekről.

12/ A jegyzőkönyvet a mai értekezletről megkapja az összes résztvevő tárca.

Ezeknek az alapvető pontoknak a kijelölése után az elnöklő az értekezletet befejezte.

Feljegyezte:

Kaplerová s.k.

a Szociális Gondoskodás Minisztériuma részéről

Dr. Obrusník s.k.

Az irat cseh nyelvű, gépelt aláírt tisztázat, sokszorosított példány. Národní archiv Praha, fond Ministerstvo vnitra – Noskúv archiv (Belügyminisztérium – Nosek irattára), 43. doboz.

Az 1948 elejétől a csehszlovák kormány jelentős erőfeszítéseket tett, hogy a még a cseh országrészekben tartózkodó mintegy 32 magyart rábírja a tartós letelepedésre. A csehszlovák állampolgárság megadását ígérték azoknak, akik kötelezik magukat, hogy nem térnek vissza Szlovákiába és állandó jelleggel letelepednek Csehországba.²⁴ A letelepedéshez anyagi támogatást is ígérték a kérvényezőknek. Ezután jelentős propagandát fejtettek ki a deportáltak körében, a csehországi munkavédelmi hivatalok gyűléseket szerveztek a számukra, ahol ismertették velük az új lehetőségeket és igyekeztek rábeszélni őket, hogy kérvényezzék a csehszlovák állampolgárságot. Az akció, mint az a fenti jegyzőkönyvből is kiténik, kudarcra végződött, nagyon csekély számú magyar vállalta ilyen feltételek mellett a csehszlovák állampolgárság felvételét.

A letelepítési kísérlet eredménytelensége után az csehszlovák szervek keresték az utat, miképpen tudnák jogi úton kötelezni a magyarokat a további maradásra. A jegyzőkönyv alapján felmerült, hogy a 71/1945 Tt. sz. elnöki dekrétumot alkalmazzák a magyarokra, amely csak a cseh országrészekben volt érvényben. A javaslatához a Belügyminisztérium hozzájárult, hogy ez alapján a jogszabály alapján kötelezzék meg-

²⁴ A kormány a 76/1948 számú, 1948. április 13-án kiadott rendeletében szabályozta a kérdést.

határozatlan időre a deportáltakat a csehországi munkára.²⁵ Végül más megoldást választott a kormány, a prágai Nemzetgyűlés 1948. július 21-én elfogadta a 175/1948 számú törvényt. Ez úgy módosította a 88/1945 sz. elnöki dekrétumot, hogy a munkaszolgálat kétszer egy évvel meghosszabbítható.

A jegyzőkönyvből az is kiderül, az csehszlovák állami szervek látták, hogy a nemzetközi helyzet, benne a magyar-csehszlovák kapcsolatok, már teljesen más volt 1948 nyarán, mint 1946-ban. A hidegháború légkörének kialakulása miatt a szovjet vezetés nem tűrhette, hogy a befolyása alá került két ország, Magyarország és Csehszlovákia között feszült legyen a viszony. Ennek tudható be elsősorban, hogy 1948 nyarán döntések születtek a magyar kisebbség helyzetének rendezéséről. 1948 októberében törvényt hoztak a magyar nemzetiségű polgárok állampolgárságának megadásáról²⁶ és 1949 januárjában megkezdődött a deportált magyarok szervezett transzportokkal történő hazaszállítása Szlovákiába. Ezzel lezárult számukra a több, mint két évig tartó csehországi kényszer közmunka.

4. Összefoglalás

Munkámban három eddig kevésbé vagy alig ismert levéltári irategyüttes segítségével mutattam be a szlovákiai magyarok deportálásának néhány részletét. Három államigazgatási terület, a központi kormány, a hadsereg és a Belügyminisztérium, valamint a biztonsági szervek szerepét igyekeztem megvilágítani a szlovákiai magyarságot ért talán legismertebb és legfájóbb traumát okozó eseményében. A politikátörténeti szempontokat fokozottan figyelembe véve, valamint a kormányzat- és az igazgatástörténet történetírásunkban eddig kevésbé alkalmazott vizsgálatával igyekeztem megvilágítani, érthetőbbé tenni a közölt 19 dokumentumban leírtakat, a deportálások kevésbé ismert részleteit. Munkámhoz igénybe vettem a történelem segédtudományai közül az archonológiát, a tisztség- és hivatalviselőkkel foglalkozó ágazatát is.

A deportálások történetének első, legtöbb érzelmet fölkaivaró szakasza, maga a családok elszállítása sincs teljesen föltárva, annak kvantitatív mutatói sincsenek megnyugtatóan tisztázva. A kényszerköz munkára hurcolt és két évig munkahelyelhagyási tilalom alatt élő magyarok mindennapjainak, életkörülményeinek, küzdelmeinek a fölmutatásával is adós még a történetírásunk. Az említett feladatok megoldásához az elkövetkezendő években további levéltári kutatásokra lesz szükség az elkövetkezendő években.

25 A közölt jegyzőkönyv mellett található több irat foglalkozik ezzel a kérdéssel, és tartalmuk alapján a minisztérium egyes osztályai végső soron egyetértettek a Belügyminisztérium részéről a javaslattal, a 71/1945 sz. dekrétum alkalmazásával a deportált magyarokra.

26 A 245/1948 Tt. sz. törvény a magyar nemzetiségű személyek állampolgárságáról.

Nekem tulajdonképpen nincs kedvenc témám, sok minden érdekel

Beszélgetés a hatvanéves L. Juhász Ilona etnológussal

Liszka József felvétele

településrész alakult ki, a kolónia. A bányüzem kiépülésével párhuzamosan több szlovák és német anyanyelvű bányász és bányászcsalád telepedett itt le, akik például Besztercebányáról vagy Aranyidáról érkeztek. A lakosság összetétele folyamatosan nagyon heterogén volt többféle szempontból is. Számomra ez volt a természetes, ebben születtem bele.

Az, hogy magyarok voltunk-vagyunk, természetes állapot volt számomra, evidens dolog volt, hogy magyar iskolába jártam, bár akkor a közös igazgatású alapiskolában a magyar osztályba járók száma nagyon alacsony volt a szlovák iskolába járókhoz viszonyítva. Sajnos, az iskola igazgatója – annak ellenére, hogy magyar volt (az apja korábban leventeoktató volt Rozsnyón) – nagyon rövid idő alatt elérte, hogy megszűnjön a magyar oktatás, a beíratáskor igyekezett meggyőzni a szülőket, hogy sokkal jobban érvényesül a gyerek, ha szlovák osztályba kerül. Ami a kérdésed második részét illeti,

Rozsnyón születted, de az igazi szülőhelyed a várostól pár kilométerre fekvő Rudna. Ez ma majdnem 700 lakosú település, egyre csökkenő népességgel, utánanéztem, születésed idején még 995-en éltek ott, ma már kétszer annyi szlovák lakja, mint magyar, ez az arány húsz éve még 440-320 volt a magyarok hátrányára. A rudnaiak katolikusok, evangélikusok, reformátusok és felekezet nélküliek vagy ateisták. Te magyar családba születted, szüleid evangélikusok voltak. Hogyan élte meg a családod Rudnán a magyarságát és a vallását?

Rudna egy nyelvhatáron fekvő falu, ahol a történelem folyamán a lakosság nemzeti-ségi összetétele folyamatosan változott. E változásokat jelentősen befolyásolta az a tény, hogy bányásztelepülésről van szó, ahol már a kora középkorban is nemesfémeket termeltek ki. A vasérc bányászata a 20. század elején indult meg, s ekkor épültek fel a bányászlakások, ami által egy új

annak ellenére, hogy apám volt az evangélikus kurátor, ami azt jelenti, hogy mi gyerekek is jártunk vele havonta az istentisztelet előtt takarítani a templomot, voltaképpen nem voltunk vallásosak. A bátyám és a nővérem még konfirmált, én már nem, s a többi testvérem sem.

Rudnáról monográfiát is írtál, Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században címmel. Ebben jellemzed a község temetkezési szokásait, ezek változásait. Melyek a legfontosabb változások az ezredfordulóig? Mennyiben tér el, mondjuk az ateisták temetkezése a többiekétől a külsőségeket illetően?

A külsőségeket illetően nem volt túl nagy a különbség, elmaradtak az egyházi énekek, helyettük a helyi éneklőcsoport énekelt valamilyen szomorú dalokat, ezek eredeti szövegét részben át is írták, hogy alkalomhoz illő legyen. Imádság helyett szavalatok hangzottak el. A búcsúztató a halott méltatásáról szólt, kivéve amikor pártfunkcionáriust vagy úgynevezett pártembert temettek, ilyenkor az ideológiai elemek is megjelentek, mint ahogyan a papok beszédében az általuk képviselt vallási tanítás bizonyos elemei. Megesett, hogy egyházi temetése volt olyannak, aki biztosan nem egyezett volna bele, viszont fordított eset is előfordult. Rudnán az arányokat tekintve a polgári temetések száma a rendszerváltást követően sem csökkent. Az utóbbi körülbelül másfél évtizedben jelentősen megnőtt a polgári temetések száma, ami a lakosság elszegényedésével magyarázható. Nem mindenki tudja megfizetni a papot, ezért választják a polgári temetést. Legutóbb a Borzován végzett kutatásom során is erről tájékoztattak az adatközlők.

Valahol említed, hogy hatan voltatok testvérek. Én csak Éva húgodról tudok, aki Írországbán dolgozik, és Zoltán öcsédéről, aki tragikus autóbalesetben hunyt el. Apukád bányász volt, anyukád pedig háztartásbeli. Milyen volt ez a nyolctagú családi közeg, visszaemlékezésed szerint?

Zajos. Három fiú és három lány, a legfiatalabb és legidősebb közötti nagy körkülönbséggel, s akik természetükben eléggé eltérőek voltak és ma is azok. Megtanultuk értékelni azt, ami van és dolgozni is megtanultunk, aminek a mai napig is hasznát veszem, nem hívok segítséget, ha egy széket odébb kell tenni. Egyébként volt még két testvérem, az első szülöttet, Jánoskát nem ismertem, ő tragikus körülmények között fejezte be rövid másfél éves életét 1952-ben. Sanyikát, aki gyermekbetegségben hunyt el hirtelen, az első születésnapja előtt két nappal temettük. Kilencéves voltam akkor. nagyon megviselt a halála.

Anyummal kapcsolatban még elmondanám, hogy annak idején elkezdte a polgári iskolát Rozsnyón, mert nagyon jófejű gyerek volt. Egyedül, gyalog tette meg naponta a valamivel több kilométeres távolságot szülőfaluja, Kőrös és Rozsnyó között. Sajnos, tanulmányait bizonyos okok miatt nem fejezhette be, ennek részletezésétől hadd tekintsek el. Nagyon sajnálom, hogy másképp alakult az élete, mint amit megérdemelt volna. Nagyon örült annak, hogy iskolában jó tanulók voltunk, s mindent megtett azért, hogy semmiben ne szenvedjünk hiányt. Ereje felett. Ő is meg apu is.

Anyukádat említetd egy helyütt, hogy sokat olvasott. Emlékszel a családi könyvtáratokra, vagyis hát volt egyáltalán ilyen? Neked személyesen voltak saját könyveid, vagy könyvespolcod? Konkrét könyvcímek vagy szerzők is élnek az emlékezetedben?

Anyum nagyon szeretett olvasni, de sajnos alig volt rá ideje. A család anyagi helyzetéhez viszonyítva szerintem aránylag gazdag könyvtárunk alakult ki. Természetesen, nekem is voltak saját könyveim, diákkoromban például minden évben kaptam jutalomkönyvet az iskolaév végén, de a különböző versenyeken elért eredményekért is és persze különféle alkalmakból ajándékként is. Nagyon becses számomra és ma is megvan Fehér Klára *Bezzeg az én időmben* című lányregénye, ami a pöttös sorozatban jelent meg, s a pár éve elhunyt keresztanyutól kaptam mikulási ajándékként. Itt-ott vásároltam is könyveket. A könyvek száma gimnazistakoromban már jelentősen megnövekedett, a nyári szünetekben ugyanis egy vagy másfél hónapot mindig dolgoztam valahol, s a keresetem egy részéből könyveket vettem. Miskolc főutcáján volt egy antikvárium, ott nagyon sok korábban megjelent könyvet sikerült beszereztem jóval olcsóbban. Egyszer lesántultam a könyvesboltban, mert amikor az ajtón belépve megláttam Irving Stone *Michelangelóról* szóló kötetét, nagy mohóságomban olyan rosszul léptem, hogy meghúzódtam a lábam és sántikálva tértem haza zsákmányszerzésemről. De megszereztem és birtokoltam végre a kötetet, az a lényeg! Ezt a kötetet még harmadikos gimnazista koromban olvastam, s az jelentette számomra elsősorban az élményt, hogy elolvasása után időben helyükre tudtam rakni az olasz reneszánsz kortárs művészeit, nagyon sokat tanultam ebből a kötetből. (Sajnos, a gimnáziumban nem tanultunk művészettörténetet, ami nagyon hiányzott!) A legnagyobb könyvzsákmányom Moszkvához kötődik. 1980-ban még diákként a fél osztályunk részt vett egy tíznapos kiránduláson a Szovjetunióban. Deáki osztálytársam, Szabó Ernesztína tudott róla, hogy Moszkvában létezik egy *Druzsba* nevű könyvesbolt, ahol jóval alacsonyabb áron lehetett kapni a szocialista országokban megjelent könyveket. Sikerült megtalálnunk, s akkor vettem meg például a kétkötetes világirodalmi lexikont, és elsősorban művészettörténeti könyveket. Sajnos, nem hozhattunk el mindent, amit szerettünk volna, mert, ahogy apám mondta a költözésemkor 1990-ben: a könyv nehéz portéka... Taxival mentünk a szállodához a zsákmánnyal, ahol már vártak ránk, mert utaztunk tovább Leningrádba, azaz Szentpétervárra. Ami az olvasást illeti, mindenevő voltam. Alapiskolás koromban még szlovák nyelvű ifjúsági krimiket is olvastam, mint például az *Alfred Hitchcock a Traja pátrači* sorozat darabjait, amit a szlovák iskolába járó utcabeli barátnőm ajánlott. Amikor apu olvasáson kapott, mindig adott valamilyen munkát, merthogy látja, nincs semmi dolgom... Rájöttem, hogy el kell bújniom valahová, hogy ne legyen szem előtt. Alapiskolás koromban imádtam a helyi könyvtárba járni! Ha jól emlékszem, kedden és pénteken volt nyitva 2-től 6-ig, sokszor az egész nyitvatartási időt végigültem ott, s a könyvtárosokkal mindig jó barátságban voltam.

Egy helyütt azt nyilatkoztad, hogy nálatok a vallás nem játszott nagy szerepet, de nagyon sok újságot járattatok. Mondhatni, ezek alapján, hogy inkább a konkrét világra voltatok nyitottak, semmint a lelki életre? Ez mi mindenben nyilvánult meg?

A *Hét* című kulturális hetilap a kezdettől járt nekünk, sok időt töltöttem gyerekkoromban a padláson a régebbi évfolyamok lapozgatásával, olvasásával. Ezenkívül járt az *Új Ifjúság*, a *Kis Építő*, a *Tábortűz*, a *Priatel*, a *Tűzoltó* (apu aktív önkéntes tűzoltó volt),

az Irodalmi Szemle, nagyapának pedig a Szabad Földműves. Az újságárusnál pult alól itt-ott sikerült beszerezni magyarországi lapokat, például az ÉS-t, s amikor Magyarországon jártam, mindig vettem valamilyen folyóiratot. Megjegyzem, hogy nem voltunk értelmiségi család.

Ehhez képest az egyik szakterületed a temetkezési szokások és a temetőkultúra vizsgálata, ami óhatatlanul azzal jár együtt, hogy rendszeres temetőlátogató vagy, gyűjtöd az elhalálozásokkal és temetésekkel kapcsolatos újságcikkeket... Segít ebben, hogy nem tartozol konkrét felekezethez? Jobb így a rálátásod a tényekre?

Elméletben az evangélikus felekezethez tartozom, annak idején evangélikusnak kereszteltek kisgyerekkoromban, de tőlem a vallás mint olyan, a hit intézményesített formája mindig is idegen volt. Szerintem nem szabad, hogy egy kutató munkáját a felekezeti hovatartozás a legcsekélyebb formában is befolyásolja, mint ahogyan más szubjektív tényező sem, mint például a nemzetiségi hovatartozás. Objektíven, kívülállóként kell szemlélni a dolgokat, véleményem szerint ez a kutatómunka egyik legfőbb szabálya.

Én ma már csak fényképezőgéppel meg jegyzetfüzettel tudlak elképzelni, de, gondolom, egykor laikusként is jártál a rudnai temetőben, meg nyilván más temetőkben is. Gyerekként vagy fiatalként hogyan hatott rád, hogy, feltételezem, ezek kétnyelvűek vagy adott esetben kevert nyelvűek? A sírköveken nyilván elolvastad a feliratokat.

Gyerekként más szemmel néztem a sírfeliratokra, akkor is elolvastam a feliratokat, ha úgy adódott, mert az ember kíváncsi rá, hogy ki nyugszik az adott helyen. Akkor elsősorban a fényképes síremlékek voltak számomra érdekesek. A mi falunk temetőjében egyébként gyerekkoromban még nem voltak kétnyelvű feliratok, azok csak nagyjából két évtizede jelentek meg, addig vagy kizárólag magyar, vagy pedig szlovák volt. Ma már természetesen más szemmel nézek a síremlékekre, sokkal többet ki tudok olvasni belőlük, mint annak idején laikusként. Ennek köszönhetően nagyon sok példát sikerült összegyűjtenem a kétnyelvűségeire vagy a nyelvváltásra, ezeket az adatokat a közelmúltban megjelent *A dél-szlovákiai síremlékek nyelvhasználatának néhány sajátossága* címen megjelent tanulmányomban összegeztem. Az elhunytak temetői képi ábrázolása, a fényképes síremlékek később is foglalkoztattak, de nem találtam erre vonatkozó szakirodalmat, így folyamatosan figyeltem ezt a jelenséget, s a témáról írtam is egy terjedelmesebb tanulmányt.

Egyébként a szülőfaludban és az iskolában megtapasztaltad-e magyarok fokozatos elszlovákosodását? Mennyire volt érezhető ez a tendencia a környezetekben?

A népszámlálási, a statisztikai adatok szerint a szlovákok száma mindig magas volt a faluban, s jó ideje meghaladja már a magyarokét, a valóság azonban kissé másképpen fest. Sok magyar is szlováknak vallja magát, mert azt gondolja, mivel Szlovákiában lakunk, akkor automatikusan szlovákok vagyunk. Persze mindenki annak vallja, aminek érzi magát, de ebben a döntésben nem hagyhatók figyelmen kívül az éppen aktuális országhatárok és elvárások, vagy akár népszámlálási kérdőbiztosok személye sem. Ismertem és ismerem olyan falubelieket, akik szlovákoknak vallották magukat, de közben nyugodtan tótoztak, és szlovákul sem tudtak. Pár éve nagyon megdöbbsentem,

amikor az egyik olyan kortársamat hallottam tótozni, akinek szlovák anyanyelvű volt az édesanyja, és ő is szlovák iskolába járt. Sokszor eszembe jut az az eset is, amikor a szlovák osztályba járókkal a nagyszünetben összevesztünk valamin (sajnos, már nem emlékszem, min), s ők magyarul kiabálták nekünk, hogy *hülye magyar*, mi meg ugyancsak magyarul, hogy *hülye tót!* Ezeknek az úgynevezett hülye tótoknak a szülei egyébként nagyrészt nem is tudtak szlovácul, „igazi” szlovák családból aránylag kevesen származtak, s ők is egész jól megtanultak magyarul. Nagyon sok gyerekkori barátnőm is szlovák iskolába járt, s ők mesélték, hogy nem volt szabad az órán magyarul megszólalniuk, mert akkor körmöst kaptak az igazgató bácsitól. Nagyon furcsa helyzeteket produkál az élet. Az 1938-as visszacsatolást követően a Rozsnyóról származó igazgató bácsi édesapja szigorú leventeoktató volt (ez egyébként csak kb. két évtizede jutott tudomásomra, amikor a Rozsnyón megjelent korabeli regionális újságokat lapoztam), ő, a fia meg már körmösöket osztogatott a magyarul megszólaló nebulóknak, s nem mellékesen: oroszlánrésze volt abban, hogy a magyar szülők szlovák iskolába írták a gyerekeiket.

Te még megélted a kisiskola légkörét is: az alsó tagozatot szülőfaludban jártad ki, utána kerültél csak a rozsnyói alapiskolába. Nagy volt a törésvonal a kettő között? Voltak Rozsnyón gondjaid, vagy inkább előnyeid származtak abból, hogy az alsó tagozatot minden évfolyama egy osztályba járt?

Az első osztályos tanító nénimet nagyon szerettem, de egyszer megharagudtam rá. Anyum sokszor nevetve idézte fel az esetet, amikor az 1 mínusz osztályzatot 4 mínuszra írtam át az ellenőrző könyvecskémbe. Szerettem tanulni, s már olvasni is tudtam, amikor iskolába mentem. Nagyon rosszulest, hogy nem egyest, hanem 1 mínuszt kaptam valamiért, de már nem emlékszem, miért. Egy világ omlott össze bennem! Fogtam hát a tollat, s átjavítottam az osztályzatot 4 mínuszra. Ha nem egyes, akkor úgyis mindegy, úgymond, ha lúd, legyen kövér! A tanító néninek is megmondtam, amikor e tettem miatt felelősségre vont, hogy nem 1 mínuszt, hanem egyest érdemeltem volna. Amikor évek múlva összetalálkoztunk, mindig nevetve idézte fel az esetet. Mi tagadás, eléggé keményfejű gyerek voltam, s máig sem tudom elviselni az igazságtalanságot. A rudnai iskolában az első osztály kivételével nem éreztem túl jól magamat. Összevont osztályban tanult az 1–5. évfolyam, így sokat unatkoztam, mert előre megtanultam a felsőbb osztályos tananyagot is. Nagyon zavart a megkülönböztetés, a kivételezés, s a falumbeli tanító néni olyan lelki sebet ejtett rajtam, amit a mai napig se tudtam kiheverni. Nem volt könnyű egy hatgyerekes család tagjának lenni, akinek ráadásul a szülei párttagok se voltak. Egyébként sok más gyerekekkel egyetemben óvodába se szerettem járni, mert az óvó néni sem állt a pedagógia csúcsán, de ez már egy másik történet.

Rozsnyón egyáltalán nem voltak gondjaim, az új iskola egy új, igazságosabb és boldogabb világot jelentett számomra. Ami a legfontosabb, végre egyenrangúnak érezhettem magam az osztálytársaimmal! Hatodikban csodálatos osztályfőnököm volt Gordon Béla bácsi személyében, aki matematikát tanított. Szigorú pedagógus volt, de igazságos. Nagyon hálás vagyok neki mind a mai napig! Ma már a szülőfaluja, Szilice temetőjében nyugszik, a most folyó kutatásaim során éppen az idén dokumentáltam az ő sír-emlékét is. Furcsa érzés volt, ismét megkönnyeztem őt. Visszatérve a rozsnyói alapiskolához: nagyon szerettem azt az iskolát, egy nagyon színvonalas, jó iskola volt! Mi még

a Bányász téri épületbe jártunk, ami korábban zárda volt, s nagyon sok osztályban még olajos padló volt.

Ebben az iskolában kibontakozhattam. Sok versenyen, vetélkedőn is részt vettem, biológiai és történelmi versenyeken egyaránt. Herbáriumot is készítettem, amellyel az iskolám engem nevezett be a járási versenyre. Olyan boldog voltam, hogy megismertem a környezetemben található vadvirágok, vadnövények tudományos és latin elnevezését. Még ma is emlékszem több mezei növény latin nevére. A Rozsnyó alapításának 700. évfordulója alkalmából rendezett történelmi vetélkedőn mi, a magyar iskola csapata nyertük. A csapat tagja volt egyébként Fabó Tibor is, aki most a Komáromi Jókai Színház egyik vezető színésze, akit Tibikének hívtunk, mert egyrészt fiatalabb volt nálunk, másrészt pedig nagyon szeretetre méltó, ügyes gyerek volt, az iskola kedvence! Ezen a vetélkedőn éltem meg először a magyarellenességet. Egyértelmű volt, hogy mi teljesítettünk a legjobban, de a zsűri egyik szlovák tagja sehogy sem akart belenyugodni, hogy a magyar iskola csapata legyen a győztes. Szerencsére, nem az ő szava döntött. Máig őrzöm a rozsnyói Órtornyot, a 700-as számot, valamint a város címerét ábrázoló plakettet, amit a csoportunk valamennyi tagja megkapott! Megjegyzem, a város nem akkor volt 700 éves, hanem később, de a vezetői egy másik dátumot tartottak hitelesnek, nem hallgattak a szakemberekre, a történészekre.

Az alapiskolám pedagógusai közül mindenképpen meg kell említenem Strausz Gizi nénit, ő volt az iskola pionírvezetője, a nagy szervező! Nem egy vonalas pionírvezetőként kell őt elképzelni, számára az volt az elsődleges, hogy mi, a magyar iskola tanulói is hallassunk magunkról, s mutassuk meg, hogy mi is vagyunk olyan jók, mint a szlovák alapiskolák nebulói. Azt szokta mondani, hogy gyerekek, nekünk duplán jól kell teljesítenünk! Mindene volt az iskola! Elszégyellem magam, ha eszembe jut, hogy párszor meglógtam előle, hogy ne adjon újabb feladatot, mert tudta, hogy én mindig megcsináltam, amire kér.

Az általános iskola után magától értetődő volt, hogy gimnáziumba mégy? Fontos volt a szüleidnek, hogy továbbtanulj, vagy ez már közös szükséglet és igény volt?

Mivel valamennyien jó tanulók voltunk, magától értetődő volt, hogy továbbtanuljunk. Visszagondolva még inkább tudatosítom, milyen erőfeszítésbe kerülhetett a szüleimnek, hogy előteremtsék az ehhez szükséges anyagi háttérrel. Anyu úgy gondolta, hogy ha neki nem adatott meg a polgári iskola befejezése, a gyerekei tanulhassanak tovább, mindig nagyon örült az eredményeinknek, sikereinknek.

Örökké aktív, minden téren nagy szervezőnek ismerlek: ez a nyughatatlanság, vagy mondjam így: ez a szellemi-fizikai, szociális-közösségi pezsgés már az iskolában is jellemző volt rád? Feltételezem, szerveztél-szervezkedtél már akkor is.

Bár minden lében kanál voltam, viszont nem mondhatom, hogy alapiskolás éveim alatt szervezkedtem volna, de ahogy már említettem, sok versenyen részt vettem, mert szerettem volna mindig többet megtudni a dolgokról az iskolai tananyagot kívül. A szervezkedés mint olyan, ha jól emlékszem, csak a gimnázium harmadik évében kezdődött, de nem az iskolában, hanem a szülőfalumban. Színjátszó csoportot alakítottunk, én gépeltem a szövegeket kölcsön írógépén, de csak egy ujjal, mert nem tudtam gépelni.

Amikor már megfájdult az ujjam, kesztyűt húztam. Az igazi szervezés-szervezkedés a felépítményi iskola elvégzése után kezdődött.

Ismerőseim döntő többsége az általános iskolai kihívásokra, az ott szerzett inspirációkra emlékszik szívesebben vissza, nem pedig a gimnáziumiakra, s magam is így vagyok ezzel. Amit az alapiskola adott, az maradandóbb annál, amit a gimnázium adhatott. Milyen voltál mint gimnazista? Mit adott neked a rozsnói középiskola?

Ahogy már említettem, számomra is az alapiskolás évek, a rozsnói alapiskolában eltöltött négy év adott a legtöbbet. Nagyon színvonalas iskola volt. A biológia–természetrajz egyik kedvenc tantárgyam volt, a hetedik osztálytól a nagyon szigorú pedagógus hírében álló Zabari Béla tanító bácsi tanított bennünket. Amikor első alkalommal kihívott felelni, a csont szerkezetéről kellett volna beszélnem, de leblokkoltam, egyszerűen semmi se jutott eszembe, pedig még aznap reggel is átismételtem az anyagot. Az eredmény egy nagy ötös osztályzat lett, de az év végi bizonyítványomban már egyes osztályzat szerepelt. Nem volt szerencsém a csontokkal, hatodikban is egy 4 mínuszos osztályzattal indítottam a másik tanító bácsimnál, ezúttal a macska csontváza volt a téma. Az osztály nagy része ötöst kapott, ráadásul térdelnünk is kellett. Aztán úgy alakult, hogy engem küldött még akkor is természetrajzi versenyekre, amikor már nem ő tanított bennünket. Nagy szeretettel és hálával gondolok a történelmet tanító Bogdán Márta néniére is, akivel legutóbb három évvel ezelőtt, egy rozsnói előadásomon találkoztam, nagyon meghatott, hogy még virágot is hozott nekem.

A gimnáziumi évekre nem szívesen emlékszem, nagyon nem szerettem oda járni. A diktatórikus irányítás alatt működő közös igazgatású iskolában Ján Barilla igazgatótól nemcsak a diákok, hanem a tanárok is rettegték. Általában gyomorideggel mentem be reggelente az épületbe, s máig emlékszem a kötelező folyosóbeli körözésekre a nagyszünetben. A nadrágviziteket sem felejttem el, amikor ellenőrizték, hogy ki van farmerben. Aki abban volt, haza kellett mennie átöltözni, de az ezzel járó idő igazolatlan óráknak számított, ami különösen a messzebről bejárók számára volt problematikus. Úgy oldottuk meg a problémát, hogy tartottunk a szekrényben egy pótnadrágot. Nekem kisdíakként egészen más elképzelésem volt a gimnáziumról és a gimnáziumi tanárokról. Sajnos, egyetlen olyan pedagógus sem volt, aki hasonlított volna az olvasmányélményeimben szereplő valamelyik gimnáziumi tanárhoz. Nagyon csalódott voltam, a reáltantárgyakat sikerült megutáltatniuk velem, de a magyar- és a történelemórák is felejthetők. Nem tartoztam a jó tanulók közé, s alig vártam, hogy leérettségizzem. Akire szívesen emlékszem, az orosz tanárunk, a szlovákul oktató kiváló pedagógus, Sipko Jozef volt, akit később sikerült elűznie az igazgatónak. Mivel jó alapokat kaptam az alapiskolában, nem voltak nehézségeim. Mivel szlovákul oktattott, ezáltal a szlovák nyelvet is gyakoroltuk, mert a szlovákot oktató tanárnőnk órája nagyon sokszor elmaradt.

Föltételezem, hogy a történelem volt a kedvenc tantárgyad, javíts ki, ha nem így volt.

Nekem nem volt kedvenc tantárgyam, több is volt, amelyeket szerettem, s a történelem is köztük volt, a reáltantárgyak azonban nem tartoztak kedvenceim közé. Máig kísért egy visszajáró álom, hogy matematikaérettségire kell mennem, és nem tudok semmit. Óriási megkönnyebbülést érzek, amikor felébredek.

Az már, hogy gimnázium után a népművelés szakot választottad, alighanem nagyon tudatos volt részedről. Mellesleg, gondolom, a néprajz és a népművelés közt van némi átjárás. Pozsonyi népművelői tanulmányaidnak mennyire vetted vagy veszed akár ma is hasznát?

Pozsonyban a felépítményi iskolában nagyon jól éreztem magam, sokkal többet adott nekem, mint a gimnázium! Azok valóban diákéveknek nevezhetők. Az osztályban csupán öten voltunk magyarok, köztük volt Bodri Eleonóra, a Pátria rádió egyik legrégebbi munkatársa is. Sokan azért jártak ide, mert nem vették fel őket főiskolára, de részemről tudatos dolog volt, s nagyon örültem, hogy felvettek. Az az igazság, hogy amitt nem jelentkeztem főiskolára, mert a család anyagi helyzetére tekintettel szerettem volna minél előbb pénzt keresni. Úgy terveztem, hogy majd később valamikor elvégzem a népművelési főiskolát, de aztán erre már nem került sor.

A gimnáziummal szemben ez az iskola sokat adott nekem, s nem mellékesen a szlovák nyelvtudásom is sokat javult. A tanítás tulajdonképpen olyan rendszerben folyt, mint a gimnáziumi oktatás, vagyis volt felelés, dolgozatírás stb. Ami miatt érdemes volt ide járni, az a zenetörténet (zenehallgatással), a filozófiatörténet, de elsősorban a művészettörténet volt. Persze, voltak unalmas, fölösleges órák is jócskán, de hol nem voltak akkoriban?

Az osztályfőnökünk, Jana Tichá egy nagyon művelt, sokat utazó, művészettörténetet végzett hölgy volt. A mai napig hálás vagyok neki, hogy elvitt bennünket egy hétre Prágába, ahol szinte minden fontos helyet bejártunk. Az 1980 májusában megvalósult, általa szorgalmazott tíznapos szovjetunióbeli kirándulás is felejthetetlen számomra, még operaelőadáson is voltunk. A Tretyakov Képtár néhány termét az ott lévő festményekkel még ma is látom lelki szemeim előtt, akkoriban éppen Ajvazovszkij, a tenger festője volt a kedvencem. Leningrádban (Szentpétervárott) éppen akkor voltak a fehér éjszakák, s az Ermitázsban láttam például életemben legelőször Leonardo-képeket eredetiben. Egy jutalomkirándulásnak köszönhetően hetedikes koromban már volt alkalmam látni a drezdai Zwinger festményeit, köztük a reneszánsz több mesterét is. Örökre hálás leszek volt osztályfőnökömnek ezekért a kirándulásokért és a művészettörténeti órákért.

Visszatérve a kérdésed egy kitételére: a népművelés és a néprajz (mint tudomány) között nem sok „átjárás” van. Ha van, akkor az ugyanolyan átjárás, mint a népművelés s csillagászat vagy kvantumfizika között...

Az jelentett számodra nagyobb változást, hogy színtiszta szlovák környezetbe kerültél, ráadásul a fővárosba? Kerested Pozsonyban a magyar társasági életet, vagy például jártál koszorúzni a ligetfalusi Petőfi-szobrot? S még egy kérdés: jó nyelvérzéked van: a szlovákkal voltak gondjaid?

Nagy változás volt, természetesen, hiszen falun nőttem fel. A szlovák környezet eleinte idegennek hatott, de mivel elsősorban a hetedikes alapiskolás tanító nénimnek, Mária Kováčováknak köszönhetően jó alapokat kaptam szlovákból, s ahogy már említettem, szlovák könyveket is olvastam, így nem volt különösebb gondom a szlovák nyelvel. Marika néni, aki bár tudott magyarul, csak akkor váltott át erre a nyelvre, ha feltétlenül szükséges volt. Ez az egy év nagyon sokat jelentett, kár, hogy nem ezt a módszert követik nálunk a szlovák nyelv oktatásában, mert nagyon hatékony.

Nem mondhatom, hogy különösebben társasági életet éltem volna. Nem kaptam kollégiumot, így a két év során albérletben laktam. Első Pozsonyban töltött évem alatt padtársammal, a deáki Szabó Ernesztínával voltunk párszor a JAIK-ban, láttam azt az előadást (*Kis Kolozs meg Nagy Kolozs*), amelyben Tóth Karcsi, a korán elhunyt szeretett és tisztelt igazgatóm és barátom is játszott egyetemistaként. A Petőfi-szobornál egyszer se vettem részt koszorúzáson, de már nem emlékszem, hogy mi volt ennek az oka. Másodikos koromban a lakótársammal, aki könyvtárosnak tanult, jártunk moziba, és különféle rendezvényekre. Nem sok mindenkivel ismerkedtem meg a két év alatt, mert közben *brigádoztam* is, pénzt is kellett keresnem a tanulmányi ösztöndíjam mellé, így ez a szabadidőm rovására ment. Sokat olvastam, s gyakran megfordultam a nyikorgó, Nyerges utcai antikváriumban és a magyar könyvesboltban is, de hogy ott könyveket vásárolhassak, elő kellett teremtenem ezek árát.

Vagyis minden úgy történt, ahogy eltervezted: a diákéleted lezárva pénzkereső ember lettél, konkrétan népművelő. Hol kezdted a pályafutásodat?

Jobb híján a gömörhorkai Cellulóz- és Papírgyár üzemi klubjába kerültem, ahol minimális fizetésért amolyan *Mädchen für alles* szerepet töltöttem be: konferáltam, zsűriztem, plakátot készítettem, a rendezvényeken jegyet árultam stb. Az az igazság, hogy nem éreztem ott jól magam, ráadásul az utazás is körülményes és időigényes volt. Annyi hasznom volt belőle, hogy sokat olvashattam utazás és várakozás közben, s főleg az értelmetlen hétvégi „szolgáltatok” alatt. Az épületben működött a falusi könyvtár, ennek vezetőjével jó barátságba kerültem, vele jókat beszélgettünk. Ő szólt, amikor megüresedett egy hely a pelsőci körzeti könyvtárban. A gyerekrésztartozott hozzám, de nem dolgoztam ott hosszú ideig, mert a Csemadok járási bizottsága titkárságán megüresedett a szakelőadó helye, persze hogy igent mondtam, amikor Szöllös Sanyi bácsi, az akkori titkár felkért, hogy menjek oda dolgozni. Régi vágyam teljesült, s teljesen más fejezet kezdődött az életemben.

Rudnán fiatalon Csemadok-elnökké választottak, kétszeresére emelted a Csemadok-tagok számát. Mennyire volt nehéz a magyar kulturális élet felpezsdítése helyi szinten, figyelembe véve, hogy akkor Rudnán már a magyar kisiskola is megszűnt?

Nagyon meglepődtem és meg is ijedtem, amikor felkértek az elnökségre. Hosszas vívódás után igent mondtam. Akkoriban még tele voltam világmegváltó tervekkel, s úgy gondoltam, hogy ha már nem lehettem hivatásos csemadokos, akkor úgymond társadalmi munkában pótolom, megismertetem a szlovák iskolát végzettekkel a magyar kultúrát. Belevetettem magamat a munkába, s mivel akkor 21 éves voltam, a fiatalok bevonása, megnyerése nem jelentett problémát. Rengeteg energiát fektettem ebbe a munkába, s egészen 1989-ig töltöttem be ezt a tisztséget. A népművelés számos formáját kipróbáltam, de például színjátszó csoportot is szerveztem. A szlovák iskolát végzettek többnyire nehezen tudtak magyarul olvasni, sőt bizonyos szavak jelentését is meg kellett nekik magyaráznom. Az irodalmi estek előtt elsősorban a fiatalok között az adott költőtől vagy írótól származó műveket: verseket és különböző prózai részleteket osztottam szét, amit aztán előadás közben olvastak fel. Így ízelítőt kaptak a magyar irodalomból. Nem volt zökkenőmentes a majdnem tíz év, ahogyan az lenni szokott, voltak kerékkötők, áskálódók. Elsősorban az szűrta a falu vezetőinek a szemét, hogy a

Szocialista Ifjúsági Szervezet, a SZISZ helyett a fiatalok a Csemadokban, egy magyar szervezetben tevékenykedtek. Amikor a *Rudna I.* kötethez gyűjtöttem az anyagot, a községi krónikát lapozgatva meglepődve tapasztaltam, hogy a majdnem tízéves tevékenységnek semmi nyoma nem maradt a községi krónikában, viszont a SZISZ-ről bőven esett szó. A helyzet pikantériája, hogy a krónikát a Csemadok helyi szervezetének vezetői tagja, az egykori óvónő írta, akinek egyébként szlovák iskolába jártak a gyerekei és a lánya a SZISZ egyik vezetői tagja volt. Nem mellékesen elnökségem ideje alatt a Csemadok ellen áskálódott, s nagyon ellenezte azt is, hogy 1981-ben engem kérjenek fel az elnöki funkcióra. Valószínűleg, ha minden simán ment volna, nem adtam volna bele apait-anyait a munkába. A falu vezetése és az ún. jóakarók éppen az ellenkező hatást érték el: csak azért is, még inkább rákapsoltam a szervezésre, a munkára. Azon nagyon kiakadtak, hogy az óvodások és a kisiskolások számára is szerveztünk különféle dolgokat, lévén ezek szlovák tanítási nyelvűek. Az elnöki funkcióm nem csak az elnöklésről szólt, hanem kemény munkáról, a színdarabok gépelésétől kezdve a kultúrház takarításával bezárólag. Egyfajta küldetésnek tekintettem ezt a munkát. Sok segítséget kaptam a húgomtól és a két öcsémtől is, a szüleim pedig maximálisan támogattak.

Még visszatérek ahhoz, amire többször is rákérdeztem: az elszlovákosodásra, mert eszembe jutott, talán éppen Liszka József, a szintén etnológus férjed valamelyik tanulmányában olvastam, hogy az embereket az anyanyelvüknél is jobban összeköti a térségi hovatartozásuk. Annyi dereng erről, hogy a gömőri magyar és szlovák emberben néprajzi értelemben sokkal több a közös vonás, mint mondjuk a csallóközi és a bodrogközi magyarban. Így van ez?

Pontosan! Ezt a mélynemzetiek sem az egyik, sem a másik oldalon nem akarják tudomásul venni, pedig sokkal több minden köti össze az egyes régiók szlovák és magyar lakosságát, mint ami elválasztja. A szülőfalum és a szomszédos település, a szlovák Rekenyeújfaló között nagyon szoros kapcsolat volt többek közt a vegyes házasságok kapcsán. Akik onnan Rudnára kerültek, valamennyien megtanultak magyarul, sokukról gyerekkoromban nem is tudtam, hogy házasság útján kerültek ide. Fiatalkorunkban gyakran jártunk oda moziba és táncmulatságokba is. Gömörön belül is vannak például olyan magyarlakta kisebb régiók, amelyek bizonyos elemeikben eltérnek egymástól, de ennek okát a természetföldrajzi adottságokban kell keresni. Ha mélyebbre ásunk, akkor két, azonos nyelvet beszélő szomszédos falu is különbözhet egymástól mentalitásban vagy bizonyos kulturális elemekben. Példa erre anyum szülőfaluja, a szomszédos Kőrös és Rudna. Sok időt töltöttem Kőrösben, de már a gyerekkori nyaralásom során is feltűnt, éreztem, hogy más ez a falu, de akkor még nem tudtam megfogalmazni, hogy miért. A szlovákok lakta észak-gömőri falvak közt is kitapinthatók bizonyos különbségek, akár mentalitásban vagy a tárgyi kultúrában: építészetben és viseletben egyaránt. Mindig megmosolygom, ha valaki gömőri magyar vagy szlovák népviseletről beszél, vagy általánosságban is magyar vagy szlovák népviseletet emlegetnek. Az átlagember (sajnos, sok néprajzi diplomás is) egészen mást ért bizonyos néprajzi fogalmak alatt, mint amit azok jelentenek. Amit például napjainkban folklórnak neveznek, az folklorizmus. Nagy katyvasz van a fejekben, de ma már belátom, ezen nem lehet változtatni. Inkább kutatási témaként kell szemlélni a dolgot, néprajzi-

kulturális jelenségnek kell tekinteni, amely kialakulását nagyban befolyásolta az állami szinten és a szakmán kívüliek által is sokszor ismételt tétel, hogy a népi kultúra (népzene, népdal, népviselet, népszokások) nemzetmegtartó erő, és a parasztság, a nép a magyar kultúra megmaradásának a záloga.

Igazából, ha jól tudom, a könyvtárosi munkahely utánra tehető az első szakmai kiteljesedésed: a Csemadok. Öt évig dolgoztál itt, volt tehát lehetőség alaposan elmerülni a szervezet járási gondjaiban...

A Csemadokot annak idején azzal a céllal hozták létre, hogy hozzájáruljon a magyarok vidékeken a szövetkezetesítés és a szocializmus propagálásához. A nacionalizmustól nem mentes hatalom azonban rövidesen rádöbrent, hogy tulajdonképpen az egész Dél-Szlovákiát behálózó magyar szervezetet hoztak létre, amely lehetőséget biztosított a szlovákiai magyarok legális kapcsolattartására Pozsonytól Ágcsernyőig. Ekkor azonban már nem merték megszüntetni, mert az bizonyára nagy ellenállást váltott volna ki, így kénytelenek voltak megtűrni ezt a szervezetet, amely közben egyre szélesebb körű tevékenységet folytatott. Amikor én a jbtitkárságára kerültem, gyakran szembesültem a kommunista párt rozsnyói ideológiai titkárnak próbálkozásaival, hogy a Gombaszögön évente megtartott Országos Kulturális Ünnepegy helyszínére más járásba kerüljön. A szóban forgó ideológiai titkár egyébként magyar nemzetiségű volt, Koreň Árpádnak hívták. A járási pártbizottság akkori szlovák elnöke részéről nem tapasztalunk magyarelles megnyilvánulásokat, viszont az ideológiai titkár részéről annál inkább. Nagyon félték attól a többzres tömegetől, amely Dél-Szlovákiából évről évre összejött ezen a rendezvényen. Egy kis túlzással, csak úgy hemzsegetek a rendezvény alkalmával a belügy sok civil ruhás rendőrei a gombaszögi völgyben. Ami a Csemadok munkáját illeti, ez járásonként eltért egymástól, sok függött az aktuális titkár vagy instruktor, vagy mindkettő habitusától, kockázatvállalásától. Emlékszem, hogyan igyekeztek megakadályozni például a kassai kollégák által rendezett somodi művelődési táborokat mondvacsinált okokkal, de szerencsére nem sikerült nekik.

Jellemezd, kérlek, röviden ezt az 1986–1990 közötti időszakot a Csemadok felől nézve! Milyenek voltak ott és akkor a csemadokosok, bár nyilván személye válogatja, de például kik voltak azok, akikre felnézhattél?

Szerintem a Csemadok nagyon fontos szerepet töltött be a szlovákiai magyarok életében. Ahogy már említettem, a különféle rendezvényeken, legyen az járási, kerületi vagy országos, alkalmuk volt találkozni az embereknek, információkat cserélhettek, tájékozódhattak a szlovákiai magyarokat érintő kérdésekről, problémákról, amelyek a hivatalos sajtóban nem jelentek meg. A járási titkárságok egy biztos pontot jelentettek az ott élő magyarok számára, volt hová bemenni, tanácsot vagy segítséget kérni. Természetesen kulturális szervezatként is tette a magáét, hogy milyen rendezvényeket szervezett, kit hívtak meg éppen, ez elsősorban attól függött, hogy az adott titkárság alkalmazottai mertek-e kockáztatni vagy sem, s az ízlésüket és lehetőségeiket is nagyban visszatükrözte a népművelési munka jellege. Én nagyon fontosnak tartottam az irodalmi esteket és könyvbemutatókat, azaz író-olvasó találkozókat. Az akkori Rozsnyói járásban 35 Csemadok-szervezet működött, ezek aktivitása, tevékenységi köre attól függött, milyen vezetőség irányította, vagy ki volt történetesen az elnök. Általában egy-

két emberen múltak a dolgok. Ezeket a szervezeteket havonta meglátogattuk, s különféle tanácsokkal láttuk el őket, illetve segítettünk egy előadó vagy műsor bebiztosításában stb. Volt néhány olyan szervezet, ahol szlovák tagok is voltak, mint például az isten háta mögötti Gömörnánáson és Mikolcsányban. Ennek az volt az oka, hogy ezekkel a kis, félreeső, száz alatti lélekszámú falvakkal tulajdonképpen csak a Csemadok törődött, mi látogattuk meg őket, több alkalommal mi szerveztük meg a különféle előadásokat: meghívót sokszorosítottunk stb. Könyveket is hordtunk a rozsnói könyvesboltból, s árusítottuk. Számukra nagyon sokat jelentett ez a törődés. Egyébként az irodalom-népszerűsítésre, elsősorban az előadások és az író-olvasó találkozók szervezésére nagy gondot fordítottunk, előfordult, hogy a szlovákiai magyar írók és költők könyveit még a megjelenés előtt megrendeltük, hogy a megjelenési szám magasabb legyen. Aztán ezek az írók-költők eljöttek két-három napra vagy egy hétre Rozsnyóra, s mi vittük őket ki az adott településre a találkozóra, ahová már egy-két héttel korábban vagy kivitük, vagy pedig elküldtük a szerző új kötetét, hogy akit érdekelt, az el tudja olvasni a találkozóiig. Sajnos, előfordult, hogy az előre megszervezett találkozóra nem érkezett meg a szerző. A titkárságon tiltott dolgokat is sokszorosítottunk, persze a titkár tudta nélkül, mivel a Csemadok információs központ is volt, ahová eljutottak valamilyen csatornán a szlovákiai magyarokat érintő hírek és a Csehszlovákiai Magyarok Jogvédő Bizottságának anyagai, amelyeket legépeltem, aztán sokszorosítottuk.

A rendszerváltás csemadokosként ért. Erről annyit tudok, hogy a rozsnói nagygyűlésen magyarul felszólaltál (az első hetekben még nem ütötte fel a fejét a nacionalizmus), és a városi hangoshíradó számára fordítottad és beolvastad a forradalmi híreket... Úgy gondolom, ez a felfokozott érzelmi közállapot megfelelt neked.

Ellent kell, hogy mondjak, nem, én nem szerettem és máig se szeretem a felfokozott érzelmi közállapotot! De mindig úgy alakult, hogy belecsöppentem a dolgok sűrűjébe, aminek az volt a fő oka, hogy nem volt, aki felvállaljon bizonyos fontos dolgokat egy adott fontos pillanatban, egy döntő helyzetben. Így kerültem az általános sztrájk idején a rozsnói főtéren a mikrofonhoz. Ott akkor és azonnal kellett cselekedni, ez az alkalom csak egyszeri volt. Egyébként még a pár nap múlva összehívott elnökségi ülésen is csak ketten írták alá a VPN és a Független Magyar Kezdeményezés nyilatkozatát, a többiek nem tették meg, na, akkor nagyon sok emberből végleg kiábrándultam.

Közben érzékeltél pálfordulásokat, egyesek vagy egyes csoportok köpönyegforgatását, vagy csak utólag látod át a rendszerváltás átmeneti időszakának hátulütőit? Másfelől máig szenvedélyesen állást foglalsz mondjuk a közéleti visszásságokkal vagy épp a szélsőséges megnyilvánulásokkal szemben. Maradt az egykori harcosságod, lobbanékonyságod, érzékenységed – vállalod ezt?

Vállalom. Én gyerekkoromban megtapasztaltam, milyen az, amikor valakit nem tekintenek egyenrangúnak a többi gyerekekkel. Nem tudom szó nélkül hagyni, ha valakit bántanak, történjék bárhol, szólnom kell. Ami a köpönyegforgatásokat illeti, azok a harminc év távlatából még inkább visszatetszőek, mert most látni igazán, kinek milyen vastag bőr van képén, milyen jellemtelen és törtető, minden helyzetből hasznot húzni akaró, aki jól meglövigolja az éppen aktuális konjunktúrát. Ez messzire vezetne, úgyhogy inkább nem folytatom. A rendszerváltást követően sajnos több tekintetben sem

úgy alakultak a dolgok, ahogyan azt elképzeltük, ahogyan szerettük volna. Számomra a legdöbbenetesebb a nacionalizmus, az antiszemitizmus és a különböző fóbiák megjelenése és folyamatos erősödése, sajnos a szlovákiai magyarok körében is. Közösségünk két táborra szakadt, s a köztünk lévő árok egyre csak mélyül, ismét a közbeszéd témája lett a ki a magyar, illetve ki a jó magyar kérdése. Félanalfabéta izomagyúak mellett lézengő ritterek és tanult emberek vonják kétségbe mások magyar voltát, csak azért, mert azok másképpen gondolkodnak. Különösen tragikusnak tartom a neofasizmus és a neonácizmus erősödését a szlovákiai magyarok körében is, s aggódva látom, hogy a szlovákiai magyar társadalom nagy része nem akarja tudomásul venni, mi történik körülöttünk és velünk, inkább a homokba dugja a fejét. Ha valaki ez ellen szót emel, azonnal a támadások célpontjává válik, az értelmiség zöme pedig hallgat, vagy rosszabb esetben a szélsőségeket védi. A neofasizta meg megsértődik, ha néven nevezik. Nagyon aggódom, s persze hogy állást foglalok. Ezt szerintem minden felelősséggel gondolkodó értelmiséginek meg kellene tennie, mert régóta tudjuk már, hogy vétkesek közt cinkos, aki néma...

Mostani munkahelyeden, a komáromi Etnológiai Központban mind a népművelésnek, mind a Csemadok égisze alatt végzett tevékenységeidnek, de még a könyvtári idődnél is hasznát veszed?

A Csemadok égisze alatt végzett tevékenységemnek igen. Ennek a kulturális szervezetnek az alkalmazottjaként sok helyen megfordultam Dél-Szlovákiában, így jó helyismerettel rendelkezem. A különféle rendezvényeken sok mindenkiel megismerkedtem a dél-szlovákiai magyarok közül, a gombaszögi Országos Kulturális Ünnepelelőtt minden évben megfordultam az akkori Rozsnyói járás szinte valamennyi magyar és szlovák településén, egyrészt plakátokat ragasztottunk, másrészt pedig elővételben belépőjegyeket árusítottunk a szakszervezeteknek. Szóval a csemadokos éveknek köszönhetően nagyon sok helyen van kihez fordulnom vagy hivatkoznom, ha terepmunkát végzek.

A rendszerváltás nagy változásokat hozott a magánéletedben és pályafutásodat tekintve is. Családot alapítottál, Gömört Kőbölkútra, majd hamarosan Komáromra cserélted, először az érsekújvári Honismereti Múzeumban, majd ezt követően a komáromi Duna Menti Múzeumban dokumentátorként dolgoztál, 1997-től pedig a Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi Etnológiai Központjának munkatársa vagy. Az újvári és a komáromi évekre hogyan emlékszel vissza?

Igen, 1990 nagy változásokat hozott nagyon sok tekintetben. Akkorra már nagyon elment a kedvem a népművelői munkától. Szellemileg is fizikailag is nagyon kimerült voltam, s elképedve láttam magam körül először a gyávaságot, a kivárást, majd a köpönyegforgatást. Tulajdonképpen a legjobbkor kerültem el Rozsnyóról, annak ellenére, hogy nagy törés állt be az életemben, hiszen harmincévesen aránylag messzire, egy egészen más környezetbe kerültem, nem is beszélve a természetföldrajzi különbségekről, a hegyek és megszokott erdők hiányáról. Ez utóbbiak máig is hiányoznak. Az érsekújvári múzeumban csak egy nagyon szűk évet töltöttem dokumentátori munkával, ami egyfajta rehabilitáció volt életem ezt megelőző időszakának hektikus, rengeteg energiát felőrlő időszakához képest. Miután a komáromi múzeumba kerültem dokumentátor-nak, rövid időn belül hozzáfogtam az 1992-es néprajzi bibliográfia összeállításához. Jó

érzés volt kezembe venni a megjelent, egyébként füzetszerű kiadványt, mert életem előző szakaszával ellentétben végre volt megfogható eredménye is a munkámnak. Lényegében az 1989-es rendszerváltást követően tudatosítottam, hogy nincs semmi kézzelfogható eredménye annak a sok energiának, időnek, amit a népművelési munkára fordítottam úgy is mint Csemadok-alkalmazott, s úgy is, mint Csemadok-elnök. Az ember úgy van vele, hogy szeretne valamilyen nyomot hagyni maga után.

Férjeddal, Liszka Józseffel ketten alapítottátok a komáromi Etnológiai Központot. Ennek közvetlen előzményei voltak a Duna Menti Múzeumban végbement mečiarista átrendeződések? Tóth Károly Fórum-igazgató mennyiben szorgalmazta vagy segítette az Etnológiai Központ létrehozását és az intézményes néprajzkutatással kapcsolatos elképzeléseiteket?

Amikor 1997-ben férjem másfél éves ösztöndíjának lejártát követően hazajöttünk, már tudtam, hogy nem lesz állásom, mert politikai döntés következtében a múzeum élére kinevezett új igazgatónő nem hosszabbította meg a szerződésemet, amely három hónappal hazaérkezésünk előtt lejárt. A korábbi igazgató ugyanis addig nem köthetett meghatározatlan időre szóló szerződést, amíg le nem telt az elődöm anyasági szabadsága, aki egyébként már nem szándékozott visszatérni a múzeumba. A férjemet csak félállásba vette volna vissza, ugyanis az ő helyére, a magyar nemzetiségi osztály élére Mečiar pártjának egyik járási képviselőjét, egy szlovák nemzetiségű állattenyésztő mérnöki végzettségű személyt neveztek ki, aki amatőr történészként is tevékenykedett. Ekkor kereste meg Tóth Karcsi a férjemet, hogy a Fórum Intézet keretében jó lenne létrehozni egy néprajzi részleget. Az Etnológiai Központ nevet adtuk neki, mivel egyrészt a néprajz mint fogalom eléggé terhelt, másrészt egyértelművé akartuk tenni, hogy nem valamiféle népművelési, hanem tudományos intézetről van szó, ahol a Sigurd Erixon svéd kutató által megfogalmazott európai etnológia szellemében kívántunk tevékenykedni. Tóth Karcsi kezdettől fogva biztosította számunkra a kutatói szabadságot, nem kontárkodott bele a munkánkba. Közvetve bár, de neki is köszönhetőek azok a tudományos, publikációs és egyéb eredmények, amelyeket az Etnológiai Központ a 23 éves létezése alatt sikerült elérni.

Fontos állomásnak gondolom a Csehszlovákiai Magyar Néprajzi Társaság 1989 végi megalakulását, mert ennek a szervezetnek is sokáig egyik mindenese, úgymond titkára voltál. A Hírharangot, a társaság értesítőjét ekkoriban Józseffel együtt ketten készítettétek, szinte szó szerint az öletekben. Mi lett ennek a kiadványnak a sorsa, és egyáltalán működik-e még a Társaság?

A Társaság megalakulását követően a férjem lett az elnök, így kezdettől fogva segítettem neki ebben a munkában. Az elnöki funkció nem szimbolikus funkció volt, hanem azt jelentette, hogy a munka oroszlánrészét ő végezte, pontosabban együtt végeztük. Az 1990 nyarán megrendezett első néprajzi továbbképző tanfolyam volt az első közös szervezésünk a rosznyói járásbeli Domicán, ahonnan a résztvevők Kecsőbe jártak gyűjteni. Erre az alkalomra jelent meg első közös gyermekünk, a *Hírharang* című néprajzi tájékoztató füzet mai szemmel kőkorszaki eszközökkel és módszerrel készült első száma. Stencilhártyára gépeltem a Csemadokban az anyagot, s ott is sokszorosítottuk a kulimászos gépen. Együtt szedegettük össze laponként, s a rosznyói nyomdában

fűztük össze ismerőseimmel. Nagy csalódás volt, amikor a Társaság titkára, a Csemadok által fizetett egyetlen alkalmazottja azzal dobta félre, hogy ez nem európai... Még ma is mérgeledök, ha eszembe jut! A második szám ugyanezzel a technikával készült, aztán jött a fénymásolt változat, majd legvégül a nyomdai.

Majdnem tíz évig végeztem a Társasággal kapcsolatos adminisztratív teendőket és szervezési feladatokat, gépeltem a *Hírharang* anyagát stb. Irodaként először az anyósom konyhája, majd a komáromi lakásunk szolgált. Tulajdonképpen egy intézményként működtünk. A *Hírharangon* kívül néprajzi könyvsorozatot is indítottunk, a diákok számára szervezett nyári táborok gyűjtéseiből készült dolgozatok az *Utánpótlás* című füzetekben jelentek meg, a *Hírharang* pedig folyamatosan megjelent, volt néhány év, amikor négy száma. Annyi mindent címeztem a tagságnak, hogy a települések irányítószámát már fejből tudtam. Kutatásokat, konferenciákat szerveztünk, Magyarország határain túl elsőként mi rendeztük meg 1995-ben a Magyar Néprajzi Társasággal közösen a tanulmányi kirándulással egybekötött egyhetes Nemzetközi Néprajzi Szemináriumot Komáromban. Az Etnológiai Központ létrejötte után, miután a férjem lemondott az elnökségről, még elláttam egy évig a mindenes feladatait, de aztán én is letettem a lantot, mert egyrészt belefáradtam, s idővel se győztem már a munkahelyi és a társasági dolgokat. S nem utolsósorban: elment a kedvem a társasági ügyektől. 1995 végén, mielőtt Németországba mentünk volna másfél évre, még elkészült a *Hírharang* legújabb száma, az akkori alelnöknek csak postáznia kellett volna, ezt azonban 1997. június végéig, hazajövetelünkig sem tette meg, úgyhogy aztán én küldtem szét a tagságnak. Amikor 1998-ban új elnöke és alelnöke lett a Társaságnak, úgy gondoltuk, hogy jó kezekbe kerül, hiszen az új elnök és alelnök is elvégezte a néprajz szakot, s az elnök ráadásul régi csemadokosként jó szervezőképességgel rendelkezett, minden feltétel megvolt a további sikeres működésre. Sajnos, tévedtünk. Jó ideig szomorkodtam emiatt, mert a Társaságot gyermekemnek tekintetem, rengeteg időt és energiát, s részben anyagiakat is fektettünk mindketten a Társaság munkájába. Hosszú ideig nem érttem, hogyhogy: ennyi volt? Hogyhogy vége? Csak nekünk volt fontos?! Ha a férjemet megkérdezik, hogy mi van a Társasággal, félig viccesen azt szokta válaszolni, hogy nem halt meg, csak alszik. Egyébként a Néprajzi Társaság működött a legtovább azok közül a szerveződések és társaságok közül, amelyek még a Csemadok keretében jöttek létre a rendszerváltást követően. Tudomásom szerint a Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság az egyetlen, amelynek minden dokumentációs és egyéb anyaga teljes egészében megőrződött és a mai napig hozzáférhető. A közgyűlések, választmányi ülések és pénztári ellenőrzések jegyzőkönyveitől kezdve a levelezésig minden. Még postakönyvet is vezettem a kiküldött és beérkezett levelekről. Mindez megtalálható az Etnológiai Központ Adattárában, úgyhogy ha valaki egyszer meg akarja írni a Társaság történetét, van mihez nyúlnia.

Pályafutásod a rendszerváltás után egyértelműen a tudomány irányába vezetett. Mindig is vonzott a néprajz, vagy ez a vonzalom férjed hatására alakult ki benned, látva és megismerve az ő munkásságát? Vagy a kettő nem is választható el egymástól?

A néprajz iránti érdeklődésem még a csemadokos időkre tehető, ugyanis amikor a rozsnói titkárságra kerültem, még folyt a többéves Gömör-kutatás, amelyet a Debreceni Egyetem professzora, az azóta már elhunyt Ujváry Zoltán kezdeményezett és

vezetett. Egyébként ő is Gömörből származik. Ez egy határon átívelő kutatási program volt, amelynek megvalósulásához a Csemadok járási bizottsága is hozzájárult, szálláshelyek biztosításával és más jellegű segítséggel is. 1996-ban Szilicén volt a székhely, s onnan jártak át Borzovára is gyűjteni. Néhányan később is megfordultak Rozsnyón, s mi segítettünk a szlovák kérvények megírásával, ugyanis akkor a külföldieknek eléggé körülményes volt bejutni a levéltárakba. Akkoriban határoztam el, hogy a szülőfalumban majd gyűjtéseket végzek, s első lépésként a földrajzi neveket térképezem fel. Sajnos, a járási bizottsági szakelődői és a rudnai alapszervezeti teendőim okán időhiány miatt erre nem kerülhetett sor. Tulajdonképpen a Gömör-kutatás 10. évfordulója alkalmából rendezett konferencián ismerkedtem meg a férjemmel, mivel Szlovákiából meghívást kaptak azok, aki néprajzkutatással foglalkoztak, néprajzkutatók és önkéntes néprajzi gyűjtők is, bennünket Rozsnyóról mint a kutatást szervezésileg és más módon segítőtket hívtak meg. Később, a Csehszlovákiai Magyar Néprajzi Társaság kapcsán aztán mélyebbre ástam magam a dolgokba, s a férjem révén még inkább. Kacérkodtam a gondolattal, hogy jó lenne levelező tagozaton elvégezni a néprajz szakot, de közben megszületett a kisfiam, majd Komáromba költöztünk, úgyhogy akkor ez nem jöhetett szóba. A rendszerváltás sok tekintetben nagy változást hozott az életemben. Egyrészt lezárult az életem egyik korszaka több tekintetben is, s már nem akartam többé népművelő lenni.

Debrecenben elvégezted a néprajz szakot, rögtön utána ugyanott megkezdted doktori tanulmányaid is, és két évre rá itt doktoráltál néprajz és kulturális antropológiai tanulmányok szakon s szereztél PhD fokozatot.

Tulajdonképpen Budapesten szerettem volna jelentkezni néprajz szakra, ott azonban nem nyílt levelező tagozat, így kerültem Debrecenbe. A távolság és átszállások miatt körülményes volt az utazás, főleg miután Keszegfalvára költöztünk. Az utazás egyébként arra jó volt, hogy vonatozás közben volt lehetőségem olvasni. A diploma megszerzése után 2006-ban aztán jelentkeztem a doktori iskolába, ahol addigi munkásságomra tekintettel rövidebb időn belül, 2008-ban megkaptam a doktori oklevelet.

Mi a különbség a néprajz és a kulturális antropológia között?

A kulturális antropológia az Amerikai Egyesült Államokban kialakult tudományág, lényegében tehát amerikai néprajzról van szó, de mivel ott az országot nagyon sok nemzetiség alkotja, így nem nemzeti tudományról van szó, mint a romantika idején létrejött európai néprajzkutatás esetében. A kulturális antropológia nálunk egy nem nemzeti alapon meghatározott szak, azonban ami a módszereit illeti, nagyon sok mindenben hasonlít a néprajzhoz. Én úgy vélem, hogy nincs különösebb jelentősége, hogy néprajzkutatásnak vagy kulturális antropológiának nevezzük az adott szakterületet, inkább azon van a hangsúly, hogy az adott kutató elsajátította-e a modern kultúrakutatás módszereit, illetve hogy miképpen áll hozzá az adott téma vizsgálatához. Olvastam antropológiai munkát, amelyre erősen rányomta a bélyegét az etnocentrikus szemléletmód, de olvastam olyan úgymond néprajzi munkákat, amelyekben ezt a gyerekbetegséget az adott kutatónak vagy kutatóknak már sikerült kiküszöbölniük. A lényeg tehát az, hogyan közelíti meg az adott szakember a témát, s például nem értekezik oldalakon keresztül a semmiről. Sokan még ma is szembeállítják a néprajzot és a kulturális antropológiát,

az utóbbit haladónak, az előbbi maradinak bélyegezve. Tény, hogy a néprajz nagyon sok eredménye megkérdőjelezhető, de születtek kiváló munkák is. Tehát nem kellene kiönteni a keresztvízzel a gyereket is, a néprajzkutatás eddigi eredményeit semmisnek tekinteni. Véleményem szerint az is mindegy, hogy történeti néprajzról vagy történeti antropológiáról beszélünk, a hangsúly a mű milyenségén van, nem azon, hogy minek nevezzük.

E helyt kell idéznem Liszka József nemrég megjelent, Telt ház előtt c. kötetének egy mondatát, mely így szól: „Tegnap este lcuval a népi kultúra, valamint a nyelv, a nemzet, az állam kiterjedési hatáiról beszélgettünk.” Szóval, gyümölcsözőnek gondolom, hogy egymásra találtatok, mert szakmai kérdésekben ott vagytok egymásnak, azonnal meg tudtok mindent beszélni, gondolom, egymás írásainak első olvasói vagytok... Ugye jó ez a családi-szakmai háttér mindkettőtöknek?

Jól látod, nagyon jó. Együtt vitatunk meg sok mindent, nagyon jó, hogy van kivel megbeszélni a problémákat. A témáink nagy része bár eltér egymástól, de szerintem ez így a jó. Ahogy mondod, az írásaim első kritikusa a férjem, és fordítva is így van.

Visszatekintve szakmai pályafutásodra, kik hatottak rád leginkább?

Elsősorban Kovács Ákos pár éve elhunyt történész és néprajzkutató, aki számos olyan téma kutatására hívta fel a figyelmet, illetve végezte el azok úttörő jellegű kutatását, amellyel korábban nem foglalkoztak a magyar szakemberek. Megírta például a tűzijátékok kultúrtörténetét, de írt a madárijesztőkről, s elsőként vizsgálta és térképezte fel az első világháború emlékműveit Magyarországon, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Az általa összeállított első világháborús tanulmánykötet elolvasása után határoztam el a két világháborúhoz kapcsolódó emlékjelekről szóló monográfiám megírását, ami annyiban tér el Kovács Ákos munkájától, hogy én nem csupán az első világháborús emlékműveket térképeztem fel, hanem a második világháborúhoz kötődő valamennyi objektumot is, s bizonyos mértékben másképpen közelíttem meg a témát. Kovács Ákos volt ez első, aki magyar nyelvterületen elsőként kutatta az út menti haláljeleket. Tanulmánya és az általa szerkesztett kötet is inspirálta a haláljelekről és halálhelyjelekről írt monográfiám. Erdélyi Zsuzsannával közeli kapcsolatban voltunk, soha nem hagyott se levelet, se képeslapot válasz nélkül, s ha elküldtük neki éppen megjelent kötetünket, azonnal írt vagy telefonált, sosem fordult elő, hogy ne köszönte volna meg, és főleg ne véleményezte volna, s amíg ereje engedte, eljárt a rendezvényeinkre is. Örülök, hogy személyesen ismerhettem ezt a nagy műveltségű, közvetlen klasszikust! Csodálom Pócs Évát hihetetlen szorgalmáért, tudásáért és szervezőkészségéért! És nem utolsósorban azért is, hogy át tudta értékelni korábbi megállapításait. Gondolkodásmódja, szemlélete jóval modernebb sok fiatalénál is. Nagyon jó kapcsolatban vagyunk a nemzetközi berkekben is ismert és elismert Voigt Vilmossal és feleségével, Verebélyi Kincsővel. Engem az egyetemi évek alatt nem tanítottak, azonban mégis nagyon sok mindent megtanultam tőlük a hosszabb utazások és beszélgetések alkalmával, tehát minden személyes találkozáskor. Nem voltunk olyan konferencián, ahol a résztvevők egy része ne ismerte volna Voigt Vilmos nevét. Bevallom, nemcsak csodálom, hanem irigylem is óriási tudásáért, hogy annyi nyelven beszél és ír... Egyébként sokan csodálkoznak, értetlenül állnak afölött – szerintem joggal! –, hogy Voigt Vilmost

a Magyar Tudományos Akadémia nem választotta tagjai sorába. Természetesen a férjem, Liszka József hatását sem hagyhatom szó nélkül, aki tanárom és kollégám is, nagyon sokat köszönhetek neki emberileg és szakmailag is!

1998 és 2004 között összesen nyolc bibliográfiát állítottál össze, ez mind Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia címen jelent meg, s mindig két év néprajzi publikációit gyűjtötte egybe. Az első még a rendszerváltás előtti két évet foglalta magában, a nyolcadik 2002-ig követi a publikációkat. Ismertesd, kérlek, a bibliográfiák hiánypótló jellegét! Miért hagytad abba ezeknek az írásoknak, cikkeknek az egybegyűjtését és feldolgozását?

A néprajzi bibliográfiák összeállítását tulajdonképpen 2007-ig végeztem. Kezdetekben még az ún. cédulázós módszerrel dolgoztam, mert laptopom csak később lett. Hogy miért hagytam abba? Azért, mert nem győzök mindent, egyszerűen fizikai képtelenség lenne ezzel is foglalkozni, nem jutna annyi időm kutatásra. El kellett döntenem, mi a fontosabb. Ráadásul ott volt a többi elvégzendő munka az Adattárral, a Könyvtárral kapcsolatban, valamint az adminisztratív teendők, a látogatók kiszolgálása és más intéznievalók is. Úgy gondolom, folytassa más, hiszen összeállítás közben is sokat lehet tanulni. Az általam összeállított bibliográfiák, s a korábban Liszka József által a kezdetektől 1996-ig összegyűjtött bibliográfiai tételek a tárgymutatón kívül ugyancsak tartalmaztak földrajzi mutatót. A Magyarországon összeállított néprajzi bibliográfiákban ez csak jóval később jelent meg. Fontos kihangsúlyozni, hogy az általunk készített bibliográfiákba nem csak a szűkebb tudományos eredmények kerültek be, gondolok itt elsősorban a kötetekre, tanulmányokra, közleményekre stb., hanem a sajtóban megjelent forrásértékű hosszabb-rövidebb írások is. Lényegében ez a legidőigényesebb munka.

Első könyved, a rudnai monográfiát már említettük: lesz folytatása? Tervezed egy Rudna II. megírását és kiadását?

Igen, mindig is terveztem, s talán a közeljövőben sor kerül rá. Ebben a kötetben a földrajzi nevek segítségével elevenítem fel a település történetét különféle szempontokból, illetve bemutatom, hogyan alakult, hogyan változott a térfelhasználás az elmúlt száz év alatt, milyen ökológiai, politikai, társadalmi, gazdasági tényezők befolyásolták ezeket a változásokat, s azt is vizsgálom, hogyan neveznek egy-egy dűlőnevet a szlovákok, hogyan a magyarok, valamint a faluba költözött új lakosok. Külön fejezetben tárgyalom majd a patak szerepét és annak változásait a falu lakosságának életében. Ehhez azonban még további kutatásokra van szükség. Remélem, az idén sikerül legalább egy hétre eljutnom Rudnára. Persze, mint sok egyéb, ez is a vírushelyzet, a járvány függvénye.

Huzamosabb ideig voltatok Németországban, Münchenben, 1996-tól. Ott tanultál meg németül, vagy menet közben, fokozatosan, a német nyelvtérületen való egyre szaporodó látogatásaitok, konferenciáknak köszönhetően? Nem kérdzem meg, milyenek a németek, mert nyilván mindenfélék. Mégis, gondolom, érzékelted a nagy különbséget az ottani és az itthoni, akkor mečiarista társadalmi közeg közt. Mások voltak a viszonyok, más volt az emberek egymáshoz vagy a környezetükhöz való viszonya?

A németekkel kapcsolatban nekem jó tapasztalataim vannak. Minden működött, az ügyintézés is beleértve. Elmondhatom, hogy a Németországban eltöltött összesen két év életem legszebb két éve volt. Mindegyik város más volt, az emberléptékű bajor fővárost, Münchennt nagyon szerettem sok zöldje és a kulturális lehetőségei miatt, Marburg, ahol Árpád-házi Szent Erzsébet is élt egy ideig, szinte mesebeli környezet volt a favázas házaival és a várral a domb tetején, és sok-sok zölddel! Marburgnak sok barátot is köszönhetünk, egy nagyon nyitott igazi diákváros! A leginkább azonban mégis Passauhoz húz a szívem, ahol két alkalommal töltöttünk el három-három hónapot. A néprajzi tanszéken kötött barátságok a mai napig tartanak, az akkori tanszékvezetővel, Walter Hartingerrel és családjával nagyon közeli barátságban vagyunk mind a mai napig. Ők a Regensburghoz tartozó kis településen, Leoprechtingben laknak, sokszor megfordultunk ebben a városban, szinte már otthonunknak tekintjük, s nagyon kedves számunkra.

Németül menet közben tanultam meg. Amikor 1996 januárjában kikerültünk Münchenbe, a Humboldt Alapítvány jóvoltából négy hónapos nyelvtanfolyamon vehettem részt a Goethe Intézetben. A csoportunkban sok érdekes emberrel ismerkedhettem meg a világ különböző országaiból. A nyelvtanulás akkor a leghatékonyabb, ha az ember az adott nyelvi környezetben élhet egy ideig, s közvetlenül gyakorolhatja. Ezért is szerettem mind a mai napig a németországi és ausztriai konferenciákat és az ottani kirándulásokat, mert gyakorolhatom és tanulhatom a nyelvet.

Szakmailag mi mindent köszönhetsz annak a német tudományos közegnek, melynek azóta is része vagy, tanulmányaid jelennek meg németül, előadsz ezen a nyelven s így tovább?

Rengeteget köszönhetek. Míg élek, hálás leszek a Humboldt Alapítványnak, hogy az ösztöndíjasok családtagjaikat is magukkal vihették, tehát a férjemmel együtt mi is ott lehettünk. Nem sokkal a rendszerváltást követően, 1996 januárjában kerültünk Münchenbe, akkor egy teljesen új világ tárult elém, ennek köszönhetően kiszélesedett a látóköröm. A német nyelvterület kutatói, beleértve az osztrákokat és a svájciakat is, jóval előttünk járnak mind szemléletükben, mind pedig a kutatott témák széles spektrumát illetően. Richard Weiss *Volkskunde der Schweiz* címmel 1945-ban megjelent monográfiája döböntett rá igazán, hogy a jelenkor eseményeinek és jelenségeinek dokumentálása mennyire fontos. A néprajz csak a múltra koncentráló kutatásnak „köszönhetően” lényegében létrejötté után mindig fáziskésésben volt, mert a jelent általában jóval később, múltként kutatta. Nagy élmény volt számomra, hogy személyesen is megismerkedhettem többek között a nagy újító Hermann Bausingerrel, ő is azon ritka emberek egyike, aki minden levélre válaszol, és a küldeményeket se felejtí el megköszönni. A tübingeni vele való találkozás után felsóhajtva sokszor megismételtem már: de szerettem volna diák lenni Tübingenben!

Rendszeresen részt veszel a kisémlékkutatók konferenciáján, külön szakterületed (amiként Liszka Józsefnek is) a szakrális kisémlékek kutatása. Úgy tudom, ennek intézményes kereteit is a szakma németországi képviselőitől ismertétek meg a kilencvenes évek elején, s azóta rendszeresen konferenciáztok e tárgyban külföldön és itthon is. Szerintem egyik kedvenc témád is ez, vagy tévedek?

A szakrális kisemlékek: nem ez az egyik legfontosabb szakterületem. Én általában minden emlékjellel foglalkozom, amelyek között sok a szakrális objektum is, ugyanis nagyon sok az átfedés. Például az uzsoki ütközetben fiatalon elesett Fekete Vince jelképes síremléke a róla készült fényképpel, valamint Szent Imre szobrával a medvei temetőben lényegében egy jelképes síremlék, de egyben háborús emlékjel és szakrális kisemlék is. Nekem tulajdonképpen nincs kedvenc témám, sok minden érdekel, de ha választanom kellene, hogy melyikhez húz leginkább a szívem, nem tudnám megválaszolni. Egyébként a szakrális kisemlékek németországi szakszerű kutatásával még 1995-ben ismerkedtünk meg Baden-Württembergben, a tauberbischofsheimi nemzetközi konferencián. Az autóban hazafelé már azt tervezgettük, hogy mi is létrehozunk egy archívumot és elkezdjük kutatni és dokumentálni ezeket az objektumokat. El is kezdtük, a férjem megalkotta a magyar terminológiát, s nemsokára publikálta a „Szent képek tisztelete” c. kötetében. Amikor 1997-ben létrejött az Etnológiai Központ, azonnal megalapítottuk a Szakrális Kisemlék Archívumot is, amelynek alapját addigi kutatásaink dokumentumai és fényképei alkották. Lényegében az általa kidolgozott kérdőív alapján kezdték ezután egyre többen dokumentálni és kutatni témát, ma különösen nagy divatja van ennek szakemberek és műkedvelők körében egyaránt. Már több konferenciát is rendeztünk a témában, magyar nyelvterületen először mi szerveztük meg 2002-ben a Kisemlékkutatók 15. Nemzetközi Konferenciáját, amelyet két éveként váltakozó ausztriai és németországi helyszínnel valósítottak meg korábban.

Jól tudom, ugye, hogy idén épp az Etnológiai Központ szervezte volna a kisemlékkutatók nemzetközi konferenciáját? Most, a pandémia miatt ez elmarad, vagy csak halasztódik kedvezőbb időkre?

Igen, mi szerveztük volna Rozsnyón, de sajnos, elmarad. Nagyon sajnálom, hogy így alakult, lélekben és gyakorlatilag is nagyon készültem-készültünk erre a rendezvényre. Nagyon szerettem volna megmutatni a kollégáknak szülőföldemet, Rozsnyót és környékét a szakrális kisemlékeivel és műemlékeivel együtt. A konferenciának ugyanis mindig része egy tanulmányi kirándulás is. Szeretném remélni, hogy jövőre bepótolhatjuk, véget ér ez szörnyű járvány.

A kisemlékekről jut eszembe. Szlovákul és magyarul is megjelent a Kilenc kereszt – Devět křížů c. tanulmányod, mely egy olyan helyszínt vizsgál, mely, legalábbis az emlékezet szerint hajdan véres események színtere volt, s ez az ómen máig kihat a sofőrökre. Számomra az volt ebben a munkádban a nagyon meglepő, hogy internetes forrásokat felgöngyölítve jártál utána ennek a jelenségnek. Ismersz olyan etnológust, aki kifejezetten az elektronikus sajtót figyeli hasonló céllal?

Az internet napjainkban már egyre inkább vizsgálati terepként szolgál a különféle társadalomkutatók számára. Egyébként amikor Prágába utaztunk egy konferenciára, útba ejtettük a helyszínt, ahol a kilenc kereszt áll, s ahová a monda szerint egy véres esküvő résztvevőit: többek között az ifjú párt és a csalódott egykori vőlegényt eltemették. Jártam mindkét, Kilenc kereszt nevű motorestben is a D1-es autópálya mellett. A Kilenc kereszthez kapcsolódó történet különféle variánsainak továbbélésében jelentős szerepet játszik az autópálya mindkét oldalán említett két vendéglő, ahol az épület külső falán egy nagy méretű ábrázolása látható a történetnek, természetesen szöveg

kíséretében, illetve a vendéglőben is olvasható a történet. A hiedelemtörténet szerint a meggyilkolt menyasszony szelleme még mindig kísért, az ő megjelenéséhez kötik az ezen az útszakaszon történő aránylag nagyszámú közúti balesetet, ma is keletkeznek és terjednek újabb misztikus történetek, amelyeket különböző hírportálok, weboldalak is átvesznek egymástól, ahonnan aztán az olvasók is terjesztik tovább, általában kicsit módosítanak az adott történeten, ezáltal különféle újabb variánsok keletkeznek és keringenek tovább. Egyébként az említett Kilenc keresztéről szóló tanulmányomon kívül ugyancsak az interneten végzett gyűjtésem alapján írtam egy esettanulmányt a halloween elterjedéséről, különös tekintettel Szlovákiára, Magyarországra és Csehországra. Tulajdonképpen a 2013-as állapotot rögzítettem, s bemutattam halloweenhez kapcsolódva például azt is, hogyan terjednek bizonyos konkrét személy által írt versikék már a szerző neve nélkül a világhálón. Amíg korábban egy szokás vagy népdal annak idején, megszületését követően sokkal lassabban terjedt, variálódott, ezek a versikék rövid időn belül nagy sebességgel tesznek meg nagy földrajzi távolságot ember és ember között. Ma már a különböző témák kutatása során nem lehet figyelmen kívül hagyni az internetet, a különféle közösségi oldalakat, hírportálokat, mert jelentős szerepet játszanak a különböző kulturális elemek terjesztésében.

Az Etnológiai Központ mint a Fórum Intézet egyik részlege presztízsét emeli, magyar vonatkozásban és nemzetközi szinten is. Röviden jellemeznéd ezt az intézményt, mik a legfontosabb tevékenységei?

Munkánk eléggé sokrétű. Ahogy már beszéltünk is róla, itt készültek a szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia kötetei. Gazdag kutatói szakkönyvtárat sikerült kialakítani, s a néprajzi adattár mellett létrehoztuk a Szakrális Kisemlék Archívumot, amely a legelső ilyen adattár nemcsak szlovákiai magyar, hanem szlovákiai vonatkozásban is. Több tudományos konferenciát rendeztünk az évek során, és magunk is részt vettünk számos konferencián itthon és külföldön is. A szakrális kisemlékek és általában a különféle emlékjelek kutatása, az interetnikus és interkulturális kapcsolatok, a jelenkutatás, a szokásváltozások, a szakrális néprajz és a temetőkutatás fő prioritásaink közé tartozik, de ezeken túl sok más téma kutatásával foglalkoztunk az elmúlt több mint 20 év során. Az évkönyvünkön kívül több könyvsorozatot is megjelentetünk, ezek az Interethnica, Jelek a térben, Notitia historico-etnologica, Lokális és regionális monográfiák, de sorozaton kívül is jelentek meg köteteink.

S ha már itt tartunk, hogy számos saját publikációkon kívül könyvsorozatokat szerkesztetek, szóljunk az Acta Ethnologica Danubiana évkönyvről is, melynek idén jelenik meg a huszonkettedik kötete. Jellemezd, kérlek, ezt az évkönyvet!

Az Évkönyv első kötete 1999-ben látott napvilágot, azóta folyamatosan megjelenik, néhány alkalommal összevont évfolyamszámok. Kiadványban a szlovákiai magyar néprajzkutatás eredményeinek bemutatásán túl a Duna menti népek kultúráját is prezentálni kívántuk, de több nyugat-európai ország szakembereitől is közöltünk írásokat. Lényegében közvetítő szerepet kívánunk betölteni azzal is, hogy az eredeti tanulmányok nagy részét egy másik nyelvre lefordítva jelentetjük meg különböző nyelvű összefoglalásokkal. A szlovák kollégák gyakran hivatkoznak a nyelvi gátakra a magyarul megjelent szlovákiai magyar kutatási eredményekkel kapcsolatban, ezért számos tanul-

mányt jelentettünk meg az elmúlt több mint húsz év alatt szlovák nyelven. Az évkönyvben a tanulmányokon kívül szerepelnek különféle közlemények, konferenciákról szóló beszámolók, s nagy hangsúlyt fektetünk a könyvismertetésekre és annotációkra is.

Egyik nagy szakmai elismerést kiváltó könyved a 2005-ös megjelenésű, mely a kopjafákat (vagy másfelől nézve az emlékoszlopokat) mint a szimbolikus térfoglalás eszközeit mutatja be, rendszerezve ezeket keletkezésük időrendjében, felépítésében-kivitelében, beleértve állítatásuk szlovákiai helyszínét, apropóját stb. S bevezetted a folklorizmus-kopjafa fogalmát. Nagyon leegyszerűsítve ez azt jelenti, hogy nem az eredeti rendeltetési céljukat teljesítik?

A köznyelvben ma kopjafának nevezett objektum lényegében eredetileg egy protestáns sírjel volt, amelyről a 19. században terjedt el az a nézet, hogy ősmagyar tárgyi emlék, amelyet a magyarok a honfoglalás idején hoztak magukkal a Kárpát-medencébe. Bár erre semmilyen bizonyíték nincs, ennek ellenére ez a nézet terjedt el és gyökeresedett meg a köztudatban. Bár a kopjafa mint kifejezés a romantika idején, 1838-ban jelent meg a nyelvi szakirodalomban, mégis, mai napig szívósan tartja magát a honfoglalás kori eredettel kapcsolatos teória. Ezt a hiedelmet Koltay Gábor *Honfoglalás* című filmje még inkább megerősítette, ugyanis ebben a filmben az őshazában ilyen folklorizmus-kopjafák szerepelnek. Kevésbé ismert, hogy ezt a kopjafának nevezett objektumot első alkalommal a szlovákiai magyar fiatalok és egyetemisták állították a Komárom mellett, az Őrsújfalui, ma már nem létező autós kempingben az 1977-es nyári művelődési tábor emlékére. Így lett a sírjelből köztéri emlékjel, amely egy konkrét rendezvény emlékét volt hivatott megőrizni. Korábban, 1976-ban Magyarországon a mohácsi csata helyszínén a tömegsírok fölé több kopjafát is állítottak, majd később az 1956-os forradalom áldozatainak emlékére a közismert 301-es parcellában is állítottak ilyeneket. Ezek halottak emlékéhez kötődtek, egyrészt az egykori emberáldozatokat követelő csata helyszínén, másrészt pedig a temetőben, tehát egyértelműen a sírjel funkcióját töltötték be. A szlovákiai magyarok az Őrsújfalui mintájára később más helyszíneken is rendeztek nyári művelődési táborokat, ahol befejezésként kopjafát avattak, vagy ha nem, akkor az előző évre vették rá az aktuális évszámot. A kopjafaállítás lett ezeknek a rendezvényeknek a záróakkordja. Ma már több száz ilyen kopjafa áll Dél-Szlovákia-szerte, ha rávetítjük ezeket a helyeket Szlovákia térképre, akkor szépen kirajzolódik a magyarok által lakott terület. A kopjafa mára nemzeti szimbólummá vált a világ magyarjainak körében, s Afrika és az Antarktisz kivételével megtalálható emlékjelként Új-Zélandon, Kanadában, Rodostóban, Japánban stb. E köztéri folklorizmus-kopjafák elterjedésükkel később sírjelként is megjelentek a szlovákiai magyarok által lakott települések temetőiben, tehát eredeti funkciójukat töltik be. Ezek a sírjelként állított kopjafák azonban nem az adott régió vagy település korábbi fejfatípusát követik, s nem az ott korábban használatos szimbólumok kerülnek rá, hanem sokkal inkább a néprajzi szakirodalom székely kopjafái alapján készülnek, de legtöbbször nagyon eklektikus objektumról van szó, s méretüket illetően is jóval magasabbak az adott település korábbi fejfáinál. Fontos megemlíteni, hogy ezek a köznyelvben kopjafának nevezett objektumok ma már a katolikusok sírjain is megtalálhatóak, sokszor faragott kereszttel a tetejükön vagy rájuk vésvé, feszülettel, vagy más Jézus-, illetve Mária-ábrázolással. A felekezeti hovatartozást tehát felülírta a nemzeti hovatartozás. Ma már felsorolni is

hosszú lenne mindazon alkalmakat, rendezvényeket, amelyek emlékére folklorizmus-kopjafát állítottak.

Neveitek e márványlapon... c. könyved lényegét az alcímei foglalják össze: A háború jelei. Adalékok a világháborús emlékjelek etnológiai szempontú értelmezéséhez. Vizsgálod az illető jelek, táblák, feliratok metamorfózisán belül ezek művészettörténeti-kulturális jelentősége változásait, vagy kizárólag csak az etnológus szempontjai szerint?

Az említett kötet lényegében egy monográfia, amely bemutatja valamennyi, a két világháború időszakához kapcsolódó, a mai Szlovákia magyarlakta vidékein álló emlékjeltípust: emlékműveket, szobrokat, emléktáblákat, reliefeket, keresztek stb., valamint ezeknek a fő típusoknak a különféle kombinációit. Külön fejezetben tárgyaltam a holokauszthoz kötődő emlékjeleket, mivel egy olyan specifikus tragédiához kötődő emlékjelekről van szó, amelyek tematikailag és részben formai szempontból is külön kategóriát képviselnek. Az emlékjeleket nem művészettörténeti, hanem etnológiai szempontból közelíttem meg, nem az objektum esztétikai értéke a meghatározó tehát, hanem mint komplex jelenséget kell értelmezni a hozzá kapcsolódó rítusokkal, a felavatásnál vagy az ezeknél szervezett későbbi megemlékezéseken elhangzott beszédekkel, feliratokkal, időbeni változásaival stb.

Jól sejtem, hogy a ma emberének szokásait, hiedelmeit, ünnepeit, hétköznapjait – szóval hogy ezt a szemünk láttára változó világot, vagy a szavaiddal élve ezt az „emlékezetkultúrát” éppen az etnológia tudja folyamatában, változásai, alakulása mentén fel térképezni és megragadni?

Nem csak az etnológia, hanem a néprajz, vagy a kulturális antropológia stb. is, de ahogy már említettem, a módszer és a megközelítés mindig az adott kutatótól függ. Hogy mennyire érez rá a témára, vagy esetleg csak régen bevált sablonokat követ. Olvastam olyan kultúrantropológiai vagy etnológiai tanulmányt egy fontos tisztséget betöltő kutatótól, amely szerintem több szempontból sem felel meg a tudományos kritériumoknak, például három – ismétlem: három – különböző helyről származó és egymástól eléggé távoli időintervallumban lejegyzett adat alapján írt a szlovákiai temetkezési szokások változásairól. Anélkül, hogy figyelembe vette volna például a magyarlakta vidékek temetkezési szokásairól vagy temetőkultúrájáról született munkákat, amelyeknek szlovák nyelvű összefoglalásai is olvashatók. Elkövette azt a hibát, amelyet előtte és utána is több szlovák kutató is, hogy a magyarlakta régiókat figyelmen kívül hagyta. Ezt nagyon sajnálatosnak tartom, de ez nem egyedi eset, s akadnak hasonló magyar kutatók is ilyen hozzáállással és megközelítéssel. Ami a jelen kutatását illeti, nagyon fontosnak tartom, hogy a jelenre is odafigyeljünk, hiszen sok jelenség a szemünk előtt bontakozik ki, számos új szokás jelenik meg és alakul, vagy a régiek módosulnak, változnak bizonyos elemeikben. A néprajzkutatás egyik nagy hibája volt, hogy általában mindig a múlt rekonstruálására törekedett, ami sokszor egy megkonstruált múlt lett, a közelmúltat és a jelent figyelmen kívül hagyta. Ezáltal mindig fáziskésésben volt, ráadásul általában idős adatközlők információi alapján rekonstruálta az adott témát. Az emberi emlékezet azonban nagyon csalóka, ezt kutatásaim során sokszor megtapasztaltam. Ha a sajtóban népszokásokról olvasunk, általában az idős adatközlők vissza-

emlékezését olvashatjuk, s kiderül, hogy nagyanyáink idején minden szebb és jobb volt. Amikor nagyanyáink nagyanyáit kérdezték, ők is ugyanezt mondták. Az idő megszépíti a múltat, s nem csodálkozhatunk, hogy a paraszti kultúráról romantikus kép alakult ki, mintha az egy ideális, tökéletes világ lett volna, holott egy falu társadalma se volt homogén, ugyanúgy voltak szegények és gazdagok, s az emberek jellege, habitusa is különbözött egymástól, a szegények tárgyi kultúrája sokkal szegényesebb volt, mint a gazdagoké. A múzeumokba a szebb tárgyak kerültek egy minőségi és esztétikai alapon történt válogatás eredményeként. A háztartásokban is általában a szebb, minőségi dolgokat őrizték meg jobban, azt örökölték az utódok.

Csaknem minden munkád mögött rengeteg korabeli újság áttanulmányozása rejlik. A sajtó ezek szerint bizonyos értelemben tehát hű tükre, lenyomata egy adott kornak?

Igen is, meg nem is. Az adott korról rengeteg adalékhoz juthatunk a sajtónak köszönhetően, lényegében részben pótolják a korabeli adatközlőket. A rádió megjelenése előtti időszakban a sajtó volt az egyetlen tájékoztató és tájékoztató forrás. A korabeli lapok alapján például rekonstruálni lehetne az első világháború eseményeit a hátszágai történésekkel egyetemben. Sőt: a műkedvelő költők versein keresztül is meg lehetne ezt tenni, hiszen az árdrágításoktól, a fatalpú cipőn át a kikapós menyecskékig stb. sok mindent megverseltek. Természetesen minden korban figyelembe kell venni, hogy többé-kevésbé működött a cenzúra, így meg kell tanulni a sorok között olvasni. A háborúk idején, amikor a háborús propagandát szolgálta, a cenzúra is erősebb és éberebb volt, de például az első Csehszlovák Köztársaság idején sem lehetett mindent közölni. Tapasztalatból mondom, hogy egy pármondatos rendőrségi hír is fontos adatokat tartalmazhat. Ilyen például a *Felvidéki Hírlapban* 1916-ban megjelent hír, amelyben egy homonnai temetői lopásról számoltak be, amikor egy kisgyerek sírjáról ismeretlen tettes ellopta a feldíszített kis karácsonyfát. Ez nagyon fontos adalék a karácsonyfa temetői megjelenéséhez, hiszen a közhiedelem szerint a karácsonyfák csak a rendszerváltást követően tűntek fel a temetőkben, holott az említett híren kívül más adatokkal is rendelkezünk.

Az első világháború idején a mai Szlovákia területére érkezett erdélyi menekültekkel kapcsolatos köteted a sajtóban megjelent hírek alapján rekonstruálja az eseményeket.

Igen, ezzel a téma felgöngyölítésén túl pontosan azt kívántam prezentálni, hogy mennyire naprakészen és részletesen tudósított a sajtó az első világháború egyik szomorú epizódjáról. Amikor a háborús emlékjelekkel kapcsolatban lapoztam a regionális lapokat, feltűntek azok az 1916-ban és 1917-ben megjelent hírek, amelyek a mai Szlovákia területére érkezett erdélyiekkel foglalkoztak. A román hadsereg 1916 augusztusában hadat üzent a Monarchiának és megtámadta Erdélyt, a lakosság emiatt menekült el Magyarországon biztonságosabb területeire. Kíváncsivá tett, mert ez a téma addig elkerülte a figyelmemet, utána akartam nézni tehát a szakirodalomban, mi is történt valójában. Meglepően szegényes irodalmat találtam a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban. Az erdélyi menekültekről csupán egy beszámolót találtam, de abban csupán Pozsonyt és Nagyszombatot említették az erdélyi menekülteket illetően, miközben a korabeli lapokból akkor már sokkal több helyről tudtam. Ekkor született az ötlet, hogy a korabeli regionális lapok alapján megpróbálom rekonstruálni az akkori

eseményeket, s kideríteni, mely helyekre érkeztek menekültek és mennyien lehettek. Erre vonatkozóan ugyanis nem találtam adatokat. Kutatásaim során kiderült, hogy az akkori Magyarország ma Szlovákiához tartozó területén nagyon sok helyre érkeztek menekültek, többek közt szlovákok lakta vidékekre is, s a menekülteknek a hírek alapján összesített száma meghaladhatta a húszezret. A sajtóban megjelentek alapján szinte minden mozzanatot rekonstruálni lehetett. A menekültek érkezéstől a távozásukig történeteket, az élelmezésüket, elszállásolásukat, az állataik elhelyezését, az oktatás megszervezését és így tovább. Különösen izgalmasak azok a versek, amelyeket a helyi műkedvelő költők írtak a meneküléssel és a menekültekkel kapcsolatban. Ezzel az úgynevezett néprajzi módszerrel két másik első világháborúhoz kötődő eseményt is rekonstruáltam. Az egyik a IV. Károly által 1918-ban szervezett osztrák–magyar gyermeknyaraltatási akció, a másik pedig a mai Északkelet-Szlovákiában 1915-ben lerombolt falvak újjáépítésére hirdetett mozgalom volt. József Attila nővérével együtt vett részt ezen az úgynevezett cserenyaraltatáson Abbáziában, ahol nem éppen tárt karokkal fogadták a magyarországi gyerekeket. A mai Szlovákia magyarlakta régióiba egyébként számbelileg sokkal több ausztriai gyerek érkezett az osztrák nagyvárosokból, elsősorban Bécsből, ahol ekkor már alig volt ennivaló. Magyarországon sem volt rózsás a helyzet, s az osztrák gyerekek elszállásolása, de elsősorban étkeztetése nem volt egyszerű feladat 1918 nyarán. Még a magyar himnusz első versszakát is megtanították velük, megérkezésükkor azt énekeltek. Az erdélyi menekültekről egy kötet, a másik két témáról pedig egy terjedelmesebb tanulmányom jelent meg a *Fórum Társadalomtudományi Szemlében*.

A harmincnégyes kőnél... c. monográfiád a haláljeleket és halálhelyjeleket vizsgálja, elsősorban szlovákiai magyar közterületeken. Az utak mentén, a valamikori halálos baleset helyszínén rögzített, nem feltétlen időtálló kegyeleti objektumokról van szó, melyeket szintén alakulásuk-változásuk szempontjából is vizsgáltad. Nagyon sok ilyen időnek és időjárásnak kitett jel szűnik meg: gondolom, legtöbbször már csak a könyvedben találni nyomát. Ilyen értelemben az etnológiai kutatás felfogható úgy is, mint egy adott időben adott helyen lévő tárgy azonosítása a jelen és a jövő számára?

Én inkább úgy fogalmaznék, hogy a létezés, a mindennapok változásait kell dokumentálni s mindezt történetiségében vizsgálva, lehetőleg a gyökerekig visszamenve a jelen részletes leírásával. Egy csomó új jelenségnek tárgyi vonatkozásai is vannak, mint például a tájainkon pár éve feltűnt húsvéti tojásfák, különféle szabadtéri dekorációk falvakban és városokban egyaránt. De említhetném a Valentin-napot vagy a halloweent stb., s nem utolsósorban a közösségi adventi koszorúkat, amelyeknek hagyománya szintén a közelmúltban, a szemünk előtt alakult ki és módosul. Ezekre oda kell figyelni és lehetőleg minél alaposabban dokumentálni, hiszen az emberek emlékezete szelektív, és bizonyos idő elteltével sokan hajlamosak elfogadni légből kapott állításokat, ahelyett, hogy utánanéznének a dolognak. A fiatalabb generáció az adventi koszorúra úgy tekint, mint egy mindig is létezett kulturális elemre, holott tájainkon csak a rendszerváltást követően terjedt el. Akárcsak a karácsonyfa temetői elterjedésével vagy a halálhelyjelekkel kapcsolatban is az az általános vélekedés gyökeresedett meg, miszerint olyan szokásról van szó, amelyek a rendszerváltást követően terjedt el, holott ez nem így van. A gyilkosságok vagy halállal végződő balesetek áldozatainak emlékére számos

keresztet állítottak Európában már jóval korábban is, olyanok is vannak, amelyeket közlekedési balesetek áldozatainak emeltek, akiket lovak tapostak halálra, vagy a szekér dőlt rájuk stb. Orbán Balázs is említi egy ilyen emlékjelet *Székelyföld* c. kötetében, amely egy 1860-ban a Bucsín-tetőn lovak által halálra taposott székely atyafi emlékét őrzi. Ezen az emlékjelen szereplő versben például megőrkítették a halál körülményeit is. Maradandó emlékjeleket a múltban csak a tehetősebbek tudtak állítani, mint pl. Svájcban, Astrid belga királyné emlékére a hozzátartozók, akik a kőkeresztén kívül kápolnát is emeltek a halálos autóbaleset helyszínén. A haláljelek és halálhelyjelek általában aránylag rövid időn belül eltűnnek, tönkremennek. Az úgynevezett állandó, fémből, betonból, kőből vagy más anyagból készült halálhelyjeleket is addig látogatják, amíg élnek a legközelebbi hozzátartozók, később már nincs, aki méceszt, koszorút vagy virágot helyezzen oda. De hasonló a helyzet a temetői síremlékek egy részével is. Azért mondom, hogy hasonló, mert egy sírhelyen több generáció tagjai is nyugodhatnak, ez a hamvasztásos temetések elterjedésével párhuzamosan egyre gyakoribb, tehát több generáció jóval hosszabb ideig látogatja, gondolzza, mint a halálhelyjeleket.

Örök mementő címmel feldolgoztad a holokauszt dél-szlovákiai emlékjeleit. Én itt talákoztam először a botlatókö-jelenség szakszerű leírásával, de kitérsz az antiszemita megnyilvánulásokra is, például a minősíthetetlen falfirkákra, rongálásokra. A mára nagyon behatárolt szlovákiai magyar zsidó kultúra és közeg, ezt sok-sok publikációból tudom, kiemelten fontos számodra. Ez irányú érdeklődésednek Komárom az oka, a hivatásod, vagy belső indíttatás?

Egyrészt Komárom és a hivatásom, de elsősorban belső indíttatás, s egy gyerekkori negatív élményemre vezethető vissza. Kisiskolás koromban láttam az öt évvel idősebb nővérem történelemtankönyvében egy felvételt koncentrációs táborról, a kerítésnél álló zsidó gyerekekről, akik csíkos ruhát viseltek. Meg is kérdeztem anyumtól, hogy miért vannak csíkos ruhában a gyerekek, és mi az a koncentrációs tábor. Ő akkor elmagyarázta nekem, és én nem értettem, hogyan lehetséges, hogy ártatlan embereket csak úgy elhurcoljanak, majd koncentrációs táborban halálra éheztessek vagy megölik őket. Nem tudtam felfogni, hogyan engedhették mindezt a többiek, miért nem akadályozták meg? Akkor fogadtam meg, hogy én bezzeg meg fogom védeni a zsidókat! A rendszerváltást követően megdöbbenéssel tapasztaltam az antiszemitizmus folyamatos erősödését, hitetlenül álltam e jelenség előtt, mert nem voltam képes felfogni, miképpen lehetséges, hogy a holokauszt szörnyűségei után bárki is zsidózzon, gyűlölködjön, mi több: tagadja a holokauszt megtörténtét! Ekkor határoztam el, hogy a holokauszt-emlékjelek prezentálásán keresztül az olvasónak az emlékjelekhez köthetően a legújabb kutatási eredmények alapján bemutassam a holokauszthoz kötődő történeteket is, mint pl. az 1941-es kamenyec-podolszkiji mészárlást, amikor Magyarországról több mint 20 ezer úgynevezett hontalan zsidót utasítottak ki, szállították őket az ukrain hadműveleti területekre, majd nagy részüket legyilkolták. A holokauszt emlékjeleiről írt kötetemben tehát egyfajta holokauszttörténetet is az olvasók elé akartam tárni, beleértve napjaink antiszemita megnyilvánulásait. Nagyon érdekel a zsidó kultúra, s annak néprajzi vonatkozásai is. Természetes volt, hogy a temető kutatás kapcsán a zsidó temetőkhöz is elmenjek. A holokauszt áldozatainak 1945 után állított különböző emlékjelek, a meggyilkolt hozzátartozók temetői megőrkítése is új jelenségnek tekint-

hető. Az általad említett emlékjeltípus, a botlatókő, vagy pedig más néven emlékeztető macskakő, németül Stolperstein több mint két évtizeddel ezelőtt Freiburgban tűnt fel nekem először. Akkor nálunk még nem terjedt el, csak jóval később jelent meg Magyarországon is. Amikor a közelmúltban Gunter Demnig ennek az emlékjeltípusnak a megalkotója és kivitelezője Komáromban rakott le ilyeneket, nagyon örültem, hogy sikerült részletesen lefényképeznem a munkafolyamatot. Egy 10 x 10 centiméteres kőkockáról van szó, amelynek tetejére egy fémlap kerül az áldozat nevével és más vele kapcsolatos adatokkal, s ott helyezik el, ahonnan az illetőt annak idején elhurcolták. A fényképes síremlékekről szóló tanulmányomban felhívtam a figyelmet a fényképes zsidó síremlékek meglétére s annak változataira is, a kutatók ugyanis átvették a klisé a szakirodalomból, hogy a zsidó temetőikben tilos a képi ábrázolás, ahelyett, hogy utánanézték volna. A fényképes síremlékek a zsidó temetők egy részében, elsősorban nagyobb városokban már a 20. század elején feltűntek. Többek között egy eléggé elterjedt kézfogás szimbólumra és annak keresztény temetőikben előforduló párhuzamaira is felhívtam a figyelmet, amely ugyancsak elkerülte a zsidó temetői szimbólumokkal foglalkozók figyelmét. Megjegyzem, nem az egyik legismertebb: a kohaniták áldást osztó kezeinek ábrázolásáról van szó! A zsidó temetőkultúra is sokat változott az elmúlt száz év folyamán, elsősorban a 20. század végétől, egyre gyakoribbak a sírokon a virágok, koszorúk és más elemek, ami elsősorban a vegyes házasságok hatása, s még folytathatnám sort.

A Komárom emlékjelei az államfordulatok és rendszerváltások tükrében c., *legutóbbi monográfiád számba veszi, kategorizálja és leírja az összes komáromi (révkomáromi) emlékjelet. A bevezetőben írod, hogy a következő második rész a lényegében egy elméleti, elemző rész lesz, amelyben azonban helyet kap a dél-komáromi emlékjelek adattára is. A könyv utóéletét követve annyit tudok, hogy már készül a szlovák változata, te pedig már dolgozol a dél-komáromi emlékjeleket is felölelő második köteteden. Lenyűgöző a munkatempód, de nem érzed néha úgy, hogy lejjebb kellene venni a lángból? Neked is csak 24 órából áll a napod...*

Mivel a szakmám egyben a hobbim is, ahogy mondani szokták, valóban két végéről égettem a gyertyát. Egy ideje azonban egyre inkább érzem, hogy le kell venni a lángból, elfáradtam, s ki is égtem egy kicsit, a szervezetem is ellenkezik már. Egypáran már mondták is nekem, hogy munkamániás vagyok. Változtatnom kell, ha nem akarom, hogy elszaladjon mellettem életem már nem túl hosszú utolsó szakasza. Ami a komáromi emlékjelekről készült monográfiámat illeti, a második részét szeretném befejezni az év végére, remélem, a mostani járvány miatt lezárt szlovák–magyar határátkelőt legalább nyár végén megnyitják, mert még sok a dolgom Dél-Komáromban. Ami a megjelent kötetem szlovák fordítását illeti, az Eva Dénesová komáromi művészettörténész ötlete, és ő is szervezi. Összehozott egy csapatot, akik társadalmi munkában, azaz ingyenesen felvállalták, hogy lefordítják az első részt szlovák nyelvre. Mi tagadás, nagyon meghatott ez a gesztus, így erkölcsi kötelességemnek éreztem, hogy magam is felvállaljam bizonyos részek lefordítását.

Csehszlovákia 1968-as megszállásának emlékezte és hatása a szlovákiai magyarok mindennapjaira – *ez már az a könyv, melyen most dolgozol. Hol tartasz éppen, s akkor*

első kézből röviden: van-e ennek a megszállás-émlékezetnek egy fő sodra? (Mondjuk: utólag minden emlékező elítéli?)

A témát többen és több helyen kutattuk az Etnológiai Központ külső munkatársaival, azzal a céllal, hogy megtudjuk, hogyan él ez a történelmi esemény az emberek emlékezetében, s milyen közvetett vagy közvetlen kapcsolatuk volt a több évtizedig itt állomásozó szovjet hadsereg katonáival. Az adatközlők negatívan ítélték meg a megszállást. Ami meglepő, hogy volt olyan adatközlő, aki nem szívesen beszélt erről a témáról, még mindig élnek benne azok a régi reflexek, hogy esetleg baja lehet, ha nem megfelelően nyilatkozik erről a politikai jellegű kérdésről. Az adatközlők zöme az egyszerű katonákkal szimpatizált, mert többen kerültek velük kapcsolatba aratáskor, krumplicsedéskor vagy pedig más mezőgazdasági munka során. A szilicei szövetkezet volt elnöke például elmondta, hogy bár a tisztek megtiltották, ők mégis adtak a mezőn dolgozó katonáknak sört, amiért azok rendkívül hálásak voltak. A tisztek persze a szövetkezet irodájában iszogattak, amíg a katonák dolgoztak. A szovjet katonák több alkalommal a rozsnyói Csemadokot is kíségtették, a járási dal- és táncünnepély alkalmával Krasznahorkaváralján, sőt volt rá példa, hogy Gombaszögön is ők készítették elő a nézőteret és végeztek el más fizikai munkákat is.

Férjedhez hasonlóan sokat olvasol, több nyelven. A nem a szakmáddal kapcsolatos könyvek közül melyek a kedvenceid? Vannak kedvenc szerzőid? Jut még időd ifjúkorod szeretett területeire: a galériákra, a művészettörténetre, szépirodalomra?

Sajnos, sokkal kevesebb időm jut az olvasásra, mint azt szeretném. Az olvasmányaim tulajdonképpen valamilyen módon a szakmámhoz is kötődnek, elsősorban a dokumentumregényeket, naplókat és a memoárokat preferálom. Sok szerzőt kedvelek, a teljes felsorolásától ezúttal inkább eltekintenek. Most hirtelenjében Szvetlana Alekszijejics, Arthur Koestler, Ámosz Oz, Umberto Eco, Závada Pál, Ljudmila Ullickaja, Spiró György, Polcz Alaine, Esterházy Péter, Márai jut eszembe. A szépirodalomra, sajnos, kevés időm jut. Ami a képzőművészetet és a galériákat illeti, a most Észak-Olaszországban tomboló járvány miatt fájó szívvel gondolok Bergamóra, a bergamói galériákra, amelyekben tavaly jártunk, vagy amikor a Torquato Tasso szobra mellett kávéztunk a róla elnevezett kávéház teraszán, amellet a templom mellett, amelynek építéséről 1137-ben határoztak, hálából, hogy akkor elkerülte a járvány a várost. Ezúttal sajnos, a bergamóiaknak nem volt szerencsájuk.

Csanda Gábor

L. Juhász Ilona könyvei:

- Rudna I. Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században.* Komárom–Dunaszerdahely, Liliium Aurum, 2002, 244 p. /Lokális és regionális monográfiák, 2./
- „Fába róva, földbe ütve,” *A kopjafák/emlékoszlopok mint a szimbolikus térfoglalás eszközei a szlovákiai magyaroknál.* Somorja–Dunaszerdahely, Liliium Aurum, 2005, 288 p.
- Szokrális kisemlékeink. Malé sakrálne pamiatky. Sakrale Kleindenkmäler.* Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006, 95 p. [Liszka Józseffel közösen] /Jelek a térben–Znaky v priestore–Zeichen im Raum, 1./
- Neveitek e márványlapon... A háború jelei. Adalékok a világháborús emlékjelek etnológiai szempontú értelmezéséhez.* Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2010, 408 p. /Jelek a térben, 3./
- Rítusok, jelek, szimbólumok.* Somorja–Komárom, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2011, 224 p. /Notitia historico-ethnologica, 5./
- A harmincnégyes kőnél... Haláljelek és halálhelyjelek az utak mentén.* Somorja–Komárom, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Etnológiai Központ, 2013, 244 p.
- Amikor mindenki a háborús állapotok igája alatt roskadoz... Erdélyi menekültek a mai Szlovákia területén. Adalékok az első világháborús migráció történetéhez.* Somorja–Komárom, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2015, 466 p. /Notitia historico-ethnologica, 6./
- Örök mentő. A holokauszt emlékjelei Dél-Szlovákiában.* Dunaszerdahely, Vámbéry Polgári Társulás, 2015, 198 p.
- Komárom emlékjelei az államfordulatok és rendszerváltások tükrében.* Somorja–Komárom, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Etnológiai Központ, 2018, 416 p. /Jelek a térben, 6./

Kitüntetései, díjai:

- A Magyar Néprajzi Társaság külföldi tiszteleti tagja (2007)
- A 2006. évi publikációs tevékenységért Szlovákia Néprajzi Társasága 3. díjban részesítette a *Szokrális kisemlékeink* c. kötetért (2008)
- Kehila Haver-díj (Komáromi Zsidó Hitközség, 2009)
- Györffy István-díj (Györffy István Néprajzi Egyesület, 2011)
- Arany János-díj (MTA, 2013)
- Jelismervény (Magyar Szemiotikai Társaság, 2014)
- Jedlik Ányos Díj (Jedlik Ányos Társaság, 2016)

Jelek a térben 6.

L. Juhász Ilona

Komárom emlékjelei az államfordulatok és rendszerváltások tükrében

Fórum Kisebbségkutató Intézet

L. Juhász Ilona Komárom emlékjelei az államfordulatok és rendszerváltások tükrében. Somorja – Komárom, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Etnológiai Központ, 416 p. /Jelek a térben, 6./

Roppant korrekt, ráadásaképpen gazdagon illusztrált kötetről van szó, választott tárgya és módszere egyben erénye is, melyet itt „szárnyas szavakkal” nem illene illetni, lévén maga is visszafogott, a mindenkori tudományosság igényének vállaltan és „objektívan” megfelelni szándékozó törekvésről, melyet a Szerző ki is emel előszavában: „néprajzi/etnológiai megközelítésről lévén szó, nem volt célunk az emlékjelek esztétikai és történelmi szempontú minősítése, hanem általános bemutatása, amely alapján az olvasó levonhatja a maga következtetéseit, megalkothatja saját véleményét is...” Olyan *dokumentációt* kapunk tehát, melyben a Komárom (jelesül is „Észak-Komárom”) területén „ma is létező emlékjeleken túl sorra veszi azokat az objektumokat is, amelyek ma már nem léteznek, illetve amelyek felállítását bár tervezték, azonban különböző okok miatt a terv mégsem valósult meg. Mindezekon túl szó lesz azokról az emlékjelekről is, amelyek máshol találhatóak, de valamilyen módon kötődnek a komáromiakhoz”.

Az elnagyoló szemlézés során annyi bizonyosan kimondható, hogy helytörténeti, néprajzi, várostörténeti szempontból nemcsak hiánypótló, nemcsak a korábbi városhistóriai jelenségekre is figyelemmel lévő, hanem a tervezett térségi munkát a megkonstruált feldolgozó munka komplexebb céljait követő áttekintésről, vagy inkább összegző „kiállításról” van szó. A mintegy 320 emlékmű, emlékjele részletes bemutatása, történeti kontextusának, keletkezéstörténeti jellegének, korabeli visszhangjának teljesebb anyagára (lásd 14–207. oldal) az áttekintő és elemző mustra, az erre következő Mellékletekben pedig újságcikkek, fotók, visszaemlékező forrásközlések gazdag gyűjteménye kínálkozik. Annak tisztázásaként, mi is értendő ez alapon „az emlékjelek kifejezés alatt? Mindazokat az objektumokat (szobrok, emlékművek, emléktáblák, keresz-

tek, feszületetek, emlékoszlopok/kopjafák stb.), amelyeket valamilyen neves személyiségek vagy történelmi, politikai, társadalmi események, évfordulók emlékére köztereken, valamilyen épületben (templomban, oktatási intézményben stb.), temetőben és egyéb, bizonyos közösség által használt helyen állítottak. Ide soroljuk az emlékfákat is, amelyek ültetésének Komáromban is vannak hagyományai, és az elmúlt évtized során is több példa volt rá. Az emlékjelek nagy részéhez felavatásukat követően már nem kötődik semmilyen rítus, és megemlékezéseket sem tartanak ezeknél, valamint az állaguk megóvásával sem foglalkoznak az egykori állítók (legjobb példák erre a kopjafák), viszont vannak olyan objektumok (elsősorban szobrok és emlékművek), amelyek szerves részét képezik a város és az idelátogatók emlékező- és emlékeztetőkultúrájának. Ebben vezető szerepet játszik Jókai Mór és Klapka György szobra...” – írja ismertető szándékkal. Mindezzel akarva-akaratlanul is utal (vagy helyenként épít is) arra, hogy optimális esetben nem valamely néprajzi vagy helytörténeti adattár keletkezik, hanem társadalmi kontextusba, társadalomtörténeti környezetbe kerülnek maguk az objektumok, tehát mintegy „szabadtéri emlékezteti park” jön létre. Ekképp „mintegy életre kelnek a szobrok, emlékjelek, hiszen az egykori tudósítások, beszámolók, vitacikkek nemcsak a szóban forgó objektumok felállításának körülményeiről, de a velük összefüggő társadalmi vitákról, a korabeli komáromi társadalomról is plasztikus képet adnak. Mindamellelt jelzik a város etnikai és vallási viszonyait, s ezzel együtt egy rendkívül gazdag és összetett, csaknem másfél évszázados emlékezőskultúrát tár a szerző az olvasó elé” – ahogyan a kötet ismertetője is jelzi.

Érdemi jele ennek a feldolgozás-módszer-tannak, hogy a tradicionális várostörténeti kalauzok, helytörténeti közlemények, vagy akár fotóalbumok is közölnek „adatokat” a városban állított emlékjelekről, de a leggyakoribb „objektív leírás” többnyire nélkülözi a feltáró és értelmező elhelyezést, s megelégszik a pusztá felmutatással/megmutatással, miként

erre a Klapka-szobor, a Beöthy-ház, a Ghyczy- emléktábla, az erőd, a királysobrok, a világ-háborús emlékhelyek, temetői jel-együttesek, kopjafák esete is utal, de L. Juhász Ilona ezeket nemcsak bővíti, kiegészíti, eseménytörténeti háttérrel gazdagítja, hanem rendszerbe is állítja. A kötet fejezetei szisztematikus listát is nyújtanak, egyben „kalauzként” is szolgálnak, s fotó- meg sajtómellékletekkel oly módon teszik gazdaggá a leírást, hogy az átmenetivé lesz az illusztratív album, a rendszerező helytörténeti tevékenység és a társadalomtörténeti monográfia között. Ez pedig nem véletlen, hanem tervezett, sőt cél is volt: áttekintő (dél-komáromi és szlovák-komáromi összegyűjtemény részeként), egyúttal azt is szolgálja, hogy teljes körkép készülhessen a „Komáromban található objektumok helyének megjelölését is tartalmazó részletes térképpel és egy, valamennyi emlékjelet tartalmazó képes katalógussal együtt. E mostani kötetben csupán néhányat említünk a dél-komáromiak közülük, azokat, amelyek a kapcsolódó rítusok révén szorosan kötődnek a szlovákiai Komárom objektumaihoz, illetve többé-kevésbé az itteniek emlékezetkultúrájába is beépültek. Az anyag eszmetörténeti és elméleti elemzése a második kötetben szerepel majd, s egyebek közt kitérünk a kölcsönhatásokra, a két Komárom lakóinak egy-egy objektumnál tartott közös megemlékezésére is. A szlovák, német, valamint angol nyelvű összefoglaló is a második kötetben kap helyet. E mostani kiadványunkban nemcsak a magyarok által állított emlékjeleket vesszük sorra, hanem kitérünk az egykor népes zsidó lakosság, valamint a csehek és szlovákok által állított objektumokra is. Az ideológiai, nemzetiségi vagy más okok által motivált térjelölés, térfoglalás folyamata, szobrok ledöntésének és újraállításának gyakorlata a volt szocialista blokk államaiban és utódállamaiban napjainkban is tovább zajlik. A mai Szlovákia területén álló több emlékjelehez hasonlóan a Komáromban állított objektumok egy részének sorsát is jelentősen befolyásolták a különböző államfordulatok és a rendszerváltás is. Elsősorban a második világháború befejezésétől az 1989-es rendszerváltást követő években Komárom emlékjeleinek egy része is »vándorlásra« kényszerült, de

akadtak köztük olyanok is, amelyeket megsemmisítettek az új hatalom képviselői, néhányat, vagy pedig egyes objektumok darabjait a múzeumban vagy pedig egyházi tulajdonban lévő épületben őrizték meg. Az 1989-es rendszerváltást követően több emlékjelet visszakerült a helyére, viszont voltak olyan objektumok is, amelyeket ekkor távolítottak el” (11. p.).

Fontos tehát kiemelni, hogy a kortárs emlékezetkultúra jelenkori szemléletmódjába illeszkedő, a múltat nem „véggépp eltörölni” akaró, hanem jelentőségét éppen „jelentésségében” megfogalmazó szerzői szándék kiegészül az emlékezés rítusaival, a rítusoktól megfosztott vagy megfosztódott szertartás-lényegű körülményekkel, valamint a kutató (s olykor a kor, máskor a múltszemlélet) serkentette jelenséggel: az emlékezteteskultúrával. Meglátásom szerint ebben a Szerző nemcsak kézenfekvő korértelmezést old meg, hanem magával az emlékezés rítusaival foglalkozó tudásterületet is kiegészíti-kibővíti a térszemlélet, az értelmezési tartományok, a megjelenítésmódok, a reprezentációk és mindezek hosszú időtartamú együttlélési, kölcsönhatási effektusainak értékelő szemléljével is. Emlékeztetni annyi, mint nemcsak ennek módszerét, aktualitását, múltból fakadó jövőjét megbecsülni, de tartós vagy állandósult komponensként megnevezni magát az értékörző szándékot is. Hagyatékapólas, leletmentés, kiterjesztett értelemadás tehát, amely nemcsak néprajzos szemléletet sugall, hanem kultúratörténeti, örökségvédelmi, közösségi értékrendi beállítódást legalább annyira. Ezért pedig igen hálásak lehetünk L. Juhász Ilona törekvésének, s abban is e megjelent illusztráció és illusztratív kötetnek.

Adjuk tovább fiainknak, utódainknak, a jövőnek. Már csak azért is alaposan és alaposan, hogy legyen módjuk a maguk emlékezetkultúrájával, állam- és rendszerváltások újdonságú emlékjeleivel összehasonlítva, a majdani értékrendet másképp követve is megfelelő bázisra építeni mindazt, amely már az ő emlékjeleik köre, az ő jeleik történeti tere lehet...

A.Gergely András

Kozári Monika: Andrásy Gyula. Budapest, Gondolat, 2018, 224 p.

A dualizmus kori Magyarország történetének egyik legjelentősebb kutatója, Kozári Monika egy régóta esedékes kötettel örvendeztette meg a korszak iránt érdeklődőket. Monográfiája egy olyan mágnásnak állít emléket, akinek a neve ugyan nem kopott ki a köztudatból, mégis viszonylag ismeretlen alakja maradt a történelemnek. Andrásy Gyulával a „szép akasztott” kifejezés forrott össze a kollektív emlékezetben, esetleg a miniszterelnöksége vagy a külügyminiszersége juthat eszébe sokaknak, és habár ez utóbbi tevékenységeit többféle irányból közelítették már meg a történészek, az életművének még ezeket a forrásokban gazdag szakaszait sem tárták fel kellő mélységben. A szerző még azt az akár meglepőnek tűnő tényt is közli, miszerint Andrásy nevét Európában sokkal inkább ismerik, mint Magyarországon, akinek a sorát idáig mindössze néhány biográfia összegezte, s ezek is jórészt elavultak vagy szinte elérhetetlenek. Az életrajz tehát hiánypótló céltalattal törekszik egy „ismeretlen ismerős” pályafutásának, munkásságának és mentalitásának ábrázolására; Kozári Monika meglátása szerint „az idézetek jól megmutatják Andrásy Gyula gondolkodását”, ezért a kötetben bőségesen citál különböző korabeli forrásokat is. Ez utóbbi kijelentése azonban módszertani kérdéseket is felvetet az olvasóban: érdemes-e egyenlőséget tenni a megnyilatkozások és a mögöttük rejlő gondolatok közé? Jól tudjuk ugyanis, hogy a politikában (és főként a diplomáciában) a széles nyilvánosság elé tárt szövegek nem feltétlenül tükrözik a megszólaló őszinte véleményét.

A kötet Andrásy életútjának jelentősebb szakaszai szerint oszlik fejezetekre, a szöveg gerincét pedig az országos tisztségekbe emelkedett politikus bemutatása adja. Andrásy születési ideje (1823. március 3.) biztos, azonban világrajóttének helye nem; ez annak is köszönhető, hogy a családnak több olyan birtoka is volt, ahol rendszeresen tartózkodtak, s Gyula fiatalkoráról viszonylag keveset tudunk a rendelkezésre álló források aránylag csekély száma következtében. A fiatalember kezdet-

ben Széchenyi István híve volt, de később a radikálisabb ellenzéki felé tolódott el, s Kossuth Lajos politikai nézeteit támogatta. A szerző tevékeny politikusként ábrázolja őt, aki Zemplén vármegye közgyűlésén, majd az országgyűlésben is erősen ellenzéki hangot ütött meg, s akinek több hozzászólásában is a bölcs előrelátást véli felfedezni (33. p.). Andrásy 1848 áprilisában lett Zemplén vármegye főispánja, s elvállalta a megyei őrsereg vezetését is. Jelentős közéleti pozícióit egyaránt köszönhette a származásának, a jellemének, valamint a műveltségének, egyúttal azonban a sokoldalúsága is kiváláglik: nem túl jelentős, de gyakran gúnyos szónok volt, sem a vármegyei, sem az országos politikálás nem volt tőle idegen, 1848–49 folyamán pedig katonai és diplomáciai feladatokat egyaránt ellátott.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverése újabb fordulópontot jelentett a mindössze 26 éves gróf életében. Andrásy menekülni volt kénytelen, s majdnem egy évtizedet töltött külföldön. Emigrációja idején a nézeteiben ismét némi változás következett be, s kezdetben a federalizmus elveit vallotta, aztán viszont a területi integritás mellett állt ki. Időközben ismertségre és népszerűsége tett szert Nyugat-Európában (főként Franciaországban, azon belül is Párizsban), nem mellesleg a politikai látótere is kiszélesedett, amit később hasznosítani is tudott. Andrásy pályafutása az 1850-es évek vége felé egy újabb kanyart vett, amikor is úgy döntött, hogy előkészíti a hazatérését, vagyis ezzel eltávolodott a kossuthiánus eszméktől (amelyek egyébként maguk is jelentős módosulásokon mentek keresztül addigra), s kimondva-kimondatlanul elfogadta a Ferenc József-i főhatalmat, illetve a birodalmi gondolatot. Az életrajz egyik legizgalmasabb pontja éppen ez a pályafordulat (vajon hogyan nézhetett egymás szemébe – képletesen és szó szerint is – az egykori halálraítélt és elítélője?), esettanulmányként is érdekes lenne feldolgozni azt mint a kiegyezéshez vezető személyes utak egyik lehetséges változatát. Andrásy életútjának íve a Széchenyi-párti kezdetektől a kossuthiánus ellenzéki felé át a kiegyezést követő első magyar miniszterelnök – majd külügyminiszter

– pozíciójáig vezet, amely így a mágnesi politizálás egy sajátos válfájának archetípusaként is értelmeződhet.

Az életrajz második fele az országos hivatalokba emelkedett politikus sorsát ábrázolja, amelyhez a közjogi csatározások adták meg a hátteret. Kozári Monika részletesen elemzi az 1860-as évek első felének politikai eseményeit, amelyek során Andrássy ugyan fokozatosan Deák Ferenc nézeteit tette a magáévá (s a korabeli országgyűléseken következetesen kiállt Magyarország érdekeiért, a parlamentáris kormányzásért és a megyei intézmények működőképességének biztosításáért), de a birodalom nagyhatalmi státuszáért is síkra szállt, amiben viszont nem értett egyet idősebb politikustársával. E tekintetben a véleménykülönbség egyik lehetséges magyarázatként (amire egyébként a monográfia csak érintőlegesen tér ki) a világlátott és a szűkebb pátriájából ki nem mozduló nemes látószöge közötti eltérést is megemlíthetjük, hiszen tudjuk, hogy a reformkorban felnőtt nemesi nemzedék(ek) külpolitikai és diplomáciai ismeretekkel alig rendelkezett/rendelkeztek, s főként a köznemesség köréből jutottak el viszonylag kevesen például külföldre, s Magyarországnak egyébként sem volt önálló külföldi diplomáciai képviselője, így a nemesi politizálás ezen hiányosságai egyebek között éppen 1848–49 folyamán váltak szembeötlővé.

Kozári Monika kronologikusan és tematikus keretekben mutatja be Andrássynak a kilégyezés után végzett tevékenységét. Kétségtelen, hogy a gróf könnyűnek nem mondható feladatot vállalt magára miniszterelnökként, s ezt a szóban forgó kötet is ékesen bizonyítja. Andrássy legfőbb célja a polgári Magyarország megteremtése volt, de a Monarchia másik felével és az uralkodóval együttműködve. A dualizmus korát is áthatotta a közjogi kérdés, így Andrássy személyét és tevékenységét is gyakran érték bírálatok az ellenzék részéről, hiszen ő a kortárs politikusok zömével ellentétben birodalmi keretekben gondolkodott. A kormány egyik fontos feladatát a közvetítésben határozta meg, igyekezett kerülni az összeütközést Ferenc Józseffel, s meg akarta őt győzni arról, hogy nem kell egy újabb forradalomtól tartania. Sokrétű tevékenységet foly-

tatott, külügyi kérdésekkel éppen úgy foglalkozott, mint az erdélyi sajtóviszonyokkal vagy Pest és Buda fejlesztésével. Kozári Monika a biográfia jelentős részét szenteli e pályaszakasz bemutatásának, bőségesen idéz Andrássy országgyűlési megnyilatkozásaiból, s az ellenzékkel folytatott vitákon keresztül mutatja be az ő alakját és kifejtett politikai nézeteit. A szerző időrendben felsorakoztatja az országgyűlésen felvetett problémákat, az ellenzék megnyilatkozásait, majd Andrássy ezekre adott válaszait, ami némileg egyhangú előadásmódot eredményez, a korábban (és később is) olvasmányos stílus ebben a szakaszban nehezebben emészthetővé válik.

Andrássy külügyminiszteri tevékenységének bemutatására kevesebb figyelmet fordít a szerző; vélhetően azért is szentelt ennek rövidebb terjedelmet az életrajzban, mert ez a téma a vonatkozó források és szakirodalom révén ismertebb az érdeklődők számára. Ezen okból kifolyólag azonban a biográfia belső egyensúlya megbillen, és az olvasóban hiányérzet keletkezhet. A gróf politikusi tevékenységében a külpolitika legalább akkora jelentőséggel bír, mint a belföldi kérdésekkel való küzdelem, s talán e kötetben is több szó eshetett volna a külügyminiszter Andrássy munkásságáról. A szerző a kiadvány zárásaként bemutatja a politikus utolsó éveit, s megismerhetjük a magánembert is; egyebek között a kortársakat is leginkább foglalkoztató kérdést, a Sisi császárnéval/királynéval való bonyolult kapcsolatát is boncolgatja az életrajz, de szó esik például a család kastélyairól is.

Kozári Monika egyértelműen pozitívan értékeli Andrássy munkásságát, bel- és külpolitikai tevékenységét egyaránt. A grófnak számos nehézséggel kellett szembenéznie, amelyeket több-kevesebb sikerrel le is győzött. Jelentős szerepe volt az új magyar állam és a birodalmi szerkezet kiépítésében, reálpolitikusként rendszerint hitelesen mérte fel a lehetőségeket, és habár igyekezett az uralkodó kedvében is járni, nem adta fel az alkotmányosságot és a liberális elveket. Sikeresen vezette át Magyarországot a polgári korszakba, sokat tett például a főváros fejlesztéséért, valamint a szabadelvű törvények elfogadtatásáért egyebek mellett az oktatás vagy a nem-

zetiségekkel való bánásmód terén is. Andrásy személyében tehát egy olyan embert mutat be a szerző, aki némiképp kacskaringós pályán ugyan, de be tudta tölteni hivatását, s az akkori Magyarország északkeleti sarkából indulva az európai politikát is formáló korsze-replő lett. Ez a pályáiv a korabeli magyar mágnási réteg egy lehetséges érvényesülési útját rajzolja fel, egyúttal azonban rámutat a kor-szak olyan sajátosságaira is, hogy „a szép akasztott” hogyan válhatott egykori majdnem-hóhéra egyik legközelebbi munkatársává. S innen nézve Andrásy Gyula személye egy (vagy több) nemzedék, illetve egy nemzet sajátos kényszerpályáját is jelképezi: a szabadságharcot vérbe fojtó Ferenc József idővel sokak „Ferencjósokájává” változott, az egykori halálraítéltek, üldözöttek közül számosan uralkodópártiakká alakultak át (ki érdekből, ki őszintén, ki csak színlelve), Magyarország pedig bizonyos szempontból talán a korábbiaknál is jobban a német-osztrák érdekszféra részévé vált. A kiegyezés és a nyugati birodalomfélre való támaszkodás nagyrészt kényszer szülte kompromisszum volt, amit Andrásy mellett sokan mások is kénytelenek voltak (felismer-ni, de az már a sors tragédiája, hogy a rendszer hosszabb távon egyre inkább megmerevedett, s így az első világháborút követően Magyarországot és Ausztriát, Andrásy Gyula és Ferenc József világát is magával rántotta a pusztulásba. De emlékezzünk inkább Andrásyra és ténykedésére; ebben lehet segítségünkre Kozári Monika kötete, amely méltó módon, korszerűen, bőséges forrásanyagra támaszkodva, élvezetes stílusban tárja az olvasó elé egy kiemelkedő államférfi kitérőktől sem mentes életútját és összetett emberi jellemét, nem melleleg pedig azt az ellentmondásoktól, árnyékoktól és nehézségektől sem mentes időszakot is, amelyet a dualizmus korának nevezünk.

Bodnár Krisztián

Csehy Zoltán–Polgár Anikó: Gyakorlati magyar verstan. Pozsony / Bratislava, Comenius Egyetem / Univerzita Komenského, 2018, 348 p.

„Nem minden hangból lesz a szó nemes értelmében vett zene, ahogy nem minden frappáns ritmus válik verssé, és nem minden kiérlett vagy eredeti gondolat nemesül költői zenévé” – ezzel az egész könyvön rejtve végigvonuló gondolatfűzettel adják meg a *Gyakorlati magyar verstan* szerzői verstankönyvük alaphangját az előszóban. Verset alkotni mesterien is lehet, de ahogy a mondás tartja, néha Homérosz is alszik. Egy elnyúló szótag, egy félrecsúszott metszet: s a vers csontváza máris szétesik. A könyv szerzői nem csak magasirodalomban gondolkodnak, verstani kézikönyvekben egyaránt hoznak példát klasszikus műalkotásokra és pusztán illusztratív szerepű formai szárnypróbálgatásokra.

A *Gyakorlati magyar verstan* hiánypótló a maga műfajában. Habár akadnak terjedelmes darabok, legyen szó Szepes Erika és Szerdahelyi István verstanáról vagy Horváth János munkáiról, s a metrikai szabályok is mondhatni többé-kevésbé földbe gyökereztek, a klasszikusok mellett új típuspéldákra is szükség van, hiszen az új generáció új megközelítésmódot igényel. Nem mellékes tény az sem, hogy a könyv nyelvezete és példatára a közérthetőséget célozza meg, s így beteljesíti vállalt feladatát, hogy oktatási támaszt biztosítson a diákoknak.

Didaktikai szempontból a könyv felépítése kimondottan szerencsés: a diák megismerkedhet az alapfogalmakkal, a terminológiával, a legalapvetőbb metrikai elvekkel, és minden verslábhoz, metrikai szerkezethez mintapéldát is kap. A példaként kiragadott sorok, részletek és versek spektruma csaknem behatárolhatatlan, visszanyúlik egészen Homérosz idejébe, s a legtöbb tankönyvhöz viszonyítva a szokásosnál tovább merészkedik, hiszen a magyar klasszikuson átívelve a kortárs költészet is beleépíti repertoárjába. A könyv félre teszi az enciklopédiába illő közhelyesült irodalomtörténeti tényeket, mint például azt, hogy a magyar versnyelv egyik forradalma a klasszikus triász munkássága volt, amellyel megho-

nosították egyebek közt az ún. nyugat-európai verselést. Inkább arra törekszik, hogy vállalt feladatában konzisztens módon gyakorlatias maradjon. Nem szabad megfeleledkezni a fejezetek, alfejezetek elejére beinjektált összefoglaló táblázatokról sem, amelyek már önmagunkban is megérnének egy verstani gyorstalpalót.

A könyv magyar nyelvben való megjelenési sorrendjében veszi górcső alá a verselési rendszereket, kitér a világ különböző tájairól meghonosított állandósult strófászerkezetekre, mint például az olasz tercina, a magyar verselésben még vitatott szerkezetű rondó, vagy az angol limerick. Zárásként pedig megbirkózik a szabadvers verstani betájolásával. A pszeudoformáktól kezdve a tömbverseken át a metrikailag teljesen szétzilált versekig széles skálán mozgó alpanyaggal dolgozik. A repetitív elemek ritmikai funkciójának felfedezése sem maradhat el, de a példák között olyan különlegességekre is rábukkanhatunk, mint a képversek, khronosztichonok – azaz az olyan versek, amelyek római számokkal leírt évszámot rejtenek el magukban – vagy egy pornómagazinnál kivágott női alak testére írt vizuális költemény.

A szerzők oktatói tevékenységére mutatnak mindazok a közvetlenebb nyelvi-stilisztikai fordulatok, amelyeket a könyvben használnak. A levegős szöveg, az összefoglalók és a klaszszikusok mellé betársul a jókedv és a humor is, ami elengedhetetlen kelléke az oktatásnak. Nem is lehetne annál abszurdabb jelenetet elképzelni akadémiai szinten, mint amikor valaki az egyetem folyosóján sétál, és a tanteemből a következő Varró Dániel-sorokat hallja a diákok skandálásában: „Szép állat a || krokodil, // minden este || bekakil, // bekakil, || bepisil, // szép állat a || krokodil. (32. p.)”

Olykor egy-egy versrészlet meglepetésszerű reakciót vált ki. Váratlanul olyan dolgokra

leszünk figyelmesek, hogy a jól ismert gyerekori altatódal egyszer csak háromlábú daktilusi sorok („Bóbita, Bóbita táncol, // Körben az angyalok ülnek, // Béka-hadak fuvoláznak, // Sáska-hadak hegedülnek”, 111. p.) fonadéka lesz, hogy két köznapis szó hexameterre áll össze („Gépjárművezető-igazolványok kiadása”, 82. p.), vagy hogy egy matematikapéldában is ott lüktethet a hexameter ritmusa („ $77\ 520 \times 3 = 6 \times 10 + 232\ 500$ ”, azaz „Hetvenhétézer-ötszázhuszszor három egyenlő: // hatszor tíz plusz kétszázharminckétezer-ötszáz”, 72. p.).

A kötet esztétikai ítéletet nem hoz, legyen szó bár marginálisnak titulálható, ám a jelenséget ábrázoló sorokról vagy reprezentatív versgyűjteménybe illő darabokról. A szemrímet illusztráló „Volt amire // büszke volt // Voltaire?” (18. p.) rögtönzés, vagy a következő Parti Nagy-sorok: „Dunának, Oltnak egy **vize**, // mentőkötél a fuldokoltnak, // Middle Eat European **Service**. (18. p.), akárcsak a leggyakoribb magyar hexameter, az „Áfás számlaigényét kérjük, előre jelezze!” (73. p.) egyaránt alkalmas példa lehet egy-egy jelenségre.

A *Gyakorlati magyar verstan* kétségkívül diákbarát segédlet, amely mindamellett, hogy megmutatja a legcélrátörőbb utat a verselési elméletek szerteágazó terepén, példatárával feladja a leckét az olvasónak irodalomtörténetből is, hiszen az is kiderül, hogy mely téren, mely költőnél van pótolnivalója. Remélhetőleg a könyv nem csak a jól elrendezett, ám passzív tananyag tárháza marad, hanem inspiratív erő lesz a ritmikai impulzusok gyakorlati megvalósításában is, ha nemcsak tanít, hanem megszerettet, ha nem csak elemző rutint ad, hanem akár személyes élményé váló ritmusjátékokra, akár magasabb költői kísérletekre ösztönöz.

Jablonský Benjámín

Simon Attila (szerk.)

CSAK ÁLLTUNK ÉS SÍRTUNK

Az első bécsi döntés napjai
a kortársak szemével

FÓRUM

Számunk szerzői

Angyal Béla (1958)
helytörténész, néprajzkutató
(Gúta, Szlovákia)

A.Gergely András (1952)
társadalomkutató, kulturális antropológus (ELTE, TáTK, MTA TK PTI, Budapest, Magyarország)

Bodnár Krisztián (1984)
történész, segédlevéltáros (Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára Sátoraljaújhelyi Fióklevéltár, Sátoraljaújhely, Magyarország)

Bóna László (1988)
történész (Eszterházy Károly Főiskola, Eger, Magyarország)

Fülöp László (1944)
nyelvész (Kaposvári Egyetem, Kaposvár, Magyarország)

Godzsák Attila (1990)
történész, doktorandusz (Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, Magyarország)

Jablonský Benjámín (1999)
egyetemi hallgató (Comenius Egyetem, Pozsony, Szlovákia)

Liszka József (1956)
etnológus (Selye János Egyetem, Komárom; Fórum Kisebbségkutató Intézet Etnológiai Központja, Komárom, Szlovákia)

Máté György (1979)
etnográfus (Feled, Szlovákia)

Pulszter Zsuzsanna (1981)
etnológus, doktorandusz (Pécsi Tudományegyetem, Néprajz – Kulturális Antropológia Doktori Program, Pécs, Magyarország)